

Академія наук України
Інститут історії України
Черкаський державний педагогічний інститут

**Українська козацька держава:
Витоки та шляхи
історичного розвитку**

(Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань)

Київ-Черкаси 1993

Редколегія:

Член-кореспондент АН України В.А.Смолій (відповідальний редактор), к.і.н. А.Г.Морозов, к.і.н. В.М.Ричка (заст.відповідального редактора), проф. В.С.Степанков, В.М.Горобець (відповідальний секретар), к.і.н. А.Ю.Чабан, член-кореспондент АН України Ф.П.Шевченко.

*До 225-річчя визвольного повстання в Україні -
Коліїщини 1768 р.*

Коліївщина 1768 р. : малодосліджені сторінки історії

Без особливого перебільшення можна стверджувати, що до подій 1768 р., які увійшли в історію під назвою Коліївщина, історіографія була досить прихильною. Про них писали мемуаристи й автори хронік, вони осмислювалися сучасниками та наступними поколіннями вчених. Внаслідок більш як 200-літніх наукових (і позанаукових) пошуків істориків різних шкіл і напрямів, їх дискусій та суперечок вимальовувався ряд концептуальних підходів щодо напрямів вирішення цієї проблеми. Насамперед практично всі історики оцінювали події 1768 р. як найвище піднесення гайдамацького руху, що розгортався у Правобережній Україні з початку XVIII ст. У визначенні причин вибуху Коліївщини була звернута увага на дві групи факторів - перший - соціальний і другий - національно-релігійний. За винятком кількох праць в історіографії побутувала також думка про повстання 1768 р. як "різанину" українськими селянами і козаками польської шляхти (особливо цей погляд був поширений у польській історіографії). Історики, як правило, заперечували конструктивний зміст подій повстання 1768 р.

Ряд міфів щодо оцінок Коліївщини створила радянська історіографія. До неї було характерне насамперед утвердження пріоритету класових факторів у з'ясуванні причин і ходу повстання. По-друге, більшість вчених розглядали Коліївщину через призму універсальної тези про "багатовікове прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом". Разом з тим, не можна ігнорувати й певних успіхів у вивченні цієї проблеми. Зокрема, опубліковано збірник документів, підготовлено ряд наукових праць, автори яких ввели у науковий обіг нові архівні матеріали (В.Голобуцький, К.Гуслистий, О.Лола, Г.Храбан та ін.). Історія Коліївщини зрозумілий інтерес викликала у вчених Польщі. У цьому плані звертають на себе увагу, насамперед, праці відомого польського історика В.Серчика.

На жаль, останнім часом розробка цієї проблеми істотно загальмувалася. Вона не увійшла в коло так званих "білих плям", заповненням яких у другій половині 80-х - початку 90-х років інтенсивно

займалася українська історіографія. Внаслідок утвореного вакууму, на сторінках шкільних підручників, у публіцистиці і художніх творах продовжують побутувати традиційні оцінки Коліївщини, які мало чим відрізняються від тих, що існували донедавна в історіографії. У цьому контексті, гадаємо, необхідно у постановочному плані розглянути окремі аспекти проблеми, вирішення яких має принципове значення щодо визначення місця й ролі цього повстання у визвольній боротьбі українського народу у XVIII ст.

Насамперед, очевидно, доцільно переглянути існуючу тезу про причини вибуху повстання 1768 р. Як не парадоксально, але Коліївщина мала генетичний зв'язок насамперед з подіями визвольних змагань українців середини і другої половини XVII ст. Падіння П.Дорошенка й масове спустошення Правобережжя (так звана "Руїна") привели до істотних змін у соціальній структурі населення, обумовили помітні зрушення у господарському житті краю і т.п. Процес відбудови економіки розтягнувся на багато десятиліть. Одна за одною прокотилися хвилі турецько-татарських вторгнень, відроджувалися й зникали козацькі полки, з'явилася гайдамаччина, інтенсивно проходили міграційні процеси. Складне політичне становище справляло серйозний дестабілізуючий вплив на економічне життя Правобережжя (особливо його південно-східний регіон). Значна часова лакуна, що розділяє обидві події, не повинна нас особливо насторожувати. Йшлося про генетичний зв'язок між учасниками визвольної боротьби та передачу ними естафети традицій на різних історичних відрізках історії з одного боку, та нових явищах, що з'явилися у 60-х роках XVIII ст., з іншого.

Події другої половини XVII - початку XVIII ст. вибили із нормальної колії десятки (якщо не сотні) тисяч людей. Одна частина населення залишала обжиті місця і переселялася у Лівобережжя, інша йшла у південні степи і у Запорозжя (з 1734 р.). Існувала й люмпенізована категорія, яка перебивалася на випадкових заробітках або наймитувала (згідно підрахунків В.Маркіної, в сільській місцевості Правобережжя тоді було від 40 до 60% безтяглих селян). Люди, позбавлені засобів до існування, становили невичерпний резерв поповнення гайдамацьких ватаг, а пізніше повстанських загонів М.Залізняка та його соратників.

У досліджуваній час зіткнулися і вступили між собою у відкритий конфлікт дві тенденції, які взаємовиключали одна одну.

З одного боку, по висхідній лінії розвивався процес проникнення у тканину феодального суспільства буржуазних відносин, з іншого, у південно-східній частині Правобережжя на зміну чиншу й слободам йшла відробіткова рента (звичайно, дослідникам не слід перебільшувати її рівня та інтенсивності у 60-х роках XVIII ст.). Вихід із ситуації, що склалася, різні групи правобережної людності шукали у різних напрямках - поміщики переводили свої господарства на нові форми господарювання, безпосередні виробники прагнули не допустити реставрації феодальних порядків. О. Гермайзе звернув увагу ще на одну обставину, яка, на його думку, спричинила кризові явища у господарстві Правобережжя і відповідно поглибила існуючі соціальні суперечності у суспільстві. Саме у XVIII ст. відбувається надзвичайно болісна переорієнтація поміщицьких маєтків у їх експорті хліба через Гданськ на чорноморські порти. Щоб компенсувати втрачене джерело прибутків, магнати і шляхта переходять до масового запровадження оренди. Передача пропінанційних прав на шинки, млини, селітроварні, гуральні у руки інших осіб у кілька разів збільшувала виціск селян і спричиняла масове розорення безпосередніх виробників.

Вимагає певних уточнень також той аспект, який характеризує суспільно-політичні передумови повстання 1768 р. Гадасмо, спрощено виглядає теза про те, що Коліївщина була інспірована російським урядом, а також верхівкою православної церкви в особі ігумена Матронинського монастиря Мелхиседека Значко-Яворського. Звичайно, не викликає жодного сумніву той факт, що Петербурзький двір у взаєминах з Варшавою постійно розіграв так звану "дисидентську карту". У 1767 р. він також не відступив від принципових засад політики імператриці Катерини II. Але, як переконливо свідчать джерела, на перший план висувалася не турбота про становище православних (воно внаслідок дії уніатів у 1765-1767 рр. було справді критичним), а міркування політичного характеру - загроза здійснення прогресивних реформ у Польщі. "Дисидентське" питання було лише приводом для втручання Петербургу у внутрішні справи Речі Посполитої. Для підтримки Радомської конфедерації (її учасники закликали Росію виступити гарантом "давнього державного ладу") на початку березня 1767 р. у межі Польської держави вступили царські війська. Внутріполітичне становище особливо ускладнилося після створення ще однієї конфедерації - Барської (лютий 1768 р.), організатори

якої не допускали навіть думки про проведення будь-яких реформ і здійснення найменших уступок православним. Конфедерати провели серію погромів у селах і містечках Правобережжя, від яких постраждали селяни, православні священники, міські жителі.

Цілком зрозуміло, що вступ царських військ і початок військових дій проти барських конфедератів породили у частини православного населення ілюзію у можливості допомоги з боку росіян (власне, ці ілюзії були не новими - вони яскраво проявлялися і в попередній час, зокрема, під час виступу 1734 р.).

Таким чином, повстання 1768 р. спричинив цілий комплекс обставин - економічних, соціальних, політичних, релігійних і, навіть, міжнародних. Діяльність Мелхиседека Значко-Яворського відбувалася у руслі цих подій: освячення нових православних церков, поїздки до Варшави й Петербургу, ув'язнення й втеча з в'язниці створювали навколо імені ігумена ореол борця за "Греську" віру. Таким борцем він і був. Проте участь ігумена у подіях 1768 р. залишається й досі не до кінця вивченою. Документи ніби-то підтверджують думку про те, що Мелхиседек був причетний до повстання. Але згадки, що містяться у них, надто загальні, щоб на основі них робити конкретні висновки.

Разом з тим, дослідникам добре відомо, що підготовка до повстання і похід загону М.Залізняка розпочалися з Мотронинського монастиря. Саме у його келіях зібралася група запорозьких козаків (8 чоловік) на чолі з Йосипом Шелестом. Під час таємних нарад, суперечок і дискусій, які відбувалися весною 1768 р., вони виробили своєрідний план дій і вирішили розпочати боротьбу з шляхтою. На питання, чи був ознайомлений ігумен з планами козаків, відповісти однозначно не можна. У протоколі допиту, складеному безпосередньо після арешту у Каргопільському карабінерному полку 26 червня 1768 р., М.Залізник про це не згадує (власне, слідчі й не ставили так питання). Лише через два місяці, коли, по-суті, основні вогнища повстання були придушені, у новому протоколі допиту вперше з'являється тема Мотронинського монастиря і його настоятеля.

Очевидно, слідчі не могли довести участь Мелхиседека Значко-Яворського та монахів Мотронинського монастиря у повстанні. Не випадково у рішенні Київської губернської канцелярії від 25-27 серпня 1768 р. вже не згадуються обставини перебування М.Залізняка у Мотронинському монастирі. Опосередкованим

свідченням на користь цієї тези є той факт, що ігумен після 1768 р. не зазнав будь-яких утисків та переслідувань з боку російського уряду. Він був лише переведений у Переяславський монастир (згодом займав аналогічні посади у монастирях Києва, Лубен і в Глухівщині). Помер у 1809 р. Разом з тим, гадаємо, що цей аспект історії Коліївщини може стати окремим предметом вивчення з боку дослідників.

Сьогодні вчені можуть сперечатися навколо питання про те, зустрівся М.Залізняк з Мелхиседеком Значко-Яворським, чи вів з ним розмови, поділяв погляди ігумена або, навпаки, заперечував їх. Але факт залишається фактом - питання віри протягом усього ходу повстання займало одне із чільних місць. Залишивши 26 травня Холодний Яр, козакі і селяни оволоділи Жаботином, Черкасами, Смілою, Корсунем, Богуславом й деякими меншими містечками і селами. В ніч з 9 на 10 червня військо М.Залізняка за допомогою сотника І.Гонти взяло Умань. Козацькі отамани, підтримані місцевим населенням, за незначний проміжок часу визволили величезну територію Правобережної України від Чигирина на півночі до Балти на півдні, від Погребища на заході до Чигирина на сході. На сьогодні дослідники мають вже достатньо документального матеріалу, який дозволяє реконструювати фактичну сторону розвитку повстання, напрями руху окремих загонів і діяльність отаманів М.Залізняка, реалізацію ними на практиці соціальних установок і т.д. і т.п.

Значно гірше в історіографії вивчене питання про ставлення Росії до подій 1768 р. на Правобережжі. Існуючі оцінки та характеристики, як правило, надзвичайно ідеологізовані. Тим часом введений у науковий обіг документальний матеріал свідчить про певну трансформацію оцінок Петербургу щодо повстання. На першому етапі командування російського експедиційного корпусу, введеного у Польщу для боротьби з конфедератами, досить індеферентно віднеслося до подій, які розгорталися у Подніпров'ї. У свою чергу це внесло певну долю заспокоєння і в повстанське середовище. До вступу російських військ у польські володіння керівництво руху поставилося з підкресленою прихильністю. Воно передусім неодноразово робило спроби налагодити прямі контакти з командуванням підрозділів корпусу М.Кречетникова, направляло своїх посланців до київського генерал-губернатора і т.п. Характерно, що у своїх зверненнях керівники окремих повстанських загонів свої дії вмоти-

вовували, на їх думку, найбільш вагомим аргументом: ніби-то існуванням відповідного указу імператриці Катерини II.

Ми не маємо підстав запідозрити А.Журбу, С.Неживого, М.Швачку та інших керівників Коліївщини у нещирості. Листи писалися тоді, коли повстання розвивалося по висхідній лінії, коли падали фортечні мури міст і містечок, а перелякана шляхта втікала на захід. З іншого боку, у нас не має серйозних аргументів, щоб на цьому етапі повстання говорити про подвійну політику з боку російських командирів. Вони, як правило, не втручалися у взаємини повстанців з поляками. Ситуація змінилася у другій половині червня 1768 р. У виясненні причин цих змін навряд чи доцільно обмежуватися лише тим фактом, що один із повстанських підрозділів у 20-х числах здійснив напад на Балту, яка тоді знаходилась у межах турецьких володінь (зрозуміло, що це викликало небажане для Росії загострення відносин з Портою). Очевидно, існувала й інша, але не менш важлива причина - величезний розмах повстання 1768 р., його яскраво виражене соціальне спрямування. На це однозначно вказує універсал Катерини II, адресований православним Польщі (9 липня 1768 р.). Оцінка імператрицею учасників масового повстання не викликає будь-якого двочитання. Для неї вони були "розбійники", "зłodії", "заколотники спокою народу". Тому "скрізь і до останнього таких розбійників будуть переслідувати наші військові частини, а спійманих будуть віддавати найвищому судові для покарання, на яке заслуговують". Нарешті відверто була задекларована теза пріоритету політичної доцільності у взаєминах з Польщею над етнічними чи релігійними факторами у ставленні до місцевого населення.

Універсал Катерини II став, по-суті, програмою дій російських військ у Прагобережжі. Командування експедиційного корпусу, яке одержало офіційні інструкції, почало втілювати їх у життя енергійно і ціленаправлено. Ще в ніч з 25 на 26 червня поручиком Кологривовим були підступно схоплені М.Залізняк та І.Гонта. На початку липня розгромлено загін Швачки та вбито отамана Журбу. Потрапили у полон або загинули інші сподвижники М.Залізняка. Основні вогнища повстання були придушені (щоправда, виступи дрібніших загонів тривали і в наступний час - у другій половині 1768 р. - першій половині 1769 р.).

Документи слідства й допитів, проведених у Києві службовими особами над учасниками повстання - російськими підданими, показали зміщення акцентів Катерини II щодо оцінки подій на Правобережжі. Відтепер у протоколах та обвинувачувальному акті фігурують вже дві обставини: по-перше, М.Залізняку і його сподвижникам інкримінувалася підготовка "возмущения и бунта" і, по-друге, організація нападу на слободу Балту. О.Гермайзе звернув увагу на юридичне обґрунтування вироку, винесеного повстанцям. Він ґрунтувався на відповідних статтях Уложения Олексія Михайловича та правових нормах Військового Артикулу. Зрозуміло, що обидва документи як міру покарання передбачали смертну кару.

Підкреслене суворе ставлення російського уряду до заарештованих було не випадковим. Його можна пояснити такими причинами: 1) загостренням стосунків з Туреччиною; 2) проголошенням вірності Петербургу своїм союзницьким зобов'язанням щодо Польщі; 3) демонстрацією твердості політичної лінії відносно правобережного селянства і Запорозької Січі.

Щоправда, Петербург не зважився на застосування крайніх заходів щодо учасників Коліївщини. Смертна кара Залізняку і його найближчим сподвижникам була замінена меншим покаранням. Сьогодні важко сказати, чим умотивовувався такий підхід до вироблення остаточного рішення суду. Не виключено, що однією з причин були міркування чисто морального характеру. Адже певна доля відповідальності за те, що відбувалося на Правобережжі, лягала на Росію (згадаймо масові репресії, зокрема, судилища у Кодні й Сербах, в ході яких тисячі людей були фізично знищені).

Залишається до кінця не вирішеним питання про характер подій, які мали місце у Правобережжі в 1768 р. Вже зазначалося, що переважна більшість дослідників (хіба що за винятком Г.Храбана) вважає, що Коліївщина - це гайдамацький рух, у його крайніх, найвищих проявах. Гадасмо, що ця думка потребує певного уточнення. Звичайно, Коліївщина виросла на ґрунті виступів гайдамацьких загонів і її учасники засвоїли кращі традиції повстанської боротьби. Це, безперечно теза. З іншого боку, події 1768 р. від гайдамаччини відрізняє якісно вищий рівень організації, глибша суспільна свідомість селян і козаків, ширша соціальна база і т.п. Гайдамацький рух - це форма боротьби дрібних "партій", у яких було своєрідне і яскраво виражене спрямування. Ядро гайдамаків, як правило, складали 1-2 вихідці із Запорозжя, до яких

приєднувалися кілька місцевих селян або міщан. Вони виробили специфічні методи боротьби, перевага яких заключалася у надзвичайній мобільності загонів, доброму знанні місцевості, тісних зв'язках з селянами.

Коліївщина ж типологічно нагадує таку форму боротьби, як селянські війни. Справді, повстання готувалося групою запорожців під час їх перебування у Мотронинському монастирі. Для нього були характерні певна організаційна забезпеченість (наявність єдиного керівного центру, поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічна спрямованість.

Безпристрасні свідчення документів промовляють, що М.Залізняк і його сподвижники на визволеній території поводити себе як справжні козацькі полковники. Вони налагоджували нормальне господарське життя, прагнули до збереження громадянського миру і припинення міжконфесійних конфліктів. На значній частині Правобережжя на практиці був реалізований лозунг "землі та волі".

Керівникам Коліївщини належать яскраві оригінальні документи ідеологічного характеру. Серед них "Універсал до польських селян" (авторство не встановлене) і звернення М.Москаля. Написані вправною рукою досвідчених ватажків повстання, вони розмовляли із селянами їх мовою, відбивали найпотемніші думки і сподівання кріпаків. На перший план висувалися питання ліквідації представників панівного класу, скасування панщинних робіт і великого феодалного землеволодіння, знищення ненависної для народу унії.

Повстання 1768 р. істотно відрізнялося від гайдамацького руху і соціальним складом його учасників. Як зазначалося, ініціатором Коліївщини виступали запорозькі козаки і частина люмпенізованих елементів. Проте з часом соціальний склад повстанських загонів зазнав істотних змін. Їх обличчя і природу почало визначати місцеве населення, насамперед, селяни, міщани, "польські козаки". Про це свідчать різні за походженням та формою документи.

Участь селян надала повстанню 1768 р. особливої гостроти, тривалості, а часто й драматизму. На знущення панів, дибу і фізичне знищення кріпаки відповідали тим же. Проте, як зазначалося, не події в Умані на початку червня 1768 р. характеризували

зміст Коліївщини. Її спрямування визначали, насамперед, конструктивні засади, що їх несе будь-який великий народний рух.

Істотних коректив потребує також теза про так званий "возз'єднаний" рух, який тривав у Правобережжі протягом XVIII ст. Вчені, як правило, підміняли поняття "возз'єднання Правобережної України з Лівобережною" (а стійке прагнення до цього у населення обох частин України справді існувало) на симантично ідентичне, але ідеологізоване поняття "возз'єднання Правобережної України з Росією" (до речі, це зауваження стосується і більш загальної проблеми - оцінки Переяславського акту 1654 р.). У цьому контексті не становили винятку події Коліївщини. Справді, документи засвідчують, що серед населення Правобережжя поширювалися чутки, що ніби-то "сии все пограничные места приемлются под Российскую державу и навсегда с под владения польского освобождаются" (лист генерал-губернатора П.А.Румянцева від 26 червня 1768 р. президенту Колегії іноземних справ графу М.І.Паніну). У нас не має підстав не довіряти правдивості цього листа (тим більше, що він підтверджується іншими документами). Інша справа, який зміст вкладався у ці слова козаками, селянами і міщанами Правобережжя. Йшлося, насамперед, про звільнення краю з-під польсько-шляхетського панування. І, по-друге, об'єднання обох частин українських земель забезпечувало б, на їх думку, відповідні політичні права та створювало додаткові економічні можливості для розвитку власних господарств (безперечно, на зразок козацьких). Про те, що ідея автономізму у Правобережжі залишалася досить стійкою, свідчить, зокрема, і той факт, що після приєднання краю до Росії (1793 р.) виникла навіть думка про створення тут козацьких полків.

Зрозуміло, що цим не вичерпується коло проблем, які вимагають нового осмислення. Все ще залишається відкритим питання про хронологічні рамки Коліївщини (1768 чи 1768-1769 рр.). Не менш важливою є проблема понятійного апарату, яким користуються вчені у визначенні характеру і спрямування цих подій (до речі, це стосується всього наукового напрямку, що вивчає історію визвольних рухів). Очевидно, у найближчому майбутньому доцільно також повернутися до вивчення теми про міжнародний резонанс подій 1768 р. на Правобережжі.

Коліївщина 1768 р. становила собою важливу віху на шляху багатовікової визвольної боротьби українського народу за доби се-

редньовіччя та в період нового часу. Цим виступом практично завершується епоха великих повстань в Україні. Він продемонстрував стійкість традицій боротьби українського народу за волю і незалежність. Генетичний зв'язок між попереднім етапом визвольних змагань українців і Коліївщиною очевидний. Він переломлювався через призму завдань боротьби проти соціального і національно-релігійного гніту, фокусувався на прагненні керівників повстання організувати життя за козацьким зразком. Словосполучення "нова Хмельниччина" несло конкретний зміст і цілком визначені історичні реалії.

Разом з тим, Коліївщина висвітлила глибоку кризу в політичному житті Речі Посполитої, її агонію, нездатність і небажання правлячих кіл Варшави протягом багатьох десятиліть вирішувати насущні питання етнічного і конфесійного характеру. Пройшло всього чотири роки, і відбувся перший поділ Польщі. А попереду було ще два поділи і століття бездержавності польського народу. За недалекоглядну егоїстичну політику панівних класів доводилося розплачуватися власною долею.

*І.Л.Бутич
(Київ)*

Повстання 1768 року

Андрусівське перемир'я 1667 і "Вічний мир" 1686 років розірвали по Дніпру навпіл Україну. Лівобережна Україна з Києвом залишилася в складі Російської держави, а рясно полита кров'ю українська земля на правому березі Дніпра знову опинилася під владою Польщі і Туреччини. За "Вічним миром" усі міста, що розкинулися від Стайок вниз по Дніпру до річки Тясмин - Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронівка, Крилов, Чигирин - мали бути незаселеними до наступної постанови. Та народ з дивовижною рішучістю і наполегливістю боровся, відстоюючи право на життя в єдиній державі. Тут у 80-х роках XVII ст. поселяється багато козаків і селян-утікачів. Організуються козацькі полки, очолювані Абазином, Іскрою, Палієм і Самусем. Особливо великим авторитетом і популярністю

серед населення користувався Семен Палій, який порушив питання про возз'єднання Правобережної України з Лівобережною.

За рішенням Карловицького конгресу 1698-1699 років Туреччина віддала Польщі Поділля і частину Правобережжя. Польський уряд здійснив заходи щодо ліквідації козацтва. У відповідь на це вибухнув ряд повстань.

На підставі умов Прутського трактату 1711 р. між Росією і Туреччиною були підписані умови 5 квітня 1712 і 13 квітня 1713 року, за якими царський уряд зобов'язався вивести свої війська і не втручатися в справи Правобережної України. Російський уряд закликав козаків і селян переселитися на Лівобережжя, де їм відводилися землі. Частина населення скористалася цим. На Правобережжя поверталися польські пани і відновлювали свої порядки, які були знищені у процесі боротьби з повстанцями. Родючі землі Київщини, Брацлавщини потрапили до рук магнатів Потоцьких, Чарторийських, Яблоновських, Сангушків, Браницьких, які переводили сюди своїх підданих з Полісся, Волині і Галичини. Але робочих рук не вистачало. Щоб добути їх, магнати змушені були поступитися своїми правами й організувати слободи, запрошували селян осідати на них на пільгових умовах, зокрема звільняли їх на 15-30 років від повинностей. Край швидко залюднювався вихідцями з Волині, Полісся і Галичини, де феодально-кріпосницький гніт був особливо тяжким, а також втікачами з Лівобережжя. Виникали селища, які через надані новосельцям пільги називалися слободами.

Та минали роки. Закінчувалися пільги, вводилася панщина, збільшувалися повинності, встановлені інвентарями, і запроваджувалися нові. Соціальний гніт посилювався національно-релігійним гнобленням. Польська шляхта, сзуїти змушували православних приймати унію. На соборі 1730 року у Замості сзуїти домоглися, щоб уніатську церкву ще більше було наближено до католицької, а в 1743 році був реформований в єзуїтському дусі і базиліанський орден. Дисиденти зазнавали утисків у відправі. Сейми 1717 і 1739 років, всупереч закону 1573 року, позбавили дисидентів права засідати у сеймових комісіях і трибуналах. Українським міщанам забороняли займатися ремеслом і торгівлею. Великим лихом для трудового народу були постої. Дошкуляла й оренда. Магнати, яким належала майже вся Правобережна Україна, жили в Польщі. Всі

справи вершили різні губернатори (управителі), комісари, посесори, економи, лісничі, писарі.

Влада короля у Польщі була слабкою і панську сваволю ніщо не стримувало. Пан у своєму маєтку був повноправним господарем. Сейми і сеймики зривалися. Припинилася чинність законодавства, стало неможливим призначити податки, контролювати фінанси, збільшувати військо. Все це створювало сприятливий ґрунт для іноземного втручання, для погіршення тяжкого становища трудового народу. Панська сваволя зустрічала опір селян, який переростав у збройну боротьбу, водночас охоплюючи велику територію.

Так у загальних рисах розвивалися на Україні соціальні відносини, які породили і протягом XVIII ст. живили гайдамацький рух, один з важливих етапів народної боротьби за соціальне і національне визволення. Наймогутнішим спалахом цього руху було повстання 1768 року.

Зародження гайдамацького руху дослідники відносять до різних часів. Микола Костомаров гайдамацький рух як форму партизанської боротьби бачив уже під час Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького. Володимир Антонович стверджував, що перші відомості про гайдамацький рух зафіксовані на початку XVIII ст. у волинських актах. Зокрема, 1708 року на Волині діяв гайдамацький загін, очолюваний Грицьком Пашенком. Пізніше число таких загонів настільки зросло, що 1712 року коронний гетьман Синявський для боротьби з ними виділив частину військ з діючої армії. Водночас гайдамацькі загони з'являлися на Поділлі, Брацлавщині і Київщині. Вони, як правило, складалися з селян-утікачів, які поверталися і разом з підданими нападали на свого пана. Гайдамаками ж ці борці стали називатися дещо пізніше. Вперше ця назва зустрічається в універсалі регіментаря української частини королівських військ Яна Галацького від 22 лютого 1717 року. Документи свідчать, що гайдамацький рух набрав найбільшого розмаху на Правобережній Україні, іноді переростаючи в загальнонародні повстання. Проте він не був ізольованим, а знаходив відгук і був найчастіше пов'язаний з боротьбою в Галичині, на Лівобережній і Слобідській Україні. Переказувати всі дії гайдамацьких загонів немає ні можливості, ні потреби, обмежимося розглядом його особливостей і найважливіших етапів.

Спільним для гайдамацького руху на всій території України було те, що дії гайдамаків починалися навесні і тривали до осені.

Зимом вони, як правило, не здійснювали нападів на панські маєтки. Але як тільки пригрівало весняне сонце, в лісах і байраках, на хуторах і пасіках, у запорізьких степах і Карпатських горах гуртувалися селяни-втікачі. Вони об'єднувалися у загони і здійснювали напади на панські маєтки. Ці загони були різними як за чисельністю, так і за тривалістю. Одні діяли довгий час, інші - тільки один сезон або й тільки до завершення першого ж нападу. Спочатку гайдамацькі загони були невеликими й вели боротьбу розрізнено. Згодом вони стають більшими й діють злагодніше, зокрема на Правобережжі. На Лівобережжі і Слобожанщині гайдамацькі загони майже завжди були невеликими, що давало їм змогу зненацька з'являтися і раптово зникати. Коли ж якийсь із загонів і наражався на значну військову силу, то втрати були невеликими.

Майже в кожному загоні були запорожці або ж люди, які довгий час жили на Запоріжжі. До загону також прагнули залучити мешканців того краю, куди передбачався похід, часто навіть підданих пана, на маєток якого готувався напад. Обираючи отамана, зважали на його досвід, хоробрість, винахідливість і знання місцевості. Проте траплялося й так, що селянин-утікач, який проявив ініціативу в створенні загону, ставав його ватажком.

Однією з умов успіху гайдамаків було їх швидке переміщення. Тому вони завжди мали добрих степових коней. У верховій їзді гайдамаки не поступалися регулярним військам. Їхні загони здебільшого не мали валок. Ще важче було впоратися з пішими гайдамаками. Вони ховалися у високій траві й влучно стріляли. Коли ж їх оточувало польське чи російське військо, билися так відважно, що завдавали йому великих утрат і примушували відступити або ж, дочекавшись ночі, непоміченими прослизали між ними. Якщо ж була несила перемогти, гайдамаки гинули в бою, але не здавалися. Хоробрість і спритність гайдамаків, їхнє уміння битися визнавали навіть вороги. "Один гайдамака, - писав ксьондз Китович, - увірвавшись у середовище поляків, міг за хвилину розігнати їх сорок чоловік, заподіявши кожному з них або рану, або смерть... На п'ятдесят гайдамаків треба було наших двісті-триста і більше, щоб з ними справитися. Ніколи вони не піддалися б рівній або лише трохи більшій силі".

Успіхи гайдамаків пояснювалися насамперед їхніми тісними зв'язками з місцевим населенням. Селяни поповнювали загони, допомагали у вивченні об'єктів нападу, були провідниками, поста-

чали харчі і боєприпаси, переховували майно, зброю, повідомляли про небезпеку й надавали притулок. Донесення, рапорти командирів військових команд переповнені скаргами на те, що силоміць мобілізовані для переслідування гайдамаків селяни і козаки "нерадиво" допомагають військові, а інколи взагалі відмовляються брати участь у виявленні і затриманні гайдамаків.

Виняткову роль у розгортанні гайдамацького руху відіграла Запорозька Січ. Запоріжжя було тим резервуаром, куди стікалися втікачі з усіх кінців України. Тут, у Запоріжжі, формувалися гайдамацькі загони, до складу яких входили, а нерідко й очолювали їх запорізькі козаки. Участь запорожців у гайдамацькому русі зміцнювала сили повстаців, поповнюючи їх загони загартованими, відважними і досвідченими кадрами воїнів, надавали цьому рухові більшої організованості і цілеспрямованості. Героїчна боротьба запорожців підтримувала в народних масах дух протесту проти утисків, надихала їх на опір існуючому ладові.

Перше велике повстання гайдамаків спалахнуло на Правобережній Україні 1734 року. Цьому сприяв ряд обставин. Саме тоді в Польщі було безкоролів'я після смерті Августа II. У Польщі виникли дві групи, яких підтримували різні країни. Одні прагнули обрати королем Станіслава Лещинського, інші - Августа III. Для того, щоб змусити шляхту обрати королем Росія ввела до Польщі свої війська. Російське командування звернулося до надвірних козаків із закликом виступити проти прихильників Станіслава Лещинського. Цей заклик селяни зрозуміли як дозвіл бити панів. Повстання дуже швидко охопило Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля і навіть деякі райони Галичини. Найбільшого розмаху воно набрало на Брацлавщині, де повстанців очолив сотник Шаргородської надвірної міліції Верлан. Його загін, розгромивши деякі частини шляхетського війська, увійшов до Руського воєводства й зайняв Броди. Водночас з Верланом діяли загони Скорича, Гриви, Медведя Моторного та інших.

Тимчасом російське військо взяло Гданськ, Станіслав Лещинський утік за кордон і королем став Август III. І царське військо разом з польською шляхтою жорстоко розправилися з гайдамаками. Та ліквідувати гайдамацький рух їм не вдалося. 1736 року він запалав з новою силою. Гайдамацькі загони, очолювані Медведем, Гривою, Жилою, Харком, Рудем захопили Павлоч, Погребище, Таращу та інші міста.

Царський уряд і на цей раз доклав усіх зусиль до швидкої ліквідації гайдамацького руху. До цього його спонукав страх, що повстання перекинеться і на Лівобережжя. Ознаки ж цього були.

Напади гайдамаків на панські маєтки тривали безперервно аж до 1750 р., коли знову запалало полум'я повстання. Починаючи з 1737 р., активізував дії гайдамацький ватажок Гнат Голий. Отаборившись у Чорному лісі, він робив сміливі набіги на шляхетські маєтки. 1741 р. Голий покарав Саву Чалого за те, що він перейшовши до панів, почав переслідувати гайдамаків. Діяли гайдамаки у районі Білої Церкви, Крилова, Саврані, Сміли, Лебедина, Кодакка, Липівця, Умані, Балабанівки, Гринева, Погребищ. У цей час активізувалися дії опришків на чолі з Олексою Довбушем на Покутті.

До 1741 р. відноситься згадка про гайдамацький рух і в Слобідській Україні. Тут були затримані гайдамаки Одимченко, Заїка, Сухий та інші.

Наприкінці 40-х років розгортаються дії гайдамаків і на Лівобережній Україні, у Лубенському повіті та Миргородському полках, а також навколо Києва. Підтверджується це зверненням Миргородської полкової канцелярії до Генеральної військової канцелярії, яким пропонувалося через посилення гайдамацького руху, перенести ярмарки з Цибулєва до фортеці Глинськ.

Навесні 1750 р. кілька гайдамацьких загонів перейшли із Запорізьких степів у межі Правобережної України, де їх дуже радо зустріло населення. Воно допомагало їм чим тільки могло - постачало харчі, давало провідників тощо. Одні гайдамацькі загони вчинили напади на Мошни, Білу Церкву, на маєтки в Чигиринському старостві, знищуючи все, "що паном звалось", інші - оволоділи Уманню, Вінницею, Литичевим, Фастовом, Радомишлем, Корсунем, Ржищевим, Володаркою. Гайдамацький загін, очолюваний Подолякою, що діяв на Поліссі (у районі Овруча і Мозиря), оволодів Радомиським замком і проник на лівий берег Прип'яті. Багато з тих загонів, що діяли на Правобережній Україні, організовувалося в Запорізьких степах.

Активізували гайдамаки свої дії і проти військових застав, число яких у той час особливо зросло. Царський уряд знову направив свої війська на допомогу шляхті у боротьбі з гайдамаками. Проте й посилені військові команди не раз зазнавали серйозних поразок від гайдамаків. Хоча російським спільно з польськими військами

вдалося дещо вгамувати гайдамацький рух, але остаточно приборкати його і на цей раз у них сили не вистачило. Боротьба тривала і в наступні роки, причому особливо активно 1759 р., коли вона охопила майже всю Слобідську Україну. З цього часу тут гайдамацький рух тривав безперервно.

Нова, найвища хвиля гайдамацького руху припадає на 1768 р., відома в історії під назвою Коліївщини. Розгортанню повстання сприяв ряд обставин. У 60-х роках XVIII ст. для більшості селян закінчилися пільги і їх почали змушувати відробляти панщину й виконувати інші повинності. Посилився наступ католицької церкви. 1768 р. під гаслом захисту католицизму і шляхетських прав, визволення Польщі з-під впливу Росії у Барі організувалася конфедерація, яку очолив Пулавський і Красинський. Дії конфедератів супроводилися пограбуванням населення, вигнанням православних священиків із парафій, руйнуванням їх будинків і церков. Конфедерати, - писав канівський міщанин Сидір Іванович, - нападали на православних, загрожували їх життю і здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили і вбивали. Це визнавали й самі учасники конфедерації в універсалі від 16 листопада 1769 р. Яскравим прикладом сваволі конфедератів може служити й спалення Мліївського титаря Данила Кушніра, так яскраво описане Т.Г.Шевченком у поемі "Гайдамаки" ("Титар').

Для боротьби з конфедератами уряд увів до Польщі своє військо під командуванням генерал-майора Апраксіна, який 7 червня 1768 р. звернувся до польських магнатів із закликом відступити від конфедератів і підтримати російське військо. Російським військом, яке вступило на Правобережну Україну, командував генерал-майор Кречеников. Населення Правобережної України прихід російських військових частин витлумачило як допомогу йому в боротьбі проти шляхти. Поширювалися чутки, що цариця Катерина II видала "золоту грамоту", на підставі якої кошовий отаман наказав Запорізькому війську виступити проти шляхти.

Навесні 1768 р. селяни Правобережжя почали громадитися в загони. Сюди групами й поодинокі пробиралися запорожці. Гуртувалися вони в Чорному лісі, а потім прямували до Лебединського і Мотронинського лісів. Недалеко від Мотронинського монастиря над Холодним Яром гайдамаки заклали Кіш. На чолі повстання став син селянина з Медведівки Максим Залізник, який на раді був

проголошений полковником. Він ще малим хлопцем пішов на Запоріжжя, наймитував.

У 2-й половині травня 1768 р. гайдамаки виступили з Коша. Вони оволоділи Жаботином, потім побували у Медведівці, Смілі, Корсуні, Богуславі, Каневі, Кам'яному Броді, Лисянці. За кілька тижнів повстання охопило всю південну Київщину, Брацлавщину, перскинулося на Поділля і в Галичину. Шляхта й орендарі кинулися до міст, сподіваючись за мурами магнатських замків сховатися від народного гніву. Багато їх зібралось у Білій Церкві, Лисянці й особливо в Умані - центрі володінь київського воєводи графа Потоцького і водночас центрі поширення унії. Умань була оточена валами та рвами і мала 32 гармати. В'їзд до неї охоронявся гарнізоном піхоти, а саме місто полком надвірних козаків (2 тис. чоловік), що жили поблизу окремою слободою.

Залізняк знав, що Умань могла не тільки вчинити опір, але й виступити проти гайдамаків, тому він вжив всіх можливих заходів, щоб схилити на свій бік Івана Гонту, а з ним і надвірних козаків, бо Гонта серед них користувався великим авторитетом. Так воно й сталося. Пани вирішили попередити напад повстанців і вислати проти них надвірних козаків на чолі з полковником Обухом. Серед них був і сотник Гонта, селянин із села Розсішок, Потоцький узяв його до себе на службу, а згодом призначив сотником і подарував йому два села - Орадівку і Розсішки. Незважаючи на це, Гонта з козаками перейшов на бік повстанців і разом з загonom Максима Залізняка 9-10 червня 1768 р. оволодів Уманню.

Всього три тижні гайдамаки мали змогу вільно порядкувати, проте вони цей час не марнували, а робили все можливе для поширення руху: вводили козацький устрій, формували й розсилали озброєні загопи у різні напрямки - на Брацлавщину, Поділля, Полісся. Повстанські загопи, керовані Микитою Швачкою, Іваном Бондаренком, Андрієм Журбою, Микитою Москаленком та інші на місцях поповнювалися новими силами. Купець Кантаржей, який побував у таборі Максима Залізняка, розповідав у Запорізькій Січі, що він сам бачив, як багато підданих католиків приїжджали до Залізняка з різних місць, звідки були вигнані пани, і просили призначити адміністрацію. Залізняк кожного з них достойно приймає і дає від себе писемні накази, щоб вони точно виконували його розпорядження, а порушникам погрожував штрафами. Цей ж підтвердили в Коші уманці Остап Поламаній та Остап Бочка. Вони

сказали, що полковник Залізняк має "управительну" резиденцію над містом Уманню і цілою Уманською губернією і всякі між тамошніми жителями розправи проводить. Залізняк призначав отаманів, яким доручав урядування на тій чи іншій території, давав проїжджі листи. Так, від Максима Залізняка одержали проїжджі листи купці Кантаржей, Поламаний, Бочка. Цей лист зберігається у фонді Коша Запорізької Січі (ЦДІА у Києві, Ф. 229, оп. 1, спр. 227, арк 19). З помітки на ньому видно, що Паламаний і Бочка були пропущені на Запорожжя через Орлівський форпост 19 червня 1768 р. Лист стверджує існування канцелярії, а значить і наявності військової організації у повстанців у перші дні після взяття Умані. З універсалу та інших документів довідуємося, що повстанці приділяли увагу організації управління на визволеній території. Так, універсалом 6 червня 1768 р. Залізняк наказував отаманові Канівського курся Іванові Чалому "порядок в селах і деревнях учинять" (Архів Міністерства закордонних справ Російської Федерації, Ф. Зносини Росії з Польщею, оп.79/6, спр.993, арк. 175-177). Старшим над жителями містечка Теплика і Теплицького повіту Залізняк призначив Ф.Осадчого.

Проти царських військ повстанці не вживали будь-яких заходів, вірячи в те, що Катерина II підтримує їхню боротьбу і Правобережжя буде об'єднане з Лівобережною Україною. Це було однією з основних причин швидкої поразки повстанців.

Повстанські загони у цей час діяли на Київщині, Поділлі, Брацлавщині. Їх ватажками були Семен Неживий, Яків Швачка, Бондаренко, Москаль, Павло Таран та ін. Куди б не приходили повстанці, зразу ж вони скасовували панщину. 25 червня прийшов загін гайдамаків у Володарку. Отаман повстанців Павло Таран заборонив усім селянам волості відбувати панщину, за винятком ремонту греблі через Рось, по якій переправлялося запорізьке військо. Смілянський сотник Шило, дізнавшись, що в турецькій частині Балти зібралось багато шляхти й орендарів, вимагав, щоб йому були видані втікачі. Турецькі власті відмовилися це зробити. Тоді Шило напав на місто.

Боячись дальшого розширення гайдамацького руху, Росія послала свої війська в центр гайдамацького руху. Царські офіцери, скориставшись тим, що повстанці вважали російське військо своїм союзником, бували в районі його розташування, по-зрадницькому

захопили Максима Залізняка, Івано Гонту та інших керівників повстання.

Але боротьба на цьому не припинилася. Загони Неживого, Журби та інших чинили запеклий опір російському військові. Тільки наприкінці липня основні сили повстанців були розбиті. Гонту та інших повстанців, мешканців Правобережної України, було передано польському командуванню, а запорожців і вихідців з Лівобережної та Слобідської України судили царські власті.

Почалася кривава розправа над учасниками повстання, під час якої особливу жорстокість проявили шляхетські війська (у Конді, Сербах, біля Могилева на Дністром та інших місцях). Максим Залізняк з товаришами, засудженими разом з ним, по дорозі на заслання у слободі Котельві утік з-під варти, але швидко був схоплений. Деякий час тримали його у Московській в'язниці, а потім, напевне, вислали в Нерчинськ.

Боротьба гайдамаків з неослабною силою продовжувалася і в другій половині 1768 р. на Смілянщині, у районі Білої Церкви, Гусятини, Жаботина, Корсуня, Богуслава, Лисянки. Повстанці звернулися до селян із закликem піднятися на боротьбу, яка продовжувалася і в наступні роки, хоч вона вже й не набирала таких масштабів.

У цей час, зокрема в 1770-1771, 1774-1775 рр., досить активно діяли гайдамаки на Слобідській Україні, а також у Гадяцькому і Полтавському полках Лівобережної України. На початку 1774 р. гайдамацькі загони проявили активність у Харківському повіті та Охтирській провінції. Водночас інші загони чинили напади на панські маєтки у Валківському повіті і в районі річок Коломака та Кагамлика. Для боротьби з гайдамаками надсилалися військові загони та це здебільшого не досягло мети.

У боротьбі гайдамаків велику роль відіграла Запорозька Січ. Козацькі вольності на Запоріжжі для поневолених були своєрідним гаслом у боротьбі. Уже сам факт існування Запорозької Січі революціонізував поневолені народні маси. Тому з такою ненавистю царський уряд дивився на Запоріжжя і чекав тільки нагоди, коли зможе з ним розправитися.

Якщо ж до певного часу царат терпів існування Запорізької Січі, цього бурхливого джерела бунтарських сил, то тільки тому, що не мав ні сил, ні засобів для її знищення. Він йшов на компроміси, а водночас робив усе для того, щоб ослабити Січ, ізолювати

від Правобережжя та Лівобережжя, що живили її силою. З цією метою царський уряд у 40-60-х роках XVIII ст. почав поселяти на південих і південно-західних околицях Придніпров'я регулярні війська, будувати тут військові форпости, а 1753 р. заснував фортецю Св.Єлизавети.

Посилення визвольного руху, поразка селянської війни під керівництвом О.Пугачова, перемога Росії у війні з Туреччиною 1768-1774 рр. остаточно вирішили долю Запорозької Січі. 1775 р. за наказом Катерини II Запорозьку Січ було зруйновано. Її ліквідація позначилася і на розмахові, цілеспрямованості гайдамацького руху.

Визвольна боротьба українського народу XVIII ст. знайшла відображення в офіційних документах і спогадах сучасників. Героїв цієї боротьби народ оспівав у піснях і переказах, зберіг у творах мистецтва. Обсяг цих джерел значний. Досі в Україні і поза її межами з'явилось понад 300 публікацій документів і наукових розвідок. Чимало документів опубліковано у періодичних виданнях - "Основи", "Киевской старине", "Русском архиве", "Записках Наукового товариства імені Шевченка", "Записках історично-філологічного відділу ВУАН", "Україні".

Найвагомішою публікацією, безперечно, є "Акты о гайдамаках" (1700-1768), підготовлені В.Антоновичем з ґрунтовною передмовою (див. "Архив Юго-Западной России. Ч.Ш, т.Ш. - К., 1876).

До 200-річчя Коліївщини було видано збірку "Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст." (К., 1970), в якій наведені документи про гайдамацький рух у 1717-1775 рр. на всій території України. Серед зарубіжних видань ґрунтовністю виділяється дослідження польського вченого Владислава Ссрчика "Коліївщина" (Koliszczyzna. - Kraków, 1968).

Проте названими публікаціями і дослідженнями проблема не вичерпується. Є ще багато джерел, зокрема ділових, яких не торкалася рука дослідника. Вони зосереджені насамперед у Центральному державному історичному архіві України в Києві, рукописному відділі ЦНБ ім.В.І.Вернадського АН України, Архіві С-Петербурзького відділення Інституту історії АН РФ, Центральному державному архіві давніх актів у Москві, Центральному державному військово-історичному архіві у Москві та Архіві Міністерства закордонних справ РФ, в архівах і рукописних відділах бібліотек і музеїв Польщі. Є й не видані розвідки. До таких

належить багаторічна праця Г.Ю.Храбана, присвячена спогадам про Коліївщину. Її видання було б хорошим дарунком до 225-ї річниці цієї знаменної події в історії українського народу.

*В.О.Замлинський
(Київ)*

Українське козацтво і Коліївщина

Роки, які припадають на час Коліївщини, є роками з одного боку - помітного економічного піднесення Запоріжжя, а з другого - поступового занепаду автономії Запорізької Січі, що не могло не відбитися на всьому стані козацтва на Україні.

Вбачаючи Запорізьку Січ, як один з осередків визвольної боротьби, та ще й до того мало не головним винуватцем переходу козацтва на чолі з гетьманом І.Мазепою на бік шведів, Петро I, звинувативши у зраді все запорозьке козацтво, наказав 14 (25) травня 1709 р. зруйнувати Запорізьку Січ. Це була Січ, яка містилася на острові Базавлук (Чортомлик). Причому знищення це було здійснене за наказом царя з особливим "свирепством", як зазначав один з очевидців: "Учинилось у нас в Сечи, то, что по Галагановой и московской присяге, товариству нашему голову лупили, шею на плахах рубили, вешали и иные тиранские смерти задавали, и делали то, чего и в поганстве, за древних мучителей не водилось: мертвых из гробов многих не только изъ товариства, но и чернецов откапывали, головы им отсекали, шкуры лупили и вешали" (1).

Частині козаків тоді вдалося врятуватися і вона перейшла на підвладну Кримському ханству територію і поблизу тепер. Херсона заснували т.з.Олешківську Січ. А в березні 1734 р., після отримання дозволу на повернення до рідних місць, заснували на річці Підпільній (рукаві Дніпра), поблизу колишньої Старої (Чортомлицької) Січі Нову Січ. Царський уряд постійно слідкував за Січчю, обмежував її діяльність, притік до неї нових сил.

Україна, яка залишалася поділеною на Лівобережну і Правобережну, також терпіла гноблення як від російської, так і польської сторін. Стан козацтва тут також перетерпівав не малий тиск і

соціальні суперечності. Якщо на населення Лівобережної України невинно давив соціальний і національний гніт царизму, то на Правобережній Україні, яка перебувала у складі шляхетської Польщі, цей гніт здійснювали польська шляхта і магнати. До цього додавалися насильне покатоличення і полонізація населення. Все це зумовило виникнення у другій половині XVIII ст. і розвиток на Правобережній Україні такої форми антикріпосницької боротьби як гайдамацький рух, найвищою точкою якого стало таке найбільше гайдамацьке повстання, що увійшло до анналів історії під назвою "Коліїщина".

Як відомо, повстання розпочалося 26 травня 1768 р., виступом загону Максима Залізняка, який сам походив з сім'ї селянина-кріпака і з молодих років пішов на Запорізьку Січ. Повстання скоро охопило Київщину і Брацлавщину, поширюючись на Поділля, Волинь, Галичину. Учасниками повстання були доведені до краю українські селяни та запорізьке козацтво, а також козацька голота з Правобережжя.

Саме козацтво було тим організаційним і соціальним стержнем, який пронизував Коліїщину, починаючи з її керівника, запорізького козака Залізняка. Не можна скидати того, що саме від перебування на Запорізькій Січі він набрався того прагнення до волі, тієї любові і відповідальності за свій народ, свою Україну, які вилились у основні гасла коліївського повстання, що відбивали народні ідеали: визволення з кріпацької неволі, відновлення козаччини й оборона православної віри. Не можна у зв'язку з цим не згадати тут і таку значну постать, що стояла біля Коліїщини, як вихованця Київської академії, ігумена Мотронинського Троїцького монастиря Матвія Значко-Яворського (у чернецтві Мельхіседек). Саме з Мотронинського монастиря і виступив з загоном Залізняк, і саме Значко-Яворський морально надихав керівника повстання на виступ, а петім підняв дух православного населення на його підтримку. Не мало було зроблено ним, щоб підняти і укріпити дух самого козацтва, від чого надзвичайно залежав і успіх самого повстання. Саме йому приписують слова промови, з якою він виступив перед повстанцями, перед їх виходом з Холодного Яру, закликаючи їх боротись за вільність козацькою, за рідну Україну. "Згадайте праведних гетьманів - де їх могили? - говорив він перед козацтвом, - Де лежать залишки славного Богдана? Де убога могила Острянці? Де могила Наливайка? Немає їх! Живого і мерт-

вого спалили... Де той Богун? Де та зима? Інгул, що зиму замерзає? Не встане Богун, щоб збагатити його шляхетськими трупами. Лях гуляє. Нема Богдана окрасити кров'ю ляхів Жовті Води і Рось зелену... Де Тарас?... Нема! Не чуто... Не в батька діти..." (2)

Правда, необхідно зазначити, що в цілому не все козацтво було за Коліївщину. Заможне козацтво, козацька старшина вбачали у ній для себе загрозу своєму благополуччю і тому відносились насторожено, а іноді і осудом.

Однак вже на перший заклик Залізняка з Холодного Яру, де він розмістився з своїми спільниками, стали йти до нього не лише селяни-сіромахи, а й козаки з Лівобережжя і Правобережжя. До нього йшли все нові і нові загони запорізьких гайдамаків. Цікавим є свідчення з цього приводу козака-гайдамаки Осипа Куцого. Він протягом 18 років працював наймитом на запорізьких риболовних промислах. У 1768 р. Куций покинув свого хазяїна і пішов у гайдамаки: "Сего году (1768.-В.З.) у Петрів піст, коли почув, що у Польщі в Мотронинському монастирі збираються запорізькі козаки... то він, Куций, погодившись, з козаком Трохимом, а назвиськом не знає, і Іваном Супуром, пішли без відома кошового отамана і військової старшини в Польщу... і як прийшли в вказаний монастир і з'явилися у названого козаками полковником Максима Залізняка, у нього таких же козаків зібралось до п'яти сот чоловік" (3).

Саме козаки, в основному рядові, приходили в Холодний Яр кожен день "щоденно ще збиралось запорізьких і польських (українських - В.З.) козаків немале число" (4).

Пройти на Правобережжя було не легко. Кошове запорізьке начальство, та й багаті козаки, які мали своє господарство, не хотіли втрачати своїх працівників і як могли перешкождали цьому.

І хоча Кіш застосовував всілякі заходи, щоб не допустити відходу до Залізняка рядового козацтва, все нові і нові донесення повідомляли їх про нові загони запорізьких гайдамаків, які потай, а іноді і відкрито спішили на Правобережну Україну. "Слух про те, що запорожці прийшли з Росії для визволення Польської України від поляків, - пише відомий історик і письменник Мордовцев, - охоплював все більший простір і разом з тим піднімав на ноги всіх, хто здібний був володіти, якщо не саблею, то хоч просто дубиною. Інший натовп тягнувся до головної армії, очолюваної Залізняком,

інші діяли самостійно... Колишня польська міліція, яка складалася з козаків, майже вся перейшла на бік гайдамаків..." (5)

Важливою була та обставина, що саме козацтво, яке примкнуло до повстанців, стало тією цементуючою основою, яка сприяла формуванню повстанців у загони, навколо їх, як потрібно діяти під час виступив проти шляхти і т.д. Захопивши міста, панські замки, козаки-повстанці тут же запроваджували козацькі порядки, які можна сказати виходили ще від Богдана Хмельницького. Саме наслідуючи Богдана Хмельницького, повстанський керівник звертався до населення з відозвами і листами, давав універсали, закликаючи його підніматися на повстання проти польської шляхти. Відома в історії "золота грамота", яку Залізняк читав перед народом і яка, начебто була дана Катериною II, яка закликала їх на боротьбу з польськими конфедератами. В одному з таких звершень до польських селян, щоб з'єднатися проти кріпосників говорилось: "Жителі корони польської, які перебувають у володіннях шляхетських, королівських і духовних! Ваша година настала! Прийшов час визволитися з неволі, скинути панське ярмо... Побачив бог з висоти небес вашу важку долю, почув плач і стогін ваші і послав вам захисників, які відомстять за зло, яке вчинили вам пани... Посилено до вас керівників, яким ви маєте вірити і за якими маєте слідувати зі зброєю, яка у кого є... і іменем бога спішіте до на допомогу" (6).

Цікавим є універсал, який був виданий самим Максимом Залізником 13 червня 1768 р. про призначення Федора Осадчого старшим над мешканцями містечка Теплик, і який є свідченням турботи Залізняка про дотримання порядку і справедливості на території, зайнятій повстанцями.

"Я, Максим, полковник Низового Запороского Войска, - назначається в універсалі, - даю от себя документ Федору Осадчому містечка Теплика, аби он имел і прочии громади ключа от того містечка в добрем состоянію здерживал: яко то, аби имел власть судити, радити і во всяких случаях добре справовати, добрим добре воздавати, а злих бунтовников киями карати, а мешчанам и прочим громадам ключа, вищѣоописанного містечка приказую, аби ему во всяких случаях послушани були, бунтов между собой не робили. При сем будьте здрави.

Дан 1768 года іюня 13 дня в Умани. Максим Залезняк, полковник низовский с товариством" (7).

Гайдамацький рух розростався. Повстанці займали міста і поселення. І саме наявність запорожців з їх досвідом боротьби допомогла їм у цьому. Вони навіть нанесли кілька поразок конфедератам. До повстанців продовжували приходити все нові і нові козацькі сили і навіть козацька міліція. У Жаботині, наприклад, на бік повсталих перейшли козаки на чолі з сотником Мартином Білугою, який став одним з керівників повстання. Серед керівників повстання були і інші козацькі начальники: уманський сотник Єрема Панко, торговицький сотник Власенко, балтський сотник Потапенко та ін.

Чи не вирішальне значення для повстання було перехід на його бік козака, сотника надвірного війська польського магната Ф.Потоцького Івана Гонти, який при наближенні керованих М.Залізнякам гайдамаків, дістав наказ виступити проти них, але разом з всім козацьким загоном перейшов на бік повстанців і разом з ними 20.6.1768 р. узяв Умань. Тут був проголошений уманським полковником.

Таким чином участь козацтва в Коліївщині, значно посилила сили повстанців, вплинула на їх організацію, конкретизувала цілі повстання, його спрямування. І коли б не придушення повстання силами російських військ на чолі з генералом М.М.Кречетниковим і не захоплення ним по-зрадницькому Залізняка і Гонти, то саме розширення участі козацтва у повстанні сприяло б його дальшому поширенню і досягненню відповідних успіхів у поставлених цілях.

1. Цит.за кн.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. - Т.3. - К., 1991. - С.328.
2. Див.: *Мордовцев Д.* Гайдамачина. - Изд.2-е, испр. - Спб., 1884. - С.170.
3. Цит. за: *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. - К., 1957. - С.395.
4. Там же. - С.396.
5. *Мордовцев Д.* Гайдамачина. - С.179.
6. *Голобуцкий В.А.* Вказ. праця. - С.397.
7. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. - К., 1970. - С.351.

**Формування української державної еліти
та особливості її менталітету
у середині XVII ст. (1648-1657).
Постановка проблеми**

I. Сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки переживає болісний процес переоцінки існуючої спадщини, подолання витворених протягом багатьох десятиріч стереотипів і догм. У зв'язку з чим вимагає свого переосмислення й існуюча концепція Визвольної війни. Серед її найменш досліджених аспектів продовжує залишатися становлення національної державної еліти та її ментальності. Тому у пропонованому повідомленні робиться спроба окреслити окремі питання цієї важливої, але незаслужено ігнорованої проблеми.

II. Унікальна особливість процесу державотворення в Україні, який розпочався з кінця XVI ст., полягала в тому, що на відміну від усіх європо-азіатських країн цю функцію взяв на себе не панівний стан суспільства, а непривілейований стан вояків-землеробів (козаків), що формувався і вів боротьбу спочатку за станові, а згодом і національні інтереси. Суворя реальність полягала у тому, що внаслідок відсутності продовж багатьох віків практики національного державного будівництва (Київська Русь становила собою імперію), а також поневолення українських земель сусідніми державами, панівна верства, сполонізувавшись й покатоличившись, на середину XVII ст. повністю втратила роль політичного провідника народу, виразника й захисника його національних інтересів. Зрада панства, а відтак і еліти, стала однією з найбільших трагедій України, бо саме цей стан, як слушно зауважував О.Субтельний, "звичайно здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв культурі та освіті, підтримував церкву й живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства".

III. Бурхливе становлення козацького стану, що супроводжувалося творенням інституцій державності, започаткувало виникнення й нової еліти, ядро якої становила козацька старшина. Окрім неї до її складу входили інтелігенція, вище й середнє православне

духівництво та окремі шляхтичі. Вона, по-перше, була малочисельна й відігравала певну політичну роль лише у південному і східному регіонах України; по-друге, відзначалася слабкою консолідацією, єдиною політичною ідеєю, що об'єднувала їх, виступала ідея захисту культурно-релігійних інтересів українського (руського) народу; по-третє, національна самосвідомість залишалася на рівні етнічно-культурного ототожнення й повільно еволюціонувала до рівня усвідомлення національно-політичного самовизначення. Внаслідок чого до початку Визвольної війни нова еліта не лише не спромоглася сформувати українську державну ідею, а навіть висунути програму автономності українських земель у складі Речі Посполитої. Подібна ситуація засвідчувала відставання національно-політичної свідомості від реальних результатів державотворення.

Менталітет еліти був дзеркальним відображенням менталітету українського суспільства, найхарактерніша особливість якого полягала в абсолютній перевазі в його структурі соціальних, групових і приватних інтересів над національними, державними, суспільними. Адже свідомість українця з покоління в покоління протягом віків укорінювалася в особистому досвіді виключно на побутовому, культурному, релігійному рівнях при майже повній відсутності впливу національно-державного рівня, що вело до формування соціально-психологічної поведінки (у широкому розумінні цього слова) егоцентричного спрямування.

IV. Визвольна війна, яка за колом розв'язуваних питань, по суті була українською революцією, вчинила прорив у розвитку національної самосвідомості українців, започаткувала виправлення деформації їх менталітету, привела до утворення держави та її еліти. Особливо активно ці процеси розвивалися у першому періоді війни (1648-1657 рр.), бо згодом вони не лише різко пригальмовуються, але в силу різних деструктивних причин їх руйнація набирає необоротного характеру і приводить до загибелі державності у Правобережній Україні.

Уже протягом 1648 - першої половини 1649 рр. завершується в основних рисах утворення державних інституцій й формування ядра еліти. Характерно, що темпи державотворення обганяли процес становлення еліти та розвиток її національної самосвідомості, що негативно позначилося на політичних наслідках кампанії 1648 р. Звертають увагу на себе спроби Б.Хмельницького протягом трав-

ня-серпня 1648 р. розширити соціальний склад еліти за рахунок залучення до її лав представників українського панства, які, правда, зазнали повної невдачі. Незважаючи на всебічну підтримку ним православного духовенства, його верхівка до кінця 1648 р. по відношенню до національно-визвольної боротьби продовжувала займати дуже помірковану позицію, домагаючись замирення гетьмана з польським урядом. Лише після його тріумфального повернення у другій половині грудня до Кисва вона стала рішучіше підтримувати політику українського уряду, а митрополит С.Косов, як слушно зауважував С.Оглоблин, почав навіть виступати одним з репрезентантів нової держави. Отже, в силу обставин еліта могла формуватися головним чином з козацтва, що, власне і мало місце.

V. Становлення старшини відзначалося інтенсивністю й динамізмом. На перших порах вона рекретувалася з соратників Б.Хмельницького по організації повстання, дещо пізніше - з козаків і старшин козацьких реєстрових полків, які перейшли на бік гетьмана. З розвитком Визвольної війни на терені України виникли десятки козацьких полків, очолюваних представниками різних станів і груп, що зіграли важливу роль у ліквідації польських і становленні українських державних інституцій. Визнання Б.Хмельницьким козацьких прав за покозачення селянами і міщанами привело до включення їх керівників до складу старшини. Цей захід гетьмана сприяв консолідації державної еліти.

VI. Згуртування еліти протягом 1648 - першої половини 1649 рр. не означало зняття чи подолання суперечностей між її основними угрупованнями, а відбулося зближення між ними спочатку навколо програми захисту інтересів реєстрового козацтва і прав православної церкви, пізніше - досягнення автономії для козацької України і, нарешті з лютого 1649 р. започатковується перехід еліти до підтримки сформованої Б.Хмельницьким національної державної ідеї. Разом з тим не варто персоцінювати ні інтенсивності процесу консолідації, ні сили впливу на структуру менталітету, бо по-перше, він лише розпочався і, по-друге, залишилися міжгрупові суперечності. У залежності від підходу до розв'язання питань зміни ключової моделі соціально-економічних відносин, державного будівництва та відносин з Польщею визначилося три угруповання старшин: радикальне, національно-патріотичне й помірковане.

VII. Кидається у вічі інтенсивність розвитку національної самосвідомості. Так, протягом лютого-травня 1648 р. Б.Хмельниць-

кий формує ідею територіально-політичної автономії козацького регіону, яку, на жаль, не відразу сприйняла більшість старшини. Влітку вона набрала поширення серед старшини і козацтва й лягла в основу діяльності уряду. Хоча у вересні-жовтні у гетьмана вперше з'являються думки про відібрання у Польщі володінь "до Вісли", все ж він і більшість старшини продовжували вважати своєю вітчизною Річ Посполиту і вірили у можливість відновлення прав Русі шляхом реформування королем польського державного устрою. Саме ця автономістська програма й привела еліту до найбільшої політичної помилки - замирення з урядом Речі Посполитої на умовах відведення "в Україну" армії і уступки їй західного регіону (території Белзького, Руського, Волинського і Подільського воєводства).

Критичне переосмислення політичних уроків 1648 р. дозволило Б.Хмельницькому протягом лютого-квітня 1649 р. розробити в цілому українську державну ідею. Її зміст становили положення про: по-перше, національну відрубність українського народу; по-друге, право народу на своє національно-політичне самовизначення аж до утворення самостійної держави у межах усіх стічноукраїнських земель; по-третє, непідлеглість утвореної козацької держави польському королю, її незалежність від Польщі; по-четверте, спадкосмне право Української держави на територіальну спадщину Київської Русі, що знаходилася у складі Речі Посполитої.

VIII. Вкрай несприятливе геополітичне становище козацької України змусило її уряд піти на підписання спочатку Зборівського (серпень 1649 р.), а згодом Білоцерківського (вересень 1651 р.) договорів з Річчю Посполитою і врешті-решт Переяславсько-Московського (березень 1654 р.) договору з Росією. Неможливість реалізувати національну ідею негативно позначилася на формуванні еліти та розвитку її менталітету. По-перше, вище прославне духовенство практично відійшло від підтримки національної державної ідеї. По-друге, отримувана від польського уряду автономія, що передбачала відновлення старої моделі соціально-економічних відносин, приводила до різкого загострення не лише соціальної, але й політичної боротьби у середині старшини. По-третє, розгром радикального угруповання (кінець 1651 - весна 1652 рр.) зумовив посилення поміркованого угруповання з його про шляхетськими настроями та пропольською орієнтацією. По-четверте, невдачі у бо-

ротьбі за незалежність з одного боку посилювали сумніви у можливості реалізації державної ідеї і таким чином різко послаблювали її вплив на національно-політичну самосвідомість еліти, а з другого сприяли утвердженню у ній ідеї автономізму, формуванню своєрідного комплексу національно-політичної неповноцінності. По-п'яте, постійна загроза втрати (у випадку поразки у війні з Річчю Посполитою) свого соціально-політичного становища посилювала у ментальності старшини існуючу домінанту приватних інтересів над державними.

IX. Укладений договір з Росією, що передбачав встановлення з нею конфедеративного зв'язку та вступ влітку 1655 р. Швеції у війну з Польщею дали шанси для реалізації програми возз'єднання з козацькою Україною західного регіону, що відкривало для неї перспективу здобуття повної незалежності. Ці фактори у поєднанні з централізаторською політикою Б.Хмельницького, який готував утвердження спадкоємного гетьманату, дещо послабили негативні тенденції попереднього часу, що перешкоджали консолідації еліти. Окреслився також підйом у розвитку її національно-політичної самосвідомості. Як ніколи раніше, протягом другої половини 1655 - першої половини 1657 рр. через політичні акції уряду неухильно проводиться ідея необхідності об'єднання усіх українських земель, "де є грецька віра та існує їх мова аж по Віслу", в кордонах національної держави.

Тим паче не слід перебільшувати значення названих позитивних перемін, оскільки вони не набрали нескоротного характеру. Їм протидіяли дестабілізаційні фактори величезної руйнівної сили. Назвемо основні з них. По-перше, еліта розпадалася на два угруповання (національно-патріотичне й помірковане), які займали діаметрально протилежні позиції у підході до характеру соціально-економічних відносин у державі, окремих сторін її політичного устрою, що таїло небезпеку громадянської війни у суспільстві. По-друге, значна частина старшинської верхівки (обох угруповань) мріяла про встановлення олігархічної влади й таємно протистояла династичним планам Б.Хмельницького. Тому його смерть могла ввергнути державу у вир міжособної боротьби за владу. По-третє, позбавлена контролю з боку державного апарату генеральна і полкова старшина, зосередивши у своїх руках виконавчу й судову владу, дбала не стільки про державні інтереси, скільки за власні (спрацьовувала специфіка українського менталітету). Як зауважу-

вав козацький літописець С.Величко, "задля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилував би..." Цей інтенсивний процес розвитку старшинського самовладдя не лише вів до паралічу центральної влади, але за умови, коли в менталітеті еліти лише почала утверджуватися національна державна ідея, ніс страшну небезпеку втрати нею державотворчих функцій, появи отаманства і, за влучним визначенням В.Липинського, "тупого егоїстичного анархізму".

Отже, перший період Визвольної війни становить собою важливий рубіж у становленні української державної еліти та розвитку її менталітету, в структурі якого почала утверджуватися національна ідея. Однак, цей процес відзначався складністю й суперечливістю, спостерігалось в ньому переплетення позитивних і деструктивних тенденцій. Продовжує залишатися чимало нез'ясованих питань і комплексне вивчення поставленої проблеми ще чекає на своїх дослідників.

*Р.Д.Лях, Л.М.Добробог
(Донецьк)*

Козацька держава в контексті історії України

Козацька держава другої половини XVII ст. використала надбання попередників, її ж досвід знадобився наступникам, в цілому ж вироблялися уроки історії, нехтувати якими є злочином перед народом.

Безумовно, українське козацтво другої половини XVI ст. створювалося на основі наявних національних традицій. Очевидно, вища форма організації козацтва - Запорізька Січ була удосконаленим засобом оборони, який існував вже в IV-VI ст. у вигляді укріплених городків по південному пограниччі Русі. Тільки на Київщині їх було обладнано до чотирьох сот. Сама наявність небезпеки раптових нападів кочівників змушувала поселенців влаштовувати захищені засіки. Однією з таких і стала Запорізька Січ.

Зрозуміло, що процес національного державотворення козацького часу виробив багато нових форм. Це, перш за все, структура вищих органів держави, нові органи, якою була, зокрема, Генеральна військова канцелярія. Її в попередні часи не було, та і потреба у такому органі виникла за небаченого розмаху військового і цивільного керівництва державою. Появилися посадові чини осавулів, хорунжих, керівників певних територій, полковників, сотників. Розвивалася судова справа. У ній застосовувалися елементи попереднього судочинства, а також звичаєве право українського народу.

Новітнього часу застосовувалися терміни, поняття попередніх епох. У відроджуваних козацьких з'єднаннях з'являються отамани, полковники, сотники, осавули, хорунжі. Появляються січові стрільці. Гайдамаки. Було зроблено спробу відновити посаду гетьмана. Застосовувалася древня символіка. А в одному з варіантів тексту національного гімну слова, що фіксували славу попередників: "Наливайко і Павлик, і Тарас Трясило із могили кличуть нас на святе діло". Слід врахувати і національну традицію щодо верховної влади.

В державотворенні України переважало поєднання авторитаризму з демократичними структурами. За Київської держави - князь, віче, князівська рада. За козацької держави - гетьман, козацька рада, рада козацької старшини, а на місцях - визначені гетьманом представники - полковники. За УНР - голова (президент), представницькі зібрання - конгреси, з'їзди. Нинішня система вищих органів влади - президент, Верховна Рада (чи, краще, національні збори), на місцях - представники президента - має давні історичні традиції українського народу.

Історія України багата на досвід як позитивний, так і, на жаль, негативний. Глибоке вивчення історії є життєво необхідним для всіх, для долі держави, від учня до парламентарія. Щодо останніх, то з їх боку не бракує прагнень до застосування у виступах історичних фактів, нерідко далеких від наукової обґрунтованості. Очевидно, є необхідним розробленням державної програми вивчення історії України, засвоєння уроків історії, серед яких, зокрема, є и такі:

- Відсутність одностайності народу в державотворенні проявлялася в появі галаганів, холуїв, готових обміняти інтереси народу за сумнівні особисті блага.

- Гіркий досвід історії свідчить про те, що український народ жорстоко платився за недооцінку потенційної загрози, від практично безоборонних поселень трипільців до трагічних Крут.

- Кожна втрата державності оберталася великою трагедією для українського народу. Так після загибелі Київської держави на 3/4 винищена людність, втрачені території, захоплення її агресивними сусідами. Після знищення козацької держави - сотні тисяч загублених життів, зруйнованих міст, сіл, втрата культурних надбань, встановлення тяжкого закріпачення. Ліквідація УНР завдала незчислених збитків народові України. Найтрагічніше - це фізичне нищення людей. Потім - глобальне пограбування країни, повне вилучення хліба, фактичне знищення народного господарства. Наслідком був трагічний голод. Була встановлена колоніальна державна організація, яка обслуговувала інтереси метрополії і була спрямована на поступове знищення здобутків періоду української демократичної революції, встановлення тоталітарного режиму, який здійснив небачені в історії репресії щодо народу.

- Гіркий досвід історії вимагає постійної уваги до оборони навіть тоді, коли не простежується на горизонті загарбник. Так, великих збитків зазнала українська земля в XV ст. від спочатку нестрашного кримського ханства. Восени сімнадцятого величезних збитків Україна зазнала від здавалось миролюбивого улесливого сусіда.

Вивчення історії, виявлення її уроків є необхідною умовою розбудови незалежної України.

*А.Ю.Чабан
(Черкаси)*

Виникнення та формування державотворчої ідеї української козацької держави

Сьогодні все більш вчених-істориків звертається до вивчення проблеми функціонування української козацької держави. Досліджуються все нові аспекти цього справді унікального явища в історії європейської цивілізації.

Переважна більшість авторів досконало аналізує процес творення козацької держави, її функціонування. Деяко менше уваги звертається на виконання державотворчої ідеї українського народу, яка лежала в основі конкретних кроків політичних діячів в даному

напрямку. Коли вони стали домінувати в соціальній свідомості, хто був конкретним носієм, які чинники впливали на її утвердження? Ці питання є надзвичайно актуальними для дослідників вказаної проблеми.

Безумовно, витоки української державності простежуються з найдавніших часів: від формувань державного об'єднання антів, східнослов'янських племінних князівств, міжкнязівських об'єднань Київської Русі. Вони не були знищені і в час феодальної роздрібленості, оскільки, як справедливо вказують дослідники, навіть в цей смутний час землі в мініатюрі відтворювали політичну структуру Давньоруської держави.

Однак мова йде про цілком визначений час виникнення козацької держави - середину XVII ст. Це був вищий ступінь державотворчої ідеї і її здійснення українським народом. На неї в значній мірі впливали традиції, що існували в народі. Це є одним із надзвичайно важливих чинників. Але далеко не єдиним. На нашу думку необхідно було б дослідити всі фактори що привели визрівання державотворчої ідеї до здійснення конкретних заходів по її втіленню в життя в комплексі.

На наш погляд, вивчення цих чинників в органічній єдності дасть змогу дати відповідь на всі питання виникнення, функціонування козацької держави. Тільки одне з них, що хвилює чимало дослідників: як стало можливим існування в козацькій державі демократичних форм правління, в той час, що характеризувався розквітом монархізму, випереджуючи аналогічні процеси в інших державах на багато років? І даючи відповідь на це питання, навряд чи можна пояснити лише давніми традиціями, що жили в народі. Тут діяли і інші об'єктивні чинники життя тогочасного суспільства.

До них слід віднести внутрішні та зовнішні обставини, які сприяли виникненню державотворчої ідеї, її утвердженні в суспільній свідомості. До внутрішніх ми відносимо - мотиваційні фактори, що впливали на зародження устремлень створення самостійного державного формування всередині певної частини українського етносу. До них, крім вже названої - наявності давніх традицій державотворчих процесів слід віднести, на наш погляд, найважливіший, це виникнення та визрівання українського козацтва. Саме з його появою, і, особливо в час становлення як суспільно-політичного явища державотворча ідея стала

домінуючою, що привело до створення козацької держави в середині XVII ст. На основні форми діяльності державного формування мали вирішальний вплив козацький звичаєвий спосіб взаємовідносин, воєнна організація - Запорізька Січ, господарські відносини і т.п.

До внутрішніх чинників слід віднести також усвідомлення переважною більшістю козацького населення, селянами та міщанами тогочасної України загрози втрати своєї самобутності, або й повного винищення, що стало реальним в час масованого тиску з різних сторін. До цієї групи чинників слід віднести і появу в середовищі козацтва лідерів, що відстоювали ідею автономії, самостійного формування. Це такі видатні люди свого часу, як Предслав Лянцкоронський, Євстафій та Богдан Ружинські, Венжик Хмельницький, Євстафій Дашкевич, Дмитро Вишневецький, Іван Підкова, Криштоф Косинський, Северин Наливайко, Петро Конашевич-Сагайдачний, Самійло Кішка, Михайло Дорошенко, Тарас Федорович, Павло Бут, Дмитро Гуня, Яків Острянина і звичайно видатний громадський та політичний діяч Богдан Хмельницький.

Особлива роль у визріванні державотворчої ідеї належить населенню Середнього Подніпров'я, де відбувалися початкові процеси зародження козацтва, де функціонували практично автономні Черкаське та Канівське староства, а також там, де була відсутня тривалий час міцна централізована влада державних формувань Литви і Польщі. Саме населення середньої Наддніпряни консолидувало навколо себе значну кількість втікачів, що поселилися тут протягом 50-90-х років XV ст.

До зовнішніх чинників, що вплинули на визрівання державотворчої ідеї до її реального втілення в життя можна було назвати декілька. Це, насамперед, вплив держав-сусідів, що мали свій інтерес на українських землях. Дуже часто ці інтереси пересікалися, приводили до конфліктів, у які втягувалося українське населення. Сусіди-держави сприяли, або протидіяли формуванню на території України автономних державних утворень, що відіграло значний вплив на ці процеси.

Насамперед, в історичному плані на першому етапі це був вплив Великого Литовського князівства. Саме в час інкорпорації до його складу українських земель спостерігається відродження зруйнованого господарства, спорудження ряду укріплених замків, які пізніше стали центрами автономістичних утворень. Литовська доба

привела до виникнення протидії українських та литовських князівств проти проникнення польської шляхти на українські землі. І хоча в цілому литовський період був позитивним для визрівання державотворчої ідеї українського народу, але він не носив вирішального характеру, оскільки Велике Литовське князівство, надаючи певну автономію українським землям, будувало свої відносини на основі дискримінації місцевого населення, а також залишило порубіжні території практично наодинці з жорстокими ворогами.

Важливим зовнішнім чинником були агресивні походи на українські землі кримських татар, які були васалами османської Туреччини. Їх винищувальний зміст привів до виникнення збройних загонів, а згодом і до створення збройної організації козацтва - Запорізької Січі. Але не лише озброєна боротьба визначала взаємостосунки Криму з Україною в той час. Саме тоді розпочинаються перші дипломатичні кроки самостійних формувань українських земель. І не випадково, своїм першим союзником Богдан Хмельницький обрав саме Кримське ханство.

Чи не найбільш значними були інтереси на Україні Польської держави. Посилення тиску на українське населення в економічній, політичній та духовній сферах стало могутнім стимулятором для утвердження ідеї утворення своєї власної держави, яка могла б захистити місцеве населення. Але, не лише це визначало вплив Польщі на утворення української держави. Їх палітра значно різнобічніша. Це і на певних етапах сприяння автономістичним тенденціям з боку польського короля, який бачив в українському козацтві бар'єр проти проникнення агресорів на свої території. А також вплив значної частини польської шляхти, яка служила на Січі, спільність інтересів селян та міщан тощо.

Добре дослідженим у вітчизняній історіографії є питання про вплив Російської держави на визрівання державотворчих процесів на Україні. Безумовно, тут є чимало прикладів позитивного впливу на її розвиток з боку російських державців. Однак слід відзначити, що виступали вони з інтересів власної держави, і відстоювали їх у взаємовідносинах з українським населенням, а також з Польщею, Кримом стосовно України.

Уривками без певної системи викладені в сучасній історіографії питання впливу на утвердження державотворчих процесів на Україні інших держав, впливових сил того часу. Зокрема мова йде про

вплив римо-католицької церкви. Дуже поширеною є думка лише про його негативний результат на українську державність з боку представників цієї конфесії. Однак аналіз історичних джерел того часу, показує що існували і інші, позитивні моменти цих стосунків. Відомо, що папа Римський Климент VIII вбачав в українському козацтві єдину реальну силу, що могла протидіяти агресивному проникненню мусульманського агресивного світу в Європу. Він відстоював ідеї автономізації козацького формування. Практично недослідженою є проблема взаємовідносин українського козацтва з наддунайськими князівствами, саме з позицій утвердження державотворчих процесів. Відомо, що господарем Молдавії був Іван Підкова, воювали в Молдавії, Валахії Дмитро Вишневецький, Богдан Хмельницький, інші гетьмани України, які використовували приднаїнські князівства як полігон для своїх державницьких устремлінь.

На нашу думку, це далеко не повний перелік внутрішніх та зовнішніх факторів, що привели до виникнення та визрівання державотворчої ідеї українського народу. Дальший пошук взаємозв'язків між ними, відмова від усталених стереотипів дасть змогу в повному об'ємі дослідити це унікальне явище.

*С.А.Лепяко
(Чернігів)*

Козацькі війни кінця XVI ст. і Черкащина

Як відомо, Черкащина займає особливе місце в історії українського козацтва. Населення придніпровських міст Києва і Черкас відіграло важливу роль у формуванні козащини як на "волості", так і на дніпровському "низу". Не випадково, у XVI-XVII ст. назва "черкаси" виступала синонімом слова козак. Тому зрозуміло, що події перших козацьких війн не могли обійти стороною цього давнього осередку українських вольностей.

Перша згадка про зв'язок Черкас і Канева з повстанцями Криштофа Косинського стосується серпня-вересня 1591 року. У цей час Косинський, який спочатку стояв на Поділлі, зайняв Білу Цер-

кву і почав встановлювати козацьку владу на Київщині. Населення Білої Церкви першим прийняло присягу козацтву. Дещо пізніше, як свідчив князь Костянтин Острозький, козацький присуд визнали Канів, Черкаси, Корсунь і Богуслав. Правда, у придніпровських містах, очевидно, склалось своєрідне двовладдя - адже міські замки залишались в руках черкаського і канівського старости Олександра Вишневецького. Але досвідчений український магнат вів себе обережно і не вступав у конфлікт з козацтвом, фактично уступивши їм Придніпров'я. Основні події руху Косинського у 1591-1592 роках розгортались далеко від Черкащини. Косинський намагався поширити сферу впливу козацтва на Волинь. Середнє Придніпров'я у цей час служило для козаків міцним і надійним тилом.

Лише після поразки від військ князів Острозьких у лютому 1593 р. козаки були змушені повернутися на Запоріжжя. Князь Олександр Вишневецький, який приймав участь у розгромі козаків, тепер уважно стежив за їхніми подальшими намірами. Він розумів, що у випадку розгортання нових дій, козаки почнуть саме з нього. Вишневецький просив у канцлера Яна Замойського на будівництво замків у Корсуні і Чигирині та утримання кількох сот чоловік війська проти козаків. Князь попередив владі Речі Посполитої, що козацька загроза ще далеко не минула. Втім, цікаво відзначити, що при всій взаємній неприязні, особливо після битви під П'ятками, Вишневецький і запорожці і надалі, як і раніше, співробітничали у справі захисту українських земель від татар. Так, 3 березня козаки принесли князю новину, що на Київщину збирається напасти восьмитисячний татарський загін.

Уже в травні 1593 р. виявилось, що Вишневецький недаремно остерігався низощів. До Черкас з низу вивабрався Косинський з чималим загоном козаків. Вишневецький так описував наступні події: "те військо неприятельське притягнувшись сюди під Черкаси з арматою, з гармат стріляли до замку і до міста і немало людей як слуг моїх, так і інших підданих Його Королівської Милості позабіяли і вночі, як їх звичай, до замку і до міста з вогнем штурм учинити хотіли і нас усіх вигубити. Тому не хотіли ми чекати, але зійшлись з неприятелем, там же сам той зраїця Косинський забитий і його військо немало, інші повтікали за пороги до другого війська". Про події у Черкасах у травні 1593 р. ми маємо інші свідчення, відмінні від повідомлення Вишневецького. Три польські

літописці того часу (Іоакім Бельський, Рейнольд Гейденшьейн і Станіслав Лубенський) одноголосно твердили, що Косинського було вбито підступом. Козаки впевнено в'їхали до міста і зупинились у придорожній корчмі на перепочинок. У цей час на них несподівано напав люди Вишневецького і у короткій сутичці загинули Косинський і сорок чоловік його оточення. Смерть Косинського стала важким ударом для козаків, оскільки він був загальноновизначним авторитетним ватажком.

Незважаючи на перемогу, Вишневецький був наляканий таким обертом подій... Він очікував, що ті декілька тисяч козаків, які знаходились за порогами, захочуть помститися йому. Тому він просив від уряду допомоги жолнірами і видачі королівського універсалу до української шляхти для організації відсічі козацтву. За наступні три місяці ми не маємо жодного документу про діяльність козацтва. Але, козаки, займаючись літніми промислами на Запоріжжі, не могли забути і про Вишневецького. Черкаси і Канів були для них занадто важливими стратегічними пунктами, щоб уступити їх противнику без боротьби. Невідомо, яким чином на протязі літа точилась боротьба між двома сторонами - державною владою в лиці Вишневецького і запоржцями. Можливо, що козаки постійно тероризували людей Вишневецького. Можливо, здійснили великий похід на Черкаси. Відомо лише, що запорожці перемогли. Князь був змушений не тільки піти на переговори, але і заключити у серпні 1593 р. угоду з козаками, яка означала його фактичну капітуляцію. Вишневецький визнав за козаками право вільного проходу на Запоріжжя, право на власний присуд, право на майно та ін. Невдовзі після заключення миру князь Олександр Вишневецький помирає, можливо не витримавши нервової напруги від спілкування з свавільцями. Слід відзначити, що ця історична особа теж заслуговує на добру згадку в історії України. Особливо він відзначився у справах оборони української землі від татар і колонізації Придніпров'я. Зокрема, завдяки його зусиллям почали зростати такі міста Черкащини як Корсунь і Чигирин.

Після нового підкорення Черкащини козаками, про неї знову довгий час немає ніяких згадок. У 1594-1595 роках основна увага козацтва зосереджувалась на походах проти турків і татар у Придністров'я і Молдавію. На волості козаки зайняли всю Київщину, більшу частину Поділля і Волині, південь Білорусії. Тобто, Середнє Придніпров'я знову стає далеким тилом у

діяльності козацтва. Через ці землі без всяких перепон здійснювались контакти Запоріжжя з іншими землями. Зокрема, у червні 1594 р. до козаків по Дніпру прибув посол австрійського імператора Еріх Лясота - перший офіційний представник західноєвропейської держави на Запоріжжі. На Черкащину вертались козаки для відпочинку і поповнення власних сил. Так, у серпні 1595 р., після невдалого походу на татар до Черкас повернувся козак з місцевих міщан Шаула (можливо, Матвій Шаула). Того ж літа у Корсуні стояв з військом козацький гетьман Григорій Лобода. Цей факт засвідчив універсал Лободи до козацької старшини Поділля. Гетьман вимагав привезти на свій суд міщан, які відмовлялись підлягати козацькій владі. Універсал Григорія Лободи є першою пам'яткою козацького судівництва, яка дійшла до наших часів.

Події козацьких війн знову досягнули Черкащини у березні 1596 р. Після перших боїв з поляками до Корсуня відступив Семерій Наливайко і пробув там два-три тижні. Відпочивши, Наливайко вирушив на з'єднання з іншими козацькими загонами до Білої Церкви. У травні 1596 р., після декількох битв і дрібніших сутичок, козацьке військо переправилось на лівий берег Дніпра до Переяслава. На Правобережжі, у Каневі, залишився тільки один козацький полк під командою Криштофа Кремпського. Польний гетьман Станіслав Жолкевський виправив проти нього частину своїх військ на чолі з досвідченим Кириком Ружинським і Карлом Хоткевичем. Під містом відбувся бій, у якому козаки були розбиті, а залишки полку переправились на лівий берег.

Після поразки на Солониці частина козацтва зуміла прорватися на дніпровський низ. На Запорожжі також залишилась частина низовців, які не приймали участі у бойових діях. Щоб слідкувати за ними до Черкас був направлений Ян Данилович, новий корсунський і чигиринський староста. Данилович запропонував запоржцям зустрітись для переговорів в Черкасах. Польські військові кола вважали можливим продовження контактів з козаками у справі захисту прикордоння. Цього ж прагнули і самі козаки. Невідомо, відбулись якісь переговори в Черкасах, чи ні. Однак, якась домовленість між запорожцями і властями все ж мала місце, оскільки до короля Сигізмунда III у серпні 1596 р. було відправлено козацьке посольство на чолі з Каспаром Підвисоцьким.

Як ми бачимо, події козацьких війн кінця XVI ст. тільки частково торкнулися земель нинішньої Черкащини. Тим цікавіше відзначити, що вони ще довгий час зберігали свої сліди у місцевій топоніміці. Так, наприклад XVIII ст. в околицях Корсуня були відомі "шлях Наливайка", "яр Наливайка" і "колодязь Наливайка". На жаль, невідомо, чи існують ще ці назви у наші дні. Проблема повернення історичної пам'яті нашому народу має нині особливе значення. Цьому могло б служити вшанування на Черкащині історичних постатей кінця XVI ст. - Григорія Лободи, Семерія Наливайка, Олександра Вишневецького і, насамперед, Криштофа Косинського, 400-річчя з дня загибелі якого минає у травні 1993 року.

*Н.Г.Пономаренко
(Київ)*

Коліївщина: прояви державотворчості гайдамаків

Гайдамацькі повстання посіли видатне місце в історії національно-визвольного руху України XVIII ст. Вони стали яскравим проявом нестримного прагнення поневоленого українського народу скинути польсько-шляхетське, а затим і російсько-царське ярмо та здобути державну незалежність для соборної України, на той час роздертої навпіл і сплюндрованої чужоземцями.

Геніальний український національний поет Т.Г.Шевченко у поемі "Гайдамаки" провіщав майбутнє українського народу, який своєю кров'ю століттями здобував собі славу і волю, незалежність і державність:

Ой Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий!

Багато ти, батьку, у море носив

Козацької крові; ще понесеш, друже!

..... Козак оживе;

Оживуть гетьмани в золотім жупані;

Прокинеться доля; козак заспіва: ~

"Ні жида, ні ляха!" А в степах України -

О Боже мій милий - блисне булава! (1)

Державотворча діяльність гайдамаків залишилася поза увагою минулих і сучасних дослідників. Тому складалося враження, що вони лише воювали і вмирили за волю, не задумуючись над влаштуванням мирного життя і державного устрою. Насправді ж гайдамаки створили військо, у визволених містах і селах запроваджували козацький устрій, відновлювали економічне життя, підтримували православну церкву як осередок духовності українського народу, дбали про соборність України.

Ініціатива створення гайдамацького війська для визволення України належала козакам Запорізької Січі, захисниці поневоленого народу. Навесні 1768 р. в урочище Холодний Яр, що поблизу православного Мотронинського монастиря, прибув невеликий загін запорожців під проводом козака Пластунівського куреня Максима Залізняка. За короткий час там утворився табір головного повстанського війська - близько 1300 чол. На козацькій раді М.Залізняка обрано полковником цього війська. Крім того, по всьому Правобережжю виникло не менше 30 гайдамацьких загонів, які очолювали ватажки Семен Неживий, Павло Таран, Микита Швачка, Андрій Журба, Іван Бондаренко, Остап Лепеха, Захар Харко, Василь Шило, Микита Москаль, Яким Репетей та ін. Під містом Уманню до повстанського війська присєдналося 4 сотні надвірних козаків під командуванням сотників Івана Гонти і Пантелеймона Власенка.

Як головний командир, полковник М.Залізник відрядив загони під начальством Микити Швачки і Семена Неживого (Гончара) "по всій ... Україні для винищення поляків і жидів, яких вони в багатьох місцях і винищили". До їх загонів приствали "різного звання люди і козаки" (2). Інші гайдамацькі загони також діяли за вказівками М.Залізняка.

Під владою гайдамаків перебувала значна територія, населення якої підтримувало своїх визволителів. Польсько-шляхетська влада була суціль ліквідована в Умані, Медведівці, Лебедині, Звенигородці, Чигирині, Смілі, Корсуні, Володарці, Лисянці, Ставищі, Черкасах, Сквирі, Канєві, Ржищєві, Павлолчї, Фастові, Бишеві, Теплику, Макарові та інших містах Подніпров'я.

Сучасник козак Лаврін Кантаржей, який займався торгівлею, застав 9 червня 1768 р. під Уманню 2-тис. гайдамацьке військо з 30-ма прапорами і 15 гарматами. Другого дня це військо під проводом М.Залізняка увійшло в Умань. Військовий осавул ніс полковницький пірнач. Попереду козаки несли велику корогу, а

також кілька менших прапорів. За кілька днів усе військо було поділене на 16 сотень і призначені сотники (3). Гайдамацьке військо набувало рис козацького устрою.

За свідченням сучасників, "полковник Залізняк має управительну резиденцію над тим містом Уманню і усією Уманською губернією, і різні між тамтешніми мешканцями чинить розправи" (4). "Управительна резиденція" стала державною установою, якій належала центральна військова і цивільна влада. Звіди виходили універсали нової влади на Україні.

В Умані М.Залізняк 13 червня 1768 р. своїм універсалом призначив Федора Осаяного старшим над громадою містечка Теплика й інших громад ключа і надавав йому права, "щоб мав владу судити, радити, і в усіх випадках добре управляти, а добрим доброю воздавати, а злих бунтівників смертельними киями карати, а міщанам та іншим громадам ключа" наказував, аби вони завжди були йому послухними і не винияли "бунтів" (5). Запорожцеві Лаврину Кантаржею М.Залізняк видав "свідчення" на вільне пересування по визволеній території "аж до російського кордону". За свідченням Кантаржея, полковник видав "письмовий від себе всім людям наказ, щоб усі під його пильним наглядом перебували і всі установлені ним порядки підтримували, залишалися б під його владою, а за непослух лякав жорстоким штрафом" (6). Мешканцям м.Умані Остапові Поламаному і Остапові Бочці М.Залізняк у червні 1768 р. видав квиток на вільний проїзд до Запорізької Січі й дозвіл займатися "промислом купецьким" (7).

Один з гайдамацьких ватажків, козак Канівського кула Павло Таран, визволивши м.Володарку і села волості, своєю владою заборонив селянам "ходити на панщину й виконувати інші панські роботи", крім ремонту греблі на р.Рось "для переправи Запорозького Війська". Він роздавав панське майно і худобу селянам, усунув у мастках прикажчиків і призначив своїх, доручивши їм переписати збіжжя в амбарах, магазинах і замиських дворах й доглядати його як громадську власність. Отож, гайдамаки займалися встановленням козацьких порядків, місцевої влади й відновленням економічного життя на Правобережній Україні.

Сучасний український історик В.О.Голобуцький, посилючись на працю польського автора Й.Ліппомана, пише, що на головній площі Умані в середині червня 1768 р. відбулася загальна рада козаків, міщан і селян і на ній Максима Залізняка обрано гетьма-

ном, Івана Гонту - восводою, а Пантелеймона Власенка - управителем міста (8).

Однак інші джерела ці відомості не підтверджують. На допиті 26 червня 1768 р. в таборі російського війська під Уманню М.Залізняка заявив, що полковником його обрали запорожці. Про обрання гетьманом він не згадував (9). Цей факт міг зацікавити російських офіцерів.

На Правобережній Україні гайдамаки діяли з благословення православного духовенства й висували один з головних своїх лозунгів - захист предковічної віри і церкви від латинян-католиків та уніатів. Православні монастирі - Мотронинський, Медведівський, Жаботинський (Онуфрієвський), Лебединський, Звенигородський, Мошногірський стали духовною опорою гайдамацького руху. У 1753-1768 рр. ігуменом Мотронинського монастиря був відомий церковний діяч Мелхіседек Значко-Яворський. З 1761 р. він займав посаду правителя православних церков і монастирів на Правобережній Україні й підтримував зв'язки з гайдамаками. Православне духовенство освячувало й державотворчу діяльність гайдамаків на визволеній території. Дослідники звертали увагу на те, що серед гайдамаків зустрічалося чимало ченців православних монастирів. Отож, православне духовенство не стояло осторонь визвольного руху українського народу на Правобережній Україні.

В Умані "управительна резиденція" 18 червня 1768 р. видала православному священику Івану паспорт (за підписом М.Залізняка) на безперешкодний проїзд до Переяслава. Гайдамацький ватажок Павло Таран за власною ініціативою видав "свідоцтво" (15 червня 1768 р.) священику Василю, який прямував до м.Переяслава (10).

Державотворча діяльність гайдамаків на Правобережній Україні спиралась на давні традиції українського козацтва, зокрема Запорізької Січі, й мала на меті встановити там місцеву владу замість польсько-шляхетської адміністрації, забезпечити правопорядок, необхідний для мирного життя населення, захисту його від насильства іноземних загарбників - польських конфедератів, шляхти і магнатів.

1. Шевченко Т. Кобзар. - К., 1939. - С.98.

2. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. - К., 1970. - С.397.

3. Там же. - С.372-374; Історія Української РСР. - К., 1979. - Т.2. - С.451-454.
4. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. - С.373.
5. Там же. - С.351.
6. Там же. - С.374.
7. Там же. - С.373.
8. Голобуцький В.А. Максим Желєзняк. - М., 1960. - С.48; Lippoman J. Bunt hajdamaków na Ukrainie w r.1768. - Kraków, 1890.
9. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. - С.361.
10. Serczyk W.A. Koliszczynna. - Kraków, 1968. - S.49. (Вклейка).

В.Й.Борисенко
(Київ)

Початок війни чи революція? (До постановки проблеми)

За традицією більшість вітчизняних і зарубіжних вчених трактує боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського панування на Україні в середині XVII ст. як визвольну війну. Тільки окремі з них (Микола Костомаров, Михайло Покровський) розглядали її як "козацьку революцію" невизначеного характеру. Гляньмо на події 1648 р. з точки зору революційності тих змін, що відбувалися на Україні в 1648 р. Революція - це докорінна зміна в житті суспільства мирними чи військовими засобами. В залежності від спрямованості вона могла мати соціальний, національно-визвольний чи змішаний характер.

У ході всенародного повстання 1648 р. на Україні відбулися кардинальні зміни в державному устрої. Революційним шляхом було ліквідовано владу польської шляхти. Почалось будівництво української національної держави республіканського типу. Верховним органом нового державного утворення стала загальнокозацька рада. Хоч в її роботі могли брати участь тільки козаки, але в умовах відкритого доступу в ряди козацтва інших верств населення вона

набувала загальнонародного характеру. Рада вирішувала найважливіші питання життя України. На чолі держави став обраний козаками гетьман, який поступово зосереджував у своїх руках як законодавчу, так і виконавчу владу. Дорадчі права при гетьмані мала рада генеральної старшини.

Почалось створення національної армії на організаційних принципах запорозького козацтва. Її основу становили колишні реєстрові полки і запорожці. Армія не залежала від урядів зарубіжних країн, підпорядковувалась виключно національному командуванню і виступала головним гарантом незалежності Української держави.

Революційні зміни відбулися і в адміністративно-територіальному устрої України. Був ліквідований воєводський устрій, а замість нього введено полковий. Формувалась державна територія. Якщо після перших перемог під Жовтими Водами і Корсунем Б.Хмельницький обмежував її простором до Білої Церкви, то наприкінці 1648 р. - вже до Галичини з містами Львів, Холм, Галич. На визволеній території замість колишніх місцевих органів влади вводилися нові. Вся повнота влади переходить до полкової та сотенної старшини. Радикальні зміни сталися і в упрямлінні українськими містами. Вони визволилися з-під влади короля, магнатів, шляхти, католицького духовенства і стали юридично незалежними. Було покінчено з засиллям польського елементу у владних структурах. До влади прийшли українські за походженням козацька старшина, міські й сільські урядовці. Новий адміністративний апарат проводив політику, спрямовану на задоволення інтересів власне національної держави, а не метрополії, як це було раніше.

Почалось формування національної судової системи. Вона відповідала особливостям державного устрою України і базувалась на становій основі, коли для кожного стану призначались свої суди. Правда, ця тенденція ще не була чітко виражена. З'явилися Генеральний та полкові суди. Продовжували діяти окремі суди для міщан і селян. Однак в їх роботі все помітнішу роль почала грати козацька старшина, а не інонаціональні феодалі. Судочинство хоч в основному і базувалось на старих юридичних кодексах, але в нього все сильніше проникали нові звичасві норми, які фіксували зміни в суспільстві і поступово набували правових форм.

Корінні зміни сталися в соціально-економічних відносинах. По-встанці ліквідували велику земельну власність польських магнатів і шляхти, а також полонізованих українських феодалів. Землі перейшли до рук безпосередніх виробників. Селяни і козаки стали вважати їх своїми, відвойованими, як вони говорили, козацькою шаблею. Економічні підвалини феодалного способу виробництва були істотно підірвані. Хоч православні монастирі та деякі інші феодали і зберігали свої володіння, але користуватися ними фактично не могли, оскільки піддані відмовлялися виконувати феодалні повинності.

Одним з найреволюційніших завоювань бурхливого 1648 р. стала ліквідація кріпосного права. Селяни завоювали особисту свободу, а з нею і широкі можливості для занять сільським господарством, промислами та торгівлею. Поява маси вільного населення внесла суттєві зміни в системи господарювання. Власники значних земельних ділянок, винокурень, броварень, селітряних майданів, гут, рудень та інших підприємств почали все більше вживати вільнонайману працю. З'явилися умови для переростання феодалних форм виробництва у капіталістичні.

Однією з ознак державності є її визнання урядами зарубіжних країн. З перемогою на Січі Хмельницький почав формувати дипломатичну службу. Її головне завдання полягало у встановленні зв'язків з іноземними державами і створенні антипольського союзу. Ще в квітні 1648 р. гетьман у Бахчисараї уклав угоду з ханом Іслам-Гіресм, умови якої були вироблені попередніми посольствами К.Бурляя і Я.Клиші. Після корсунської перемоги Хмельницький направив російському царю листа з повідомленням про успіхи козацької зброї і проханням підтримати Україну в її боротьбі з Польщею. Однак російський уряд тільки приглядався до подій на Україні і зайняв вичікувальну позицію. Значно більші успіхи мала козацька дипломатія у відносинах з Трансільванією. Князь Юрій Ракоцій у серпні 1648 р. фактично визнав існування української держави і прохав Б.Хмельницького підтримати його кандидатуру на польський престол. Однак союз між Україною та Трансільванією так і не був укладений. Те ж саме сталося і з Молдавією. Підтримуючи з Україною дипломатичні зв'язки і задовольнивши прохання гетьмана не пропускати до себе втікаючу польську шляхту, молдавський господар не пішов далі цього у відносинах з молодого

українською державою. До України привидлялися також Брандербурґія, Венеція та інші країни.

Зміни в 1648 р. на Україні у формах державного устрою, створення національної армії, заміна старого адміністративного апарату новим, національним за складом, ліквідація великого землевладіння польських і покатоличених українських магнатів і шляхти, перехід землі до рук рядових виробників, ліквідація кріпацтва і завоювання селянами особистої свободи мали революційний характер. Тобто, можемо стверджувати, що на Україні в 1648 р. відбулась національно-визвольна революція з сильними елементами революції буржуазної. Дальший розвиток національної держави залежав від багатьох факторів.

*Л.Д.Статі, Р.К.Бутенко
(Черкаси)*

Мелхиседек Значко-Яворський: історіографічний нарис

Життєва доля ігумена Мотронинського монастиря Мелхиседека давно привертала до себе увагу дослідників. Розглядаючи різні погляди істориків на діяльність Мелхиседека, спробуємо проаналізувати такі питання: чи був Мелхиседек "батьком" Коліївщини? Яка його роль в тому, що в роки його служіння настоятелем Мотронинського Троїцького монастиря саме тут спалахнуло величезне народне повстання?

Дослідники відзначають тернистий шлях, який пройшов Мелхиседек як борець за православну віру проти уніатства, М.С.Грушевський називав його діяльність "видатною", а Дм.Дорошенко підкреслював, що "цілі сільські громади, які вже вважалися за уніатські, почали знову вертатися до православ'я".

Зміцнення позицій православ'я занепокоювало уніатів. Саме тому митрополит Ф.Володкович вимагає припинити діяльність Мелхиседека. Це змушує Значко-Яворського вирушити до Петербургу в пошуках захисту.

Всі дослідники єдині в тому, що ігумена Мотронинського монастиря привітно зустріли в Петербурзі, йому була влаштована аудієнція у Катерини II (Чемерис І. Мелхиседек // Голос України. 1991. - № 42. - С.12-13, та ін.). Катерина II вручає йому листа до російського посла при Варшавському дворі Миколи Васильовича Рєпніна, де останньому запропоновано порушити питання про становище православних на Правобережній Україні. Польський король Станіслав Понятовський уважливо поставився до прохань православного ігумена. Свідченням прихильності короля є й те, як вважає Ю.Маринівський, що поїздкою до Варшави мотронинський ігумен вирішив і свої особисті, сімейні справи. У Варшавській королівській канцелярії було юридично оформлено "шляхетство" роду лубенських Значко-Яворських, які походили від польських дворян Яворських, і затверджено за ними герб "Косцеша". (Маринівський Ю.Ю. Мотронинський Троїцький монастир /Історичний нарис/. Черкаси, 1990. - С.22).

Не всі історики однозначно оцінюють рішення короля відносно становища православних. І.Чемерис вважає, що польський король наказав уніатам припинити переслідування православних, а Г.Ю.Храбан дещо обережніше твердить, що Мелхиседек отримав лише дозвіл на релігійну пропаганду. На наш погляд, друге твердження вірогідніше, що підтверджується листом ігумена Христоніпільського уніатського монастиря Корнелія Срочинського. Очевидно, не останню роль зіграла діяльність Мелхиседека і в прийнятті в 1876 р. Варшавським сеймом закону про релігійну толерантність.

Г.Ю.Храбан вважає, що чигиринське духовне правління зняло з документів, які привіз мотронинський ігумен копію і через священників довело їх зміст до відома населення. Чутки про королівські привілеї поширилися далеко на захід від Дніпра.

Може саме тут і криється таємниця так званої "Золотої грамоти"? Історики сходилися на тому, що такої грамоти в дійсності не було, це підробка. Але ж цікава думка викладена у О.Я.Єфименко. Вона вважає, що якийсь документ безсумнівно був в руках у поводирів повстання. Про поїздку ігумена Значко-Яворського до Петербурга і Варшави було відомо. З Варшави він привіз королівські привілеї, то чому б не розповсюдитися поголосам, що такий документ був привезений і від Катерини II, але розповсюджений таємно.

Заручившись підтримкою короля, Мелхиседек посилює наступ на унію. За свою діяльність він був заарештований. Тільки навесні 1767 р. йому вдалося втекти з тюрми.

Тут ми підходимо до питання: приймав чи не приймав Мелхиседек участь у повстанні, чи було "висвячення ножів", легенда про що переходить з одного історичного твору в інший. Черкаський дослідник Ю.Мариновський доводить, що після втечі з тюрми Значко-Яворський більше в Мотронинському Троїцькому монастирі не з'являвся, хоча залишався його ігуменом. Намісником в монастирі був ієромонах Гавриїл.

Відсутність Мелхиседека під час повстання в монастирі не є прямим доказом того, що він в повстанні участі не приймав. Так, Грушевський М.С. вважав його ініціатором народного руху. Дорошенко писав, що Мелхиседек разом з запорожцями думав про повстання, яке, як він сподівався, підтримає російська влада. Цієї ж точки зору тримався і тодішній російський посол у Варшаві Микола Репнін, польський історик Ф.Равіта-Гавронський, сучасна українська дослідниця Стецюк К.І. та ін.

Сучасні дослідження Храбана Г.Ю., Мариновського Ю.Ю. цю думку спростовують. Мариновський навіть доводить, що Мелхиседек не тільки не приймав участі в повстанні, а в своїх посланнях до братії Мотронинського монастиря і жителів Черкас і Сміли виступав проти нього.

Боротьба проти унії за православну віру відбивала в релігійній формі ідею єдності українських земель і виступала однією з форм боротьби народних мас за свої права. У тих конкретноісторичних умовах православна віра стала, по суті, одним з найпотужніших засобів збереження українців як нації. Саме тому діяльність Мелхиседека мала таке велике значення.

"Цар схизматиків"

(До питання про роль Мелхиседека Значко-Яворського у подіях 1768 р.)

Оповита легендами і переказами постать ігумена Мотронинського монастиря Мелхиседека Значко-Яворського здавна привертала увагу істориків гайдамацького руху в Україні. На сторінках праць таких його дослідників як Д.Л.Мордовець (Мордовцев), Ф.Г.Лебединцев та інших дореволюційних авторів, Мелхиседек постає пристрасним полемістом, агітатором й фанатичним оборонцем православ'я, чия діяльність буцім-то і спричинила масовий народний рух 1768 р., відомий під назвою Коліївщини. Така оцінка ролі Мелхиседека відтоді твердо усталилася у науковій літературі, набула популярності в історичній романістиці, що змальовує його головним ідеологом й організатором цих подій. Почасти ця історіографічна традиція збереглася до наших днів. Проте, наскільки вона адекватно відбиває історичні реалії 60-х років XVIII ст.?

Старший син лубенського полкового осавула Карпа Значко-Яворського - Матвій, постригся у ченці Троїцького Мотронинського монастиря під іменем Мелхиседека у 1745 р. Своїм природним розумом, освіченістю, яку здобув у Київській академії він помітно вирізнявся з-поміж інших монастирських ченців. Либонь саме тому його послідовно обирають скарбником, намісником і, зрештою, у 1753 р. - ігуменом-настоятелем цієї монастирської обителі. Невдовзі на Мелхиседека звернув увагу переяславський єпископ Гервасій Лінцевський (1757-1769 рр.), довіривши йому у вересні 1761 р. право опікуватися церквами й монастирями, що знаходилися на правобережній (польській) частині території його єпархії. Відтоді й розгортається діяльність Мелхиседека, спрямована на оборону православ'я: "исторгнуть его из зубов униатских". Проповіді Мелхиседека знаходили відгук серед населення Правобережної України. Пробуджувалась релігійна свідомість народу, дедалі частіше лунали вимоги про поставлення в церквах Правобережжя православних священників. Все це не могло не викликати відповідної реакції з боку місцевих католиків та уніатів.

Наштовхнувшись на опір останніх Мелхисседек вирушив у 1765 р. до Петербургу. Там йому вдалося зацікавити Синод і домогтися побачення у цій справі з самою імператрицею Катериною. Повернувшись на Україну, Мелхисседек з подвоєною енергією береться за справу оборони православ'я. Невдовзі, подібно до інших православних проповідників на Правобережжі він зазнає гоніння. 1766 р. його було таємно схоплено уніатами й запроторено до в'язниці. Мелхисседеку пощастило уникнути розправи, порятувавшись втечею. Ненаважуючись, після цього повернутися до Мотронинського монастиря, він перебирається на мешкання до Переяслава, де продовжував свою пропагандистську діяльність.

Тим часом, спричинені нею релігійні хвилювання на Правобережній Україні переростають у могутній національно-визвольний рух. Немає потреби у переказі перебігу тих подій. Зауважимо тільки, що безпосередньої участі в них Мелхисседек не брав. Не міг він на них вплинути і своїм пристрасним словом. У своїх посланнях він закликав стати на законний шлях захисту православ'я: "Наше дело судом доходить да терпением". Звертаючись, наприклад, до мешканців Черкас і Сміли у 1768 р. він застерігав їх від участі у збройній боротьбі: *"Ховайтеся, утѣкайте, ежели хто вас гонить, или хочеть взяти, а до гайдамаков помянутых не приставайте"* (Підкреслено нами - Авт.). Подібні мотиви простежуються і у його посланні до ченців Мотронинського монастиря: "пусть весь свет знает, что вы не гайдамаки, не злодее, не разбойники и чужой крови не проливаете". Отже не доводиться говорити про Мелхисседека, як головного організатора й ідеологічного керівника народного руху 1768 р.

Підтверджують сказане матеріали архівних джерел, опубліковані на сторінках "Киевской старины" Володимиром Пархоменком у 1905 р. З них випливає, що Мелхисседек був здивований і наляканий розвитком подій 1768 р. Цікаво, що зібраних владою матеріалів для притягнення Мелхисседека до відповідальності, виявилось недостатньо. Відтак, він і не був підданий суду.

Мелхисседек більше не повернувся на Правобережну Україну. Деякий час він залишається настоятелем Михайлівського монастиря у Переяславі, а з 1771 р. обирається на посаду кафедрального намісника і члена консисторії й, водночас, був ігуменом Видубицького монастиря у Києві. Пізніше він став архімандритом Лубенсь-

кого (1781 р.) і Глухівського Петропавлівського монастиря. Тут, у Глухові у 1809 р. він й помер.

*В.В.Гоцуляк, В.В.Масненко
(Черкаси)*

Культурологічні, етнічні та етнопсихологічні аспекти гайдамацького руху та Коліївщини

Видатний філософ українського зарубіжжя М.Шлемкевич охарактеризував психологічні особливості українського суспільства під час другої світової війни досить вдалою формулою: "Звір прокинувся в українській душі". Ряд обставин дозволяє винести цей вислів як мото до розвідки про події іншого порядку і іншої доби: гайдамаччини та коліївщини на землях Правобережної України у XVIII ст.

Таким чином спробуємо відповісти на питання: "Чому і як прокинувся тоді звір в українській душі і не тільки українській?" Тобто мова іде про добро і зло як категорії моральні. Вони належать внутрішньому світові і знаходять себе крізь ті чи інші проступки. Адже ж занепад польської державності того часу був пов'язаний з духовним падінням, яке проявилось в жорстокості барських конфедератів до українського і білоруського населення.

Ключ до розуміння зла в людині, його динаміки полягає як раз в тому, що енергія злих рухів існує за рахунок енергії добрих і світлих рухів (джерело яких образ Божій) і ці злі рухи викривляють, направляють в інший бік світлу енергію. Ця наявність двох динамічних центрів в людині пояснює нам факт внутрішньої боротьби в людині, постійної потреби обманювати самого себе, уявляти собі свої дурні рухи в розумінні ніби то добрих, маючих своє розуміння. Але гріх гайдамаків та коліївщини не лишив їх людяності, образу Божого. Тому-то і можливо прийнявши страшну кару, багато з них, подібно розбійникам на хресті "в одночас" скин ли силу гріха і увійшли в правду богосинівства. Дар свободи також даний зверху, він імперативний, його не можливо подавити, або знищити. Але в даному випадку нас не цікавить оцінка на кшталт "негативне чи позитивне" дане явище, а наскільки воно відповідає

розвитку суспільства, його національним прагненням та інтересам, яке місце в загальноцивілізаційних процесах.

Безперечно, що гайдамацький рух, особливо його найвищий вияв - Коліївщина, залишили глибокий слід в долі українського народу, його історичній пам'яті. Вони також певним чином вплинули на розвиток сусідніх народів, зокрема поляків, євреїв, росіян.

Виходячи з цього, вважаємо за доцільне розглянути Коліївщину у більш широкому плані, як наслідки зміни певних історичних епох на терені Східної Європи, та і європейського життя в цілому, як вислід зіткнення різних національних інтересів, вияв насамперед нашарування різнопланових національних характерів та вдач. XVIII ст. можна розглядати як занепад старих форм українського життя і початок нового періоду в українській історії - національного відродження (Р.Шпорлюк). В цьому сенсі гайдамацький рух був своєрідним реліктовим продуктом старої епохи, яку умовно можна визначити як добу козащини. Мова в даному випадку навіть не про участь в повстаннях значної кількості запорожців та козаків з Гетьманщини, а про поширені серед широких верств населення Правобережжя уявлення про колишню козацьку славу. Це була своєрідна "пам'ять" козацьких вольностей і безпанського життя (М.С.Грушевський). Ідея "показачення" супроводжувалася у масовій свідомості і відповідним психологічним навантаженням. Стиснута в невеликі хронологічні рамки (весна - осінь 1768 р.), меншу територію ніж попередні гайдамацькі заворушення, Коліївщина відрізнялася надзвичайною обопільною жорстокістю. Трактуювання останньої як якоїсь національної риси (будь то польської чи української) безперечно відповідає дійсності. Принаймні, жорстокі розправи українських повстанців можна пояснити (пояснити але не виправдати) своєрідністю соціального складу їх лав, а відповідно і психології. Відсутність в них представників провідної верстви не давало можливості вгамувати виявів накопиченої ненависті.

До цього додавалася і обопільна релігійна несприязнь, а саме вона розбурхує найглибинніші шари людської свідомості і часто штовхає на іраціональні дії. В умовах посилення економічного, політичного і соціального гноблення християнська віра була єдине, що залишилося в українській людині. Гострі релігійні суперечки були наслідком глобального конфлікту між православ'ям та католицизмом. На Україні виникла специфічна форма цього протистояння - уніатство. В союзі з Римським престолом різні релігійні та

політичні сили шукали досягнення власних інтересів, які часто були діаметрально протилежні. Для українського духовенства в рамках унії відкривалися значні умови для збереження національної ідентичності і розвитку національної культури. Але, на жаль, в рамках XVIII ст. ще не прийшло розуміння цього у масовій свідомості. Греко-католицька церква, ще не сприймалася як національна, власне українська. Такий перелом став можливий лише у наступному XIX ст. Під час гайдамацьких повстань, уніатство сприймалося широкими верствами українців як вороже, нав'язуване зовні явище. Тут знову спостерігасмо своєрідну межову ситуацію: XVIII ст. - завершувало певний стан існування унії в Україні. Неважко також помітити, що направляючу роль в релігійних конфліктах відігравали певні політичні сили. Саме політичні спекуляції на релігійних почуттях і вели до надмірної жорстокості у розправах з представниками інших конфесій. Використання релігійної карти практикувалися всіма учасниками конфлікту. Російські урядовці роздмухували проблему утисків і переслідування православних, що мали місце на Правобережжі. Польська сторона, особливо, конфедерати, насильно нав'язували унію, піднімали гасла боротьби за католицький костюл, провокували до виступів православні українські маси. Тому, на нашу думку, гасло боротьби за "руську віру" в таких умовах не могло відігравати тої консолідуючої ролі яку вона мала за часів Визвольної війни 1648-1654 рр.

На особливостях гайдамацького руху позначилися і значні геополітичні зміни в Східній Європі, що назрівали в середині XVIII ст. Послаблення Польщі та Турецької імперії підготувало територіальний переділ на користь прогресуючих імперій Російської та Австрійської. Відповідно мінялися і сфери іноземного впливу на землях України. Українське суспільство, на жаль, не змогло вчасно й адекватно оцінити ці зміни і продовжувало боротьбу проти тих ворогів, які вже не загрожували Україні. Така аберація ворога - помилкове уявлення про зовнішню та внутрішню загрозу і привели, не зважаючи на героїзм та самопожертву до поразки українські національні та соціальні рухи. Гостроту соціальних конфліктів поглиблювали і занепад поміщицького господарства, переміщення ринків експорту худоби і збіжжя з портів Балтійського моря на Чорноморське узбережжя. Такі зміни, звичайно, відбулися на

соціальної психології населення, штовхали його до екстремальних дій.

Як підкреслював Є.Маланюк: "Гайдамаччина, а, головне, легенда Гайдамаччини - затяжили на психіці обидвох народів (українців і поляків) і припечатали долю польської державності". Прозріння приходить пізно. В Польщі після Другого розділу спалахнуло повстання під проводом Т.Костюшко. У ньому взяли участь усі, хто палав ненавистю до гнобителів Польщі. Повстання зустріло підтримку в католицькій церкві. Коли повстанці мали намір з Кракова поширити його по всій країні ченці краківського капуцинського монастиря освячували в своєму костьолі шаблі, можливо, як і коліївці в Мотронинському монастирі. Тяжкі наслідки мала Коліївщина і для долі європейського народу в Україні. Опинившись, в силу свого економічного та соціального становища у польському таборі, євреї автоматично стали об'єктом "праведного гніву" і врешті решт понесли чималі жертви. Такі обставини, як зазначає американський політолог Ізраїль Клейнер, продовжували "почуття відчуженості або навіть ворожості супроти українських національних прагнень та рухів. Таке почуття було наслідком європейської історичної пам'яті. Євреї виразно і навіть з певною хворобливою перечуленістю пам'ятали, що найбільші хвилі піднесення української національної та соціальної боротьби (Хмельниччина та Гайдамаччина) супроводжувалися винищенням єврейського населення. Звідси, ще очевидніше стає ясною безглуздістю єврейських погромів з погляду українських національних інтересів.

На особливостях Коліївщини також позначилися характерні риси української національної психології. Зокрема означена екзистенціально-межова ситуація, породила своєрідну відпірну реакцію населення, яку видатний етнопсихолог української діаспори О.Кульчицький визначив як "Vita maxima et heroika" тобто авантюро-козацький життєвий стиль. На нашу думку гайдамацький рух є прекрасним прикладом такої реакції, яка протиставлялася стих притаємного існування.

В подіях Коліївщини химерним чином переплелися також такі риси української вдачі, як ідивідулізм та неприпустимість будь-якого насильства з боку влади, анархічність. Згадати лише дії різних ватажків повстання С.Неживого, М.Швайки, А.Журби, І.Бондаренко. В той же час, як ще зауважив І.Франко, в ході

гайдамацького руху відіграла певну роль повага українського народу до авторитету королівської влади. Гайдамацькі ватажки ставали в обороні законної влади проти заколотників конфедератів. Крім того широко користувалися чутками про підтримку з боку російської адміністрації. Тут у невигащному світлі постає позиція Росії, яка послала війська на підтримку останнього короля Речі Посполитої Станіслава Понятовського, якому протистояла Барська конфедерація. Коліївці сподівалися на допомогу, але війська були кинуті на придушення загонів українських повстанців. І тут у психології пересічного українського селянина відбувся певний злам, коли замість допомоги від єдиновірних братів був нанесений удар в спину.

Таким чином можна констатувати, що культурологічні, етнічні та етнопсихологічні аспекти гайдамацького руху та Коліївщини є предметом досить великих, складних, насичених внутрішніми контрастами досліджень. Тому запропонована розвідка не розв'язує а лише ставить цю проблему. Але хотілося відмінити принаймні такі моменти:

- по-перше, Коліївщина була закономірним наслідком розвитку нової доби української та східноєвропейської історії;

- по-друге, жорстокість коліївців лежить за межами психологічних рис українського народу, а була наслідком свосвідної екзистенційної ситуації, викликаній реальною загрозою фізичного та морального знищення;

- по-третє, спонтанний вибух народного гніву не був в повній мірі підпорядкований національним інтересам, так як боротьба проти польського панування, що вже занепадало, полегшала встановленню іншої могутньої імперії - Російської.

*С.І.Головащенко
(Київ)*

Моделі церковно-державної взаємодії в Україні XVII ст. : особливості формування

В українських землях, починаючи з XIII-XIV і аж до половини XVII-го, а подекуди - до середини XVIII ст. православна церква

була позбавлена статусу державної. В минулому залишилася "симфонія" як об'єктивно зумовлений розподіл світської та духовної влади. Обмеження юрисдикції церкви тісно пов'язувалося зі впливом "права патронату". Будучи спочатку "подаванням хлібів та добр духовних", останнє ґрунтувалося на звичасвому праві та практиці світських феодалів розподіляти мастності на користь церковних власників - як васалів. В стосунках же польсько-литовської влади з недержавною православною церквою патронат потроху став знарядям прямого втручання у внутрішнє життя церкви, культурно-релігійної та національної експансії.

Зберігаючи притаманні православ'ю "симфонічні" тенденції, церковні кола виявляли лояльність до офіційної влади Речі Посполитої. Але суперечливість геополітичного становища українських земель в контексті міждержавних стосунків могутніх натоді Польсько-Литовської держави, Московського царства та й Оттоманської Порти, а також складність контакту та взаємодії культурно-конфесійних ареалів (католицько-протестанського Заходу та православного Сходу) спричинила різні варіанти здійснення такої лояльності. Маючи кінцевою метою збереження статусу православ'я, вони відрізнялися мірою активності лоялїтету та ґрунтувалися на дещо різних соціальних та культурних засадах. Перше - це активна пропольська орієнтація в розрахунку на толерантність влади. Активна лояльність поєднувалася отримати рівні права з костьолом. Носіями тенденцій в православному середовищі того часу була переважно вища ієрархія (фактично інтегрована до панівної верстви суспільним походженням, становим статусом та практикою патронату) та частина шляхти, яка прагнула зміцнити своє суспільне становище. За умов католицької експансії досить логічним наслідком такої позиції стала унія 1596 р. Але серед значно ширшого кола православних збереження лояльності до влади у Варшаві поєднувалося з явними спрямуваннями в бік так само сильної, традиційної, але одновірної влади. Цією одновірною владою була світська - Московське царство та духовна - частково Московський Патріархат та особливо - Константинопольський, бо Київська Митрополія під Константинопольською юрисдикцією була автокефальною де факто і сильно трималася цього стану як засобу збереження конфесійної ідентичності. Лояльне ставлення до місцевої влади виражалося передусім у пошуках легальних форм та засобів відпорності католицькій національно-культурній та цер-

ковно-політичній експансії; парламентський захист прав людей "грецької релігії" (відома "сеймова боротьба"); впорядкування церковного життя; просвітницька діяльність; зміцнення зв'язків з православними центрами. Це здійснювалося в діяльності братств, монастирів, частини ієрархії, а з початку XVII ст. - козацької верстви.

XVII ст. у сфері церковно-релігійного життя позначалося напруженням протистоянням православ'я та католицизму, коли православ'я змушене було оновлюватися, відповідаючи на виклик Заходу, а гасла захисту православної віри та церкви активно використовувалися в ході національно-визвольного руху. Церковні орієнтації щодо світської влади замовлювалися тоді часом протилежними сподіваннями та суперечливим перебігом подій національно-визвольного руху. Це і сподівання на толерантність польської влади, особливо після відновлення та леглізації православної ієрархії в 20-х-30-х роках; і протилежні їм надії на сильну одновірну московську владу - особливо після злуки 1654 р.; і тривала невизначеність історичної долі українських земель під час Визвольної війни - адже навіть злука з Росією не вирішила усіх питань українського суверенітету. Колізії практичного визначення статусу України в контексті міждержавних відносин Польщі та Росії визначали взаємодіявання та взаємодію як пропольських, так і промосковських політичних орієнтацій різних церковних кіл. В бік одновірної Москви схилялися перші митрополити відновленої 1620 р. православної ієрархії Іов Борецький та Ісаїя Копицький, більша частина чернецтва, особливо прикордонних з Росією монастирів. На той же час лояльним до Варшави був Петро Могила, чимало зробивши для піднесення авторитету православної церкви в 30-ті-40-і роки. Не призовавав симпатій до Польщі і його наступник Сільвестр Косів, демонструючи лояльність Варшаві навіть під час Хмельниччини, очевидно прагнули заховати інтереси церкви в цілому; не натягти на неї репресій в разі невдачі Хмельницького. Після угоди з Московією, в половині століття, сподівання на відновлення симфонії з московською владою спричинювали відповідні спрямування лівобережної ієрархії (Лазар Баранович), та навіть активну участь в політичних інтригах на користь Москви /Максим/Методій/Филимонович/. У той же час, Руїна, що була справжньою руїною сподівань на рівність союзу з Росією та на

можливість досягнення суверенітету, породила знову відверто пропольські позиції (Дионісій Балабан).

Але дійсний вплив православного чинника на здобуття суверенітету та формування державних інституцій у ході Визвольної війни був складнішим. Передумови використання православної традиції в рамках державницької політики склалися протягом XVII ст. поступово. Відродження православної церкви стало гаслом політичної діяльності козацької верстви, а певний юридичний імунітет останньої (декларований польським урядом з 1572 р. як імунітет суто становий, але зміцнюваний протягом половини XVII ст. віку через "покозачення" значних за населенням та ресурсами територій) створив ґрунт для автономіських тенденцій, а в умовах активнішого визвольного руху - для створення засад власне української державності.

Як було зазначено, наявні суспільно-політичні умови спричинили досить стриману (хоча, можливо, і лояльну) позицію православної ієрархії щодо державницьких заходів козацтва. Відомо, наприклад, що Хмельницький так і не прилучив С.Косова до власних державницьких змагань. Очевидно, як мудрий політик, він не міг і наполягати на активній підтримці митрополита, розуміючи важливість збереження лояльності українського православ'я і до Польщі, і до Росії в умовах, коли доля України ще не була визначеною, а Київська Митрополія була фактично розділеною. Натомість Хмельницький активно користався з політичної та ідеологічної допомоги ієрусалимського патріарха Паїсія, особливо протягом 1648-49 рр. Це свідчить про глибоке усвідомлення політичного значення православ'я, яке, попри певну писивність вищих церковних кіл (можливо, цілком зумовлену зовнішніми обставинами), об'єктивно було дуже великим.

Насамперед, унікальним було становище православного релігійно-церковного комплексу як культурно-ідеологічного та соціально організуючого чинника тогочасного українського суспільства, "єдиної форми відпорності українського елементу в сфері культурно-національній..." (М.Грушевський. Іст. Укр.-Руси, т.VIII, С.116-7). Цим значно посилювалася традиційна здатність церкви сакралізувати ідею української національної державності. А поєднання національно-культурних (у вигляді конфесійному) з соціальними та державницькими змаганнями відбулося в діяльності козацтва. Потенційні можливості церкви як суспільного інституту

(церковна юрисдикція, організаційна структура, яка зберігала певну етнокультурну та етно-політичну єдність українського (руського) православного населення, а також досить сталі традиції народоправства в церковному житті) поєднувалися зі специфічними вимогами козацтва, які, проте, мали загальне значення. А саме: вимоги зміцнення самоврядування на ґрунті зміцнення козацької власності та козацької юрисдикції - тобто, формування засад державності. Згадаємо: вимоги Хмельницького перед Зборівською угодою щодо розширення влади гетьманів Війська Запорозького та козацького самоврядування мали за один з найважливіших аргументів посилення на традицію церковної юрисдикції. Так, владу гетьманів вимагалось розповсюджувати у межах традиційного управління Київських Митрополитів; встановлення світської (гетьманської) та відновлення повсюди на Україні церковної влади Київських Митрополитів (скасування унії) мислилося як єдиний процес.

Щодо геополітичного аспекту проблеми відродження засад української державності у XVII ст., то саме конфесійна єдність з Росією, породивши значною мірою промосковські позиції серед церковних діячів та козацтва, сприяла з'єднанню з Москвою усередині століття. В міждержавних суперечках Росії та Польщі за впливи на Україну боротьба за Київську митрополію була зовсім не останнім моментом. Цілком ймовірно, що конфесійний розкол кінця XVI ст. - початку XVII ст. значною мірою сприяв послабленню доцентрових рухів в українській суспільності - і в релігійному житті, і в державницькому русі. Ідея та практика ідентифікації православного церковного життя, а також державництва на національному ґрунті не дорозвинулася, в її місце заступили спрямування в бік сил зовнішніх - церковних та політичних. Тому слушною може виявитися думка, що злука з Росією була логічним наслідком тих зрушень в духовному і політичному житті українського народу, які були спричинені унією 1596 р.

Отже, і всередині XVII в., коли визначалася історична доля України та її державності, впливи православної церкви на політичне життя виявлялися здебільшого як використання релігійно-церковного фактору світськими політиками. До того ж переважали спрямування церкви до союзу з традиційними державними силами - Польщею або Росією. Національно-державницька орієнтація виявлялася досить фрагментарно, в позиціях окремих

представників (наприклад, митрополита Іосифа Нелюбовича-Тукальського, який активно підтримував державницькі змагання гетьмана Петра Дорошенка). Але така орієнтація не стала загальною моделлю діяльності православної церкви. Обставини політичного буття України з половини XVII ст. неспинно спрямовували церкву до московської влади. Намагання відновити симфонійні стосунки з Російською державою в процесі формування режиму абсолютної монархії неминуче призвели до фактичного підпорядкування державі та позбавлення навіть певної автономії. Незважаючи на зафіксовану в відомих "духовних статтях" 1654 р. та в подальших правових документах ("Права, по которым судится малороссийский народ", гл.VI, арт.3, п.1,2; гл.IV, арт.14, п.1,2; гл.X; гл.XX, арт.2, п.1,2; арт.5,6,7; арт.15, п.1; арт.16,п.7; гл.XXII) широку церковну юрисдикцію, обмеження у правному становищі поширювалися, особливо після царського указу 1686 р. Там уперше після злуки 1654 р. московська світська влада відкрито демострувала свою зверхність: Неказано було "Киевской Митрополии быть под послушанием Патриарха Московского" (тобто диктувалося в суто канонічному питанні) та заборонялося "полским духовным особам без совета гетманского" писати (розривалися зв'язки з одновірцями, які лихою долею опинилися за межами Росії. Тут знову має рацію І.Власовський, твердячи, що приспіднання Київської Митрополії до Московського Патріархату, переведене протягом 1685-1686 рр., попри усі наявні тоді інтриги - було все ж таки логічним наслідком становища, в якому опинилася Україна після 1654 р., після Руїни та розподілу українських земель між Росією та Польшею за Андрусівською угодою 1667 р. та Вічним миром 1686 р.

Значне місце, яке було тут приділене деяким моментам української історії Польсько-Литовської доби та XVII ст., пояснюється тим, що зформовані саме тоді моделі церковно-державних стосунків співіснували та взаємодіяли на Україні аж досьогодні. Стратегія суспільного існування православної церкви при відсутності державного статусу неминуче виявляється стратегією самозбереження. Враховуючи традиційні для православ'я етатистські та цезаро-папійські риси та унікальні місцеві традиції народоправства ("соборноправність"), згадана стратегія мала принаймні дві моделі реалізації, що здійснювалися різною мірою та в різних варіантах. Перша - орієнтація "в бік сильнішого" тобто сильної та традиційної влади. Такою для України була влада фактично колоніальна -

Литовських князів, Польської корони (потім Речі Посполитої), Московського царства (потім Російської імперії). Цим зумовлені відомі з історії і пропольські, і промосковські настрої в церковному середовищі. Їхня інтенсивність спричинювалася мірою толерантності "метрополії" до місцевого православ'я або тим чи іншим статусом України в контексті російсько-польських відносин. Ця позиція - визначимо її як "патерналістську" - превалювала.

Але за умов кульмінації визвольного руху - середина XVII ст. - можливою була спрямованість принаймні частини православних кіл на розбудову національної ("руської", "козацької") державності. Це зумовило потенційну можливість використання традицій та авторитету церкви державницьки спрямованими суспільно-політичними силами, а також пряму участь церковних діячів у відповідних діях (яка, проте, була досить фрагментарною). Цю модель визначимо як "державницьку".

Саме з тієї пори дві головні тенденції у ставленні православної церкви до державних структур взагалі і, зокрема, до української національної державності виявлялися чинними в історії України всякий раз, коли практичним політичним завданням повставала її державна розбудова. Після середини XVII ст. це - кінець 10-х та початок 90-х років століття вже нашого.

*О.І.Путро
(Київ)*

Гетьман І.Виговський і Гадяцька угода 1658-1659 рр.

**(Нові підходи до проблеми національно-визвольної
боротьби українського народу другої половини XVII ст.)**

У недільний день, 24 серпня 1657 р. в Чигирині вдарили до-вбиші. Козаки, поховавши й гірко оплакавши свого батька, славно-го гетьмана Б.Хмельницького, збиралися на раду. До всіх існуючих на той час в країні труднощів, додалася ще одна - фактична відсутність керівника української держави - гетьмана. Щоправда, незадовго до смерті Б.Хмельницького на старшинській раді в Чигирині наступником гетьмана було призначено його 16-річного

сина Юрія. По суті, це сталося внаслідок того тиску, що його учинив на старшину смертельно хворий Б.Хмельницький. Про цю згоду було відомо у Москві (1). Однак одразу ж стало очевидним, що подібне рішення не враховувало реалій життя. Занадто вже молодим, та й досить посередніх здібностей був Юрій Хмельницький, аби бути на чолі держави й козацького війська. До того ж, в старшинських колах, насамперед, у найвищій верхівці, невдовзі виникли невдоволення з цього приводу. Чимало соратників Б.Хмельницького, насамперед, з числа його найближчого оточення, вважало себе обійденними. Найбільшим впливом і авторитетом серед них користувався генеральний писар Іван Виговський. Вже багато років він вважався першою людиною після гетьмана, а про його розум і хист лунала слава по всій Україні і за її межами.

І от, пославшись на складну й досить тривожну ситуацію в державі, І.Виговський разом з іншими генеральними старшинами - осавулом І.Ковалевським, генеральними суддями Г.Лісницьким та С.Богдановичем-Зарудним, обозним Т.Носачем, зумів переконати молодого Хмельницького зібрати раду й зректися на ній гетьманства на користь того, кого оберуть самі козаки вільним голосуванням.

На цій чигиринській раді, де переважали представники старшини (до того ж не від усіх козацьких полків, а представників Запорозької Січі не було зовсім), прихильники І.Виговського добилися того, що він був проголошений гетьманом. Зважаючи на величезний авторитет в народі покійного Б.Хмельницького, рада не наважилася повністю усунути Юрія. Формально він залишався гетьманом, але до його повноліття фактична гетьманська влада переходила до І.Виговського.

Разом з тим І.Виговський робить рішучі кроки щодо зміцнення свого становища. За його інструкцією 25 жовтня 1657 р. у м.Корсуні скликається нова козацька рада, на якій вже були присутні представники від усіх полків (полковники) і сотень (сотники) і по два рядових козаки з кожної сотні - авт.), а також від Запорізької Січі. Виявивши себе тонким і розумним політиком, Виговський зумів спрямувати увесь хід ради на те, щоб засудити дії московського уряду, які явно порушували "Березневі статті" 1654 р. щодо прав і вольностей України. Безперечно, це сприяло об'єднанню усіх старшинських угруповань в питанні обрання гетьмана. Ним остаточно було затверджено Івана Виговського.

По-суті, в Корсуні було досягнуто компромісу між українською старшиною і Москвою. Українська старшина, згуртувавшись в даний момент навколо такого сильного й авторитетного діяча як І.Виговський, почувалася досить впевнено щодо можливостей своїх політичних дій навіть стосовно могутнього патрона.

Та, як засвідчили подальші події, обрання нового гетьмана і консолідація навколо нього більшої частини української старшини і ієрархів православної церкви не сприяли стабілізації політичної ситуації в країні. Небезпека ліквідації угоди 1654 р. й повного поневолення Москвою України ставала все більш реальною, в зв'язку з концентрацією військ російських на кордоні й поступовим розширенням їхньої присутності в українських містах. Наполегливо в народі поширювалися чутки про те, що, мовляв москалі "кабаки скрізь позаводять, всіх у московський одяг повдягають, попів та митрополитів з Москви нашлють, а народ почнуть переганяти в Московщину, а з Московщини в Україну москалів наженуть" (2).

Побоювання втратити здобутки Визвольної війни і, перш за все, - ту значну самостійність, що її все ще мала на той час українська держава, призвели до того, що І.Виговський та його прихильники з числа вищої старшини (зокрема, двоюрідні брати гетьмана - Данило, Костянтин і Федір Виговські, генеральний суддя Богданович - Зарудний, генеральний осавул Ковалевський, генеральний писар Іван Груша, генеральний обозний Тиміш Носач, полковники - Григорій Лісницький, Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Богун, Остап Гоголь, Михайло Ханенко та ін.) почали вбачати єдиним виходом із становища, що склалося, у розриві з Московською державою. При цьому активно виношувалася ідея об'єднання України з Польщею на федеративних засадах. Головним ідеологом цього політичного задуму став Юрій Немирич, людина з європейською освітою і палким бажанням прислужитися своїй Батьківщині - Україні.

Звичайно, на політичні рішення й практичні дії уряду гетьмана Виговського впливала не тільки експансія Москви. Дуже серйозною перешкодою на шляху здійснення планів патріотично настроєної української старшини були ті політичні й соціальні протиріччя, що накопилися на той час в суспільстві і незабаром призвели до початку тривалої громадянської війни, що увійшла трагічною сторінкою в історію українського народу під назвою "Руїни".

Слідом за тим, остаточно переконавшись у підступності Москви, на хвилі своїх успіхів гетьман Виговський наважується на перші військові дії проти російських військ. Зокрема, він направляє полки на чолі з Данилом Виговським на Київ з тим, щоб вигнати звідти царського воєводу Шереметьєва з його військом. Однак, усі спроби козаків захопити Київ, незважаючи на підтримку місцевого населення, зазнали невдачі.

Проте, це вже не могло зупинити І.Виговського. До того ж, жребій було кинуте. І гетьман почав активно впроваджувати в життя один з тих "запасних варіантів", що був приготовлений ним заздалегідь, в разі розриву з Москвою. Йдеться про ті тривалі неофіційні переговори з представниками польського уряду, що були розпочаті ще в останні місяці життя Б.Хмельницького. І ось, здавалося б, спочатку не більше, ніж дипломатична гра, ці переговори в силу конкретних історичних обставин стали визначальним фактором в суспільно-політичному житті України. 6 жовтня 1658 р. під Гадячем збирається козацька рада, на яку прибули польські комісари Біневський і Євлашевський. Гадяцька рада ухвалила спільні польсько-українські "пакти" (умови), які мали бути ще остаточно затверджені (ратифіковані) на наступному польському сеймі. Згідно гадяцьких "пактів" на території України утворювалося Велике князівство Руське (у складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств), яке входило у військово-політичну і економічну спілку з Польським королівством і Великим князівством Литовським. По суті передбачалося створення федеративної держави під верховною владою короля, у виборі якого повинні були приймати участь на однакових умовах усі три народи. Велике князівство Руське одержувало право внутрішнього самруправління, згідно якого в державі діяли три вищі влади - законодавча (Рада депутатів, тобто парламент), виконавча (гетьман) і судова. Усе діловодство в державних установах повинно було вестися українською мовою. В Україні продовжували мати місце власна монета і військо, що підлягало гетьману.

Особливе місце у Гадяцькій угоді займали конфесійні питання. Після гарячих дебатів з польськими послами було прийняте рішення, що унія навіки скасовується не тільки на території України, але й у всій федерації. Усі церкви, що їх свого часу позабирали католики й уніати, мали бути повернені православним. Вищому православному духовенству (митрополиту й п'яти

єпископам) надавалися в сенаті рівні права з католицькими єпископами.

В Гадяцьких статтях було підтверджено високий авторитет України в тогочасному світі в царині освіти. У Великому князівстві Руському мали бути дві вищі школи: академія у Києві з правами університету і друга така ж академія в якомусь іншому місті. Водночас рекомендувалося створити в неособмеженій кількості на всій території держави середні й нижчі ланки шкільної освіти. Це ж стосується й справи організації друкарень, яким надавалося право фактично вільного друку.

Звичайно, Гадяцька угода не вирішувала багатьох соціально-економічних і політичних проблем, а то й просто ігнорувала їх. Це особливо стосується питання становища селянсько-козацьких мас, їх інтересів, зрештою, політичної орієнтації. Однак, очевидним є те, що в разі вступу в силу гадяцьких "пактів" (в даній редакції) Україна вийшла б на якісно новий рівень своєї державності, остаточно прилучившись до європейської цивілізації.

Та сталося так, що Гадяцька угода спричинилася до подальшого загострення московсько-українських відносин і, зрештою, до справжньої війни. Вже 24 жовтня 1658 р., щойно дізнавшись про рішення ради, цар Олексій Михайлович видав грамоту - звернення до населення України (і особливо до козаків Полтавського полку), в якій гетьман І. Виговський оголошувався зрадником і клятвовідступником. Далі йшов прямий заклик до розгорнення громадянської війни з метою повалення законно обраного українського уряду. Головна ставка при цьому робилася вже на відкриту інтервенцію. Водночас, через своїх численних агентів і прихильників в Україні, царський уряд посилив відповідну агітацію серед місцевого населення.

В той час, коли в Україні йшла війна, у Варшаві зібрався сейм, на який для ратифікації Гадяцької угоди прибуло українське посольство в кількості двохсот чоловік на чолі з Юрієм Немиричем і Прокопом Верещакою.

Після напружених дебатів, в ході яких відбулися редакційні й фактичні зміни, а то й відкидання сенаторами ряду дуже важливих пунктів угоди, сейм у травні 1659 р. затвердив документ. Здавалося б, компроміс було досягнуто й прийняте історичне рішення. Але це з одного боку. З другого ж, хоч компроміс і відбувся, то лише за рахунок дуже суттєвих і вимушених поступок української сторони.

Адже, якщо порівняти тексти Гадяцької угоди в першій (схваленій радою - *Авт.*) і остаточній (затвердженій сеймом-*Авт.*) редакціях*, то знайдемо значну між ними різницю. З 24 пунктів угоди було відкинуто повністю сім, а шість зазнало суттєвих змін (3). Зокрема, в останній редакції угоди ми не зустрічаємо вже навіть назви "Руське князівство". Швидше за все, що під тиском Ватикану сейм не погодився задовольнити одну з головних вимог козаків - знищити унії. Відкидалось прохання, щоб Україна не приймала участь у війні з Московією в разі польсько-російського конфлікту; заперечувалось право України на власну монету, фактично заборонялося вільне й незалежне обрання гетьмана (козаки мали право обирати лише 4-х кандидатів - *авт.*), запроваджувалось значне скорочення (вдвічі, з 60 тис. до 30 тис.) збройних сил України та ін. (4). Нарешті, обмежувалась самостійність України навіть в порівнянні з "Березневими статтями" 1654 р., оскільки гетьману зовсім заборонялося приймати іноземні посольства. Одразу ж після затвердження її сеймом, Гадяцька угода почала вступати в силу. В 20-х числах червня 1659 р. відбулася присяга Війська Запорозького польському королю (5).

Отже, зазнавши вищевказаних корінних змін і будучи затверджена в такому вигляді сеймом Речі Посполитої, Гадяцька угода, по суті, втратила своє попереднє практичне значення для України. Власне, угода більше вже могла називатися не Гадяцькою, а Варшавською. А з огляду на вкрай напружену тогочасну соціально-політичну обстановку в Україні, це фактично означало велику дипломатичну і політичну поразку гетьманського уряду і, насамперед, І.Виговського.

В умовах нового наступу російських військ Польща фактично не подавала ніякої допомоги. Старшина Лівобережної України на чолі з переяславським полковником Т.Цицуренком почала переходити на бік Москви і, запобігаючи перед нею, діяти вже проти Виговського. Визріває опозиція проти Виговського і серед правобережної старшини, що була тривалий час опорою гетьмана Виговського. Більше того, саме вони, його колишні соратники й однодумці, будучи вкрай незадоволені остаточними умовами Гадяцької - Варшавської угоди, вирішили долю свого патрона, прийнявши активну

* Усіх редакцій або списків Гадяцької угоди нараховувалось 12.

роль в усуненні його від гетьманства. Фактичним лідером опозиції став полковник І.Богун, який тривалий час був одним з найближчих соратників І.Виговського.

Величезної шкоди справі Виговського, а, об'єктивно, й усій Україні, завдав в цей час похід І.Сірка на Крим, що позбавило союзників і не дало йому можливості розвинути військові успіхи після Конотопу.

В цих умовах, в жовтні 1659 р. у Переяславі, відбулася козацька рада, на якій гетьманом України, за домовленістю з присутніми там російськими воєводами В.Шереметьєвим і Г.Ромодановським, було проголошено Юрія Хмельницького.

А незабаром в околицях Білої Церкви на Чорній раді І.Виговський був офіційно усунений від влади і передав Ю.Хмельницькому гетьманські клейноди - булаву і бунчук.

Борючися в надзвичайно складних історичних умовах, насамперед, за національні інтереси свого народу, І.Виговський, на жаль, так і залишився незрозумілим для останнього. Більше того, завдяки старанням офіційної ідеології національний герой України, як це, на жаль, часто траплялось, став її "офіційним зрадником".

Та у національній пам'яті українців все ж знайшлося почесне місце для такого поняття, власне, цілого явища нашої історії, як "виговщина". Так, тієї самої спадщини славного гетьмана України І.Виговського, яка потім логічно переросла в "мазепинщину" і стала добрим підґрунтям у національно-визвольній боротьбі українського народу в наступні епохи.

1. Акты Юго-Западной России (далі - ЮЗР), Т.III, № 369, с.579.
2. *Н.И.Костомаров*. Гетманство Выговского. Собр.соч. кн.I, Т.I, С-Петербург, 1903, С.325.
3. *Т.Н.Яковлева*. Предпосылки Руины (машинопис монографії). С-Петербург, 1992. Таблица IX.
4. Там же.
5. Акты ЮЗР, Т.IV, № 113, С.211-214.

Визвольні рухи народних мас на слов'янських землях XV-XVIII ст.

Для кращого розуміння закономірностей визвольної боротьби народних мас України XV-XVIII ст. (козацтво, опришки, гайдамаки) проти феодално-кріпосницького та національно-релігійного гноблення, українським історикам необхідно глибше й різнобічніше вивчити аналогічні рухи тієї ж історичної доби в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, зокрема на Балканах. Йдеться про збройні виступи гайдуків у Сербії, хайдутинів у Болгарії, ускоків у Хорватії, збійників у Словаччині тощо.

Як доведено мовознавцями, назви народних месників - "гайдамака", "хайдук", "хайдутин", "haidúc" (рум.) походять від турецько-османського терміну "haydamak" - розбійник. Це не випадково. І турецькі, і польські поневолювачі намагалися вкласти в ці назви різко негативний зміст, прищепити широким верствам населення відразу до цих непокірних і гордих людей, які підіймалися на боротьбу проти визиску, національного приниження. Однак виходило навпаки. Народні маси вважали і гайдуків, і ускоків, і опришків, і гайдамаків своїми захисниками, всіляко допомагали їм у їх священній і безкомпромісній боротьбі.

Як відомо, переважаючою формою визвольної боротьби сербів був рух гайдуків, що неспинно розростався впродовж XVI-XVIII ст. Злиденне життя, жорстока експлуатація турецькими завойовниками слов'янського населення приводили до гайдуцьких загонів велику кількість селян, міщан. Переховуючись в лісах та горах, вони наносили туркам нищівних ударів, стримували їх експансію в глиб країни. Стійкими вогнищами гайдуцьких виступів у Сербії були райони Шумадії, басейну Морави, придунайських частин країни, Фрушкої Гори (Срем), східного кордону Банату. Нерідко гайдуки організовували свої опорні пункти (бази) на території Валахії і Трансильванії, звідки здійснювали напади, переправляючись у Сербію через Дунай (І.С.Достян).

Гайдуки носили барвистий розшитий одяг, а на голові - шовкові шапки з великою китицею, що спадала на груди. Вони об'єднувалися в чоти (дружини) чисельністю до 30 чол. Невеликі

і маневрені заgonи були всюдисушими і невловимими. Влаштовуючи засади на гірських дорогах, гайдуки знищували представників турецької адміністрації, ненависних феодалів, затримували торговельні каравани, які здебільшого були постачальниками для повстанців одягу, зброї, провіанту тощо. В разі потреби чоти об'єднувалися у своїх діях, особливо для здійснення великих операцій. Кожна дружина мала свій прапор - байрак і свого ватажка - арамбашу.

Члени чоти (дружини) присягали на вірність своєму колективу, складали обітницю мститися за неправду і кров невинних жертв турецького іга. До загонів потрапляли лише випробувані у походах і боях юнаки. Гайдуки вважали себе подвижниками, рицарями; вони, як і запорозькі козаки, уникали жіночого товариства, не обзаводилися сім'ями. Навпаки, відомі історичні факти, коли дівчата, опікувані батьком чи братом, ставали гайдуками і навіть очолювали окремі чоти. Так, наприклад, у болгарських народних піснях оспівуються "войводка Бояна", "Сірма-войводка" та інші.

Гайдуки пильно стежили за тим, що діялося у містах та селах своєї округи. Вони грабували й убивали злих турків, наглядали й за своїми князями, кметями та купцями - чи захищають вони своїх співвітчизників від іноземних поневолювачів, чи допомагають бідним в нужді і горі. Гайдуки, як і українські опришки, не завжди вживали крутих заходів до тих, хто завинив перед народом. Нерідко вони надсилали їм листи з проханням відмінити несправедливе рішення щодо простих людей. У зв'язку з заступництвом месників, народ вірив, що поки є в лісі гайдуки, доти буде і правда і справедливість.

Переслідування, важкі умови життя в лісах і горах спонукали окремі чоти до розбою й насильств, але в більшості випадків, як свідчать історичні джерела, в їх діях переважали цілі і завдання боротьби проти іноземних поневолювачів, особливо іновірців, за національне визволення.

У фольклорі сербського народу збереглося багато переказів, легенд та пісень про цих мужніх юнаків, захисників слабких і пригноблених. Одним з найпопулярніших героїв гайдуцьких пісень виступає ватажок Баба-Новак. Підтримка гайдуцького руху народними масами надавала йому особливої сили й звичайно ускладнювала боротьбу з ним турецьким поневолювачам Сербії.

Жорстока кара чекала пійманого народного месника. Схопленого гайдука без суду й слідства саджали на палю, а голови страчених для залякування місцевого населення виставляли на списках на перехресті доріг, майданах міст і сіл. Проте ці звірства турків не тільки не послаблювали, а ще більше розпалювали й посилювали гайдамацький рух.

Героїчні сторінки в літописі народної боротьби з турками вписали також болгарські хайдутини та грецькі клефти, партизанські загони яких впродовж століть успішно боролися з іноземними поневолювачами.

У Хорватії та Далмації великого розмаху в XVI ст. набув рух ускоків (серб.-хорв.uskok, буквально - утікач). Так називали біженців із Боснії та Герцоговини, що переважно осідали вздовж далматинського узбережжя Адріатичного моря та укріпленої полоси, так званої Хорвато-Славонської Крайни (чи "Військового Кордону").

Цей рух був викликаний подальшим наступом Османської імперії на землі південних слов'ян. Після того як у другій половині XV ст. турки підкорили Болгарію, Македонію, Сербію, Боснію та Герцоговину, вони розпочинають загрозувати Хорватії. Вже згодом частина її території опиняється в руках завойовників. Як і інші південнослов'янські народи хорвати зазнають жорстокої національної дискримінації - вони сплачують значні податки, їм забороняється служити в державних установах та армії, носити зброю, одягатися ліпше ніж турки. Завойовники прагнули змусити слов'ян зректися своєї віри, палили храми, перетворювали їх в мечеті.

Першим значним опорним центром ускоків стає фортеця Кліс неподалік від м.Спліт. Звідси здійснювали сухопутні та морські вилазки на турецькі застави. Боротьба народних месників з турками та їх приспівниками стає головною метою руху. Після того як в 1537 р. Кліс був штурмом взятий військами турецького султана, ускоки значною масою переходять до фортеці Сень, розташованій у неприступному місці в горах. Впродовж XVI ст. чисельність повстанців неухильно збільшується за рахунок біженців із турецьких володінь, венеціанської Далмації. Союзниками ускоків були також місцеві жителі та гайдуки Бокки та Чорногорії.

Слід зазначити, що військова організація ускоків нагадувала гайдуцьку: ті ж чоти (дружини) з виборними ватажками, те ж

озброння - лук, стріли, аркебуз тощо, на морі - легкий човен типу запорозької чайки. Вже досить швидко ускоки перетворюються у знаряддя європейської політики аналогічно запорозьким козакам (згадаймо військові подвиги останніх під стінами Відня, Хотина, у Франції і т.п.). Їх використовують і Венеція, і Австрія в боротьбі з Османською імперією і навіть папа римський (Климент VIII). Проте, як тільки ускоки стали не потрібними Австрії, вона зуміла їх розсіяти, умиритворити, відтіснити в глиб країни. Пам'ять про цей оплот християнства зберіглася в народних піснях до наших днів.

Протягом XVI-XVIII ст. народи Балканського півострова неодноразово підіймалися на боротьбу проти турецького іга. Ця боротьба носила різноманітні форми: від партизанських методів дій до відкритих селянських повстань, які однак, носили локальний неорганізований характер і незмінно придушувались турецькими військами. Проходив час, загоювалися рани, з'являлися нові ватажки, які давали народу нові надії на визволення, і повстання спалахували знову.

Все це свідчить про те, що в Османській імперії, як і в інших державах такого типу - Речі Посполитій, Австрійській та Російській імперіях, заснованих на поневоленні і визиску національних меншин, постійно існував ґрунт для існування визвольних рухів.

У народних повстаннях знаходив вихід стихійний протест проти соціального, національного та політичного гноблення іноземного уряду, чиновників, феодалів, представників чужої віри.

*П.М.Сас
(Київ)*

Економічні засади проекту Задніпровського князівства Йосипа Верещинського

В концепції державного облаштування запорозьких козаків на Задніпров'ї (у формі князівства), з якою у 1596 р. виступив київський католицький єпископ Йосип Верещинський, помітне місце відведено економічним питанням. Відповідно до задуму Верещинського фундаментом економічного устрою майбутнього державного утворення мала стати земельна власність, яка

закріплювалася за Військом Запорозьким через певний політико-адміністративний механізм - територіальні полки.

Кожному із таких полків відводилася одна тринадцята частина території князівства (пропорційно до їх загальної кількості - тринадцяти). Вершинський сподівався забезпечити матеріальні потреби "товариства Війська Запорозького" за рахунок прибутків від володіння містами, містечками та "усіма хуторами", розташованими на території полків. Автор проєкту не обумовлює розміри мінімальних доходів козаків (а також старшини). Можна припустити, що Вершинський не мав наміру опускати їх "планку" нижче за норми грошового і натурального постачання, визначені ним у більш ранньому проєкті реорганізації козацького війська 1590 р. (48 золотих польських та 12 ліктів сукна щорічно на козака-найманця).

Хоча київський єпископ обходить мовчанкою також питання про систему отримання прибутків з підвладної полку території та їх розподілу між козаками, однак не викликає особливих сумнівів те, що лівова частка грошових та натуральних надходжень призначалася військовим та адміністративним зверхникам Задніпровського князівства. Недарма Вершинський виділяє їх власницькі права великою літерою, коли справа торкається поняття території полку як земельної власності, що відіграв роль економічної основи проєктованого державного утворення. Тобто, коли йдеться про право суб'єктів власності козацького Задніпров'я на певну частину земельної ренти.

Характерно, що в розглядуваній проєкт закладено таку форму "введення у володіння", завдяки якій фактично єдиними юридичними репрезентантами власницьких прав визнавалися князь, гетьман та полковники, тобто вищі посадові особи й представники другого "ешелону" влади князівства.

Окреслений вище порядок речей передбачав, що князь, як головна фігура в структурі державної влади, отримував територіальний полк "довічно" (для власного утримання і на полкові потреби йому виділявся "Переяслав зі всіма хуторами"). За такою ж правовою формулою упривілейовувався гетьман, в руках якого зосереджувалася вища військова влада над козаками (щоправда, тут був один вельми суттєвий нюанс: на відміну від великокнязівської гетьманська влада не могла бути пожиттєвою). Володільницькі права, що мали характер бенефіціїв, поширювалися

на пирятинського полковника "зі своїм полком", бориспільського полковника "зі своїм полком" та решту полковників князівства. Прикметно, що дійшовши в цьому переліку Радовилівського полку, Верещинський забуває згадати про матеріальне забезпечення полку, а клопочеться лише про утримання самого полковника, якому віддає "Радовил з усіма хуторами".

Таким чином, для автора проекту Задніпровського князівства проблема матеріального забезпечення Війська Запорозького полягала, насамперед, в поширенні на козацьку старшину інституту феодалного держання. Найбільш вірогідною службою з останнього, враховуючи військово-політичний аспект ідеї створення на Задніпров'ї козацької держави, було підтримання у босздатному стані полку як військової одиниці.

Як впливає з політико-правового становища суб'єктів землеволодіння Задніпровського князівства, право присвоєння феодалної ренти в межах козацького Задніпров'я ґрунтувалося на двох основних формах земельної власності: алодіальній (князівській домені і, можливо, якась частина земельного фонду держави, що резервувалася в якості спільного військового скарбу), а також умовному землеволодінні страшини. Крім того, на Задніпров'ї зберігалася шляхетське землеволодіння, щоправда, Верещинський передбачав варіант його витіснення за межі князівства - в тому випадку, якщо король погодиться надати задніпровській шляхті земельне відшкодування в іншому місці.

Вибір для проєктованого князівства задніпровського регіону не був випадковим. Таку новацію в суспільно-політичних поглядах Верещинського (зважаючи на те, що раніше він розглядав Запоріжжя в якості важливого стратегічного плацдарму в стримуванні турецько-татарської агресії) можна пояснити не лише його бажанням зробити пріоритетним напрямком оборони України східний кордон - з боку Московської держави, але й, насамперед, економічними міркуваннями, що базувалися на врахуванні невідповідного ступеня заселеності запорозьких степів та задніпровського регіону. Останній, на відміну від Запоріжжя, був порівняно добре освоєний землеробським населенням, мав досить розвинену мережу міст та містечок. Саме тому Задніпров'я, а не слабко втягнуті в орбіту землеробської цивілізації запорозькі землі, на яких, до того ж, практично не існувало феодалних поземельних відносин, було обране Верещинським полем діяльності для нових

державців-землевласників (полкової старшини та вищого "генералітету" Задніпровської держави: князя і гетьмана).

Розглядуваний проєкт Верещинського передбачав застосування у Задніпровському князівстві економічних важелів, подібних до державно-централізованої ренти. Так, для виконання основної васальної повинності князівства (по відношенню до Польської Корони) - військової, на паритетних з Військом Запорозьким умовах залучалася вся без винятку шляхта, аналогічно як і решта "обивателів усього Задніпров'я".

Свою економічною програмою облаштування Війська Запорозького на Задніпров'ї Верещинський ніби зазирнув у майбутнє на кілька десятиліть вперед. Передбачені київським списком форми землеволодіння не забарилися з'явитися на світ із виникненням держави Богдана Хмельницького. Зокрема, власність на землю у формі бенефіціїв - так звана рангова (надавалася "на ранг", "на уряд" в якості винагороди за службу) виникає на Лівобережній Україні вже в роки Визвольної війни і дістає юридичне закріплення у "Березневих статтях" 1654 р. Якщо на той час тільки гетьман отримав "на ранг" Чигиринське староство та м.Гадяч, то згодом численні надання "на ранг" (землі, млини) дістаються також козацькій старшині. За гетьманування Б.Хмельницького козацькі полковники, сотники і отамани перестали бути тимчасовими старшинами січових громад й перетворилися на начальників окремих розмежованих округів в економічно розвинених регіонах України, їх владі стали підлягати усі суспільні стани.

*С.А.Кисіль
(Черкаси)*

Характер російсько-українських відносин у XVIII ст. та їх вплив на визвольний рух України того часу

XVIII ст. посідає особливе місце в світовій та вітчизняній історії. Епоха Просвітництва, утвердження національних держав та їх культур в європейському світі. Реалізація вказаних тенденцій відбувалася під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Для Ук-

раїни серед останніх особливе значення мав характер відносин з Росією.

Незавершеність, обірваність процесу етнічного і державного утвердження українського народу з одного боку і суперечливість політики Росії в цих її корінних питаннях з Іншого, складала об'єктивну основу визвольного руху на Україні в XVIII ст., найбільш значним виявом якого і стала Коліївщина 1768 р. При всій багатоплановості російсько-українських відносин в XVIII ст. саме суперечливий характер політики Росії по відношенню до України, надав їм особливого драматизму і разом з іншими чинниками породив врешті кінців такий могутній не тільки антифеодальний, але й визвольний рух як Коліївщина. Усвідомленні його витоків, об'єктивної направленості сприятиме звернення до деяких аспектів російсько-українських відносин тієї доби.

Катерина II, як відомо, була принциповим продовжувачем політики Петра I. Неоднозначна оцінка його реформ, постійне їх переосмислення нащадками тільки підтверджують їх суперечливе значення для Росії і тих народів, долі яких були пов'язані з нею. Так позбавляючи Україну державної автономності, Петро I водночас визнавав і стимулював її культурну зрілість, залучивши до здійснення своїх програм плеяду її представників. Їх діяльність в Росії заслуговує на особливу увагу, відбиваючи характер російсько-українських відносин та їх наслідки. Допмагаючи Росії подолати її відсталість від передових країн Західної Європи, вони сприяли перетворенню її в державу-імперію. Водночас їх діяльність сприяла поширенню ідей просвітництва, суверенітету народів, що створювало ґрунт для соціальної та національної активності мас. Приведемо факти, що ілюструють цю думку.

Як відомо, наприкінці XVII - в першій чверті XVIII ст. відбулися істотні зрушення в соціально-економічному і політичному розвитку Росії. Вони спричинили гостру потребу в спеціально підготовлених людях. У зв'язку з цим було проведено важливі реформи в галузі освіти. В їх здійсненні взяли активну участь вихованці Києво-Могилянської колегії, де готувалися кадри для медичних та інших шкіл Москви і Петербурга. Так, у XVIII ст. кожний третій лікар Росії дістав загальноосвітню підготовку в Київській академії. Деякі вихованці цього навчального закладу стали видатними діячами російської і української культури. Запрошений у Росію Стефан Яворський (1658-1722), який після

закінчення в 1684 р. Кисво-Могилянської колегії продовжував навчання у Вільно, Львові та Познані. Повернувшись на Україну, з 1689 р. він працював професором і пресфектом Київської колегії. Петро I прагнув використати його для боротьби з церковною опозицією. Крім того, з допомогою С.Яворського цар розраховував реформувати Слов'яно-греко-латинську академію. З цією метою він призначив С.Яворського проректором академії, ставлячи перед ним завдання "завість в академії учения латинские".

Для здійснення відповідних реформ С.Яворський запросив до академії ще кількох професорів Київської колегії. Все це сприяло перетворенню Слов'яно-греко-латинської академії на значний навчальний заклад. Петро I неодноразово направляв її вихованців для організації різних шкіл і роботи в державних установах.

Безпосередню допомогу в проведенні всіх реформ, включаючи церковну, Петро I одержав від плеяди прогресивних діячів, відомих в історії як "вчена дружина". Визнаним головою цього літературно-філософського гуртка був Феофан Прокопович (1681-1736 рр.) - вихованець, а пізніше професор Кисво-Могилянської колегії. Син купця, він здобув освіту в Київській колегії, Римській колегії св.Афанасія та навчальних закладах протестанських країн, які відвідав під час своєї подорожі. Повернувшись на Україну і прийнявши духовний сан, викладав фізику, арифметику і геометрію в Київській колегії. Петро I гідно оцінив розумові здібності, різносторонність знань Ф.Прокоповича під час знайомства з ним у 1711 р. і запросив його у 1716 р. в Петербург. У складній політичній ситуації того часу Ф.Прокопович зайняв чітку й послідовну позицію прихильника реформ Петра I. Активними членами "вченої дружини" були також російський учений і державний діяч В.М.Татищев, видатний російський поет-сатирик, дипломат і мислитель Д.Кантемир, російський і український мислитель Г.Бужинський та інші прогресивні діячі Російської держави. Значення їх творчості полягало насамперед у тому, що вони сприяли утвердженню ідей про необхідність розвитку науки і поширення освіти в суспільстві як основи його прогресу та процвітання. Вони часто зустрічалися в будинку Ф.Прокоповича, користувалися його бібліотекою, що налічувала близько 30 тис. томів, обмінювалися думками з питань науки та освіти, а також рукописами і книгами, розробляли спільні плани.

Крім того, члени "вченої дружини" брали безпосередню участь у здійсненні реформ, зокрема в галузі освіти. Ф.Прокопович, В.Татищев, Д.Кантемир, Г.Бужинський та інші прогресивні діячі були організаторами шкіл, колегій, друкарень, бібліотек, авторами навчальних посібників, перекладачами. Так, у 1721 р. Ф.Прокопович на власні кошти заснував школу, яка була кращою на той час за змістом і організацією навчання, найбільш демократичною за соціальним складом учнів - в ній навчалися і діти з нижчих станів. Викладали в школі, крім закону божого, слов'янське читання, російську, латинську, грецьку мови, граматику, риторику, логіку, римські древності, арифметику, геометрію, географію, історію, а також малювання і музику. Вчителями були Ф.Прокопович, датчанин Адам Селлій, професор Академії наук Теофіл Сигфрід Байєр та Георгій Фрідріх Федорович. Найбільш здібних учнів для продовження освіти Ф.Прокопович посилав вчитися в гімназію при Академії наук, а також за кордон. Він заповів частину свого майна віддати бідним учням школи, щоб ніхто з них "от скудости не оставил своей науки".

За час існування школи її закінчили 160 юнаків. Більшість з них згодом займалися громадською й науковою, а не церковною діяльністю. Зокрема, академіки С.Котельников, А.Протасов допомагали М.В.Ломоносову в науковій і педагогічній роботі.

Породжені суперечливими напрямками політики Росії в XVIII ст. згадані російсько-українські зв'язки по-різному виявили себе в історичній перспективі. Переконують вони в одному - без почуття етнічної гідності, європейської розвинутості, український народ не зміг би висунути героїв Коліївщини, їх співця Т.Г.Шевченка.

*Т.В. Чухліб
(Київ)*

Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII - на початку XVIII ст.

Проблеми міжнародного становища Української держави середини XVII - початку XVIII ст., на нашу думку, не дістали достатнього висвітлення у сучасній вітчизняній історіографії. Зокрема, мало досліджувалась політична історія Правобережної України, те-

риторія, яка на перших етапах існування національної держави була її складовою частиною, в згодом перетворилася на "поле битви" зовнішньополітичних інтересів Туреччини, Речі Посполитої та Росії. Саме ці країни протягом майже півстоліття визначали долю українських земель Правобережжя. Об'єм даних тез не дає змоги охопити всі аспекти проблеми, а тому подаємо лише короткий аналіз міждержавних договорів, де йшла мова про правовий статус Правобережної України.

1. *Андрусівський* мирний договір між Московською державою і Річчю Посполитою (підписаний 30 січня 1667 р.). Україна після двадцятилітніх визвольних змагань була розподілена за "правом сильнішого" між двома супердержавами; адміністративна територія Української держави на правому березі Дніпра разом з Кисвом знову мала опинитися під владою польського короля. "...Козаків із другого боку (Правобережжя - Т.Ч.) Його Царська Величність звільняла від присяги виконаної собі на підданство". Отже, закиди російсько-радянської історіографії у "зраді" правобережних гетьманів П.Дорошенка, М.Хансика та інших правителів цієї частини України є безпідставними.

2. *Підгасцький* трактат між Польщею і Україною (в особі гетьмана Дорошенка), (19 жовтня 1667 р.). Тимчасова угода, що мала чинність до створення спільної польсько-української комісії для знаходження компромісу у справі політичного статусу Правобережної України між королем Яном Казимиром та Українським гетьманом. До початку роботи комісії Корона не повинна була "вводити коронних військ у жодне місто, нікуди, де тільки мешкають козаки". П.Дорошенко разом з правобережними полковниками визнавав протекцію польського монарха.

3. *Острозька* угода між Україною (її репрезентував гетьман М.Ханенко) та Річчю Посполитою (2 вересня 1670 р.). Дорошенко не бажав виконувати вимог поляків, які б привели до втрати Україною, набутої під час Визвольної війни, державності. А тому польський уряд в результаті т.з. Острозької комісії підписує договір з Ханенком і його старшиною - були визнані права та вольності правобережного козацтва, як військової одиниці, однак власне українська політико-адміністративна система на Правобережній Україні мала бути зруйнована. Внаслідок чого П.Дорошенко визнає протекцію турецького султана над тією частиною Правобережжя,

де гетьман мав владу. Цей акт було узаконено на козацькій Раді в Корсуні 19 вересня того ж року.

4. *Бучацький* договір між Туреччиною і Польщею (18 жовтня 1672 р.). Територія українського Поділля відходила до Порти; "Україна в її давніх границях уступалася козакам" - тут малося на увазі Правобережжя, що управлялось Дорошенком, який намагався об'єднати під своєю булавою і лівобережні полки. Представники України бажали взяти участь у переговорах, але польські комісари не дали згоди. Козакам також віддавалася "Біла Церква та інші фортеці з усіма гарматами й запасами". За трактатом всі попередні договори між двома країнами залишалися в силі крім пунктів, які були прийняті в Бучачі. Однак, Річ Посполита не виконувала умов цього договору і, навіть, не ратифікувала його на Сеймі.

5. *Журавницький* мир між Польщею та Портою (17 жовтня 1676 р.). Про українську юрисдикцію над Правобережжям вже не згадувалось. Вся Правобережна Україна переходила під безпосереднє управління Порти, крім Білої Церкви й Павлолі, де мали перебувати польські гарнізони. За договором султан мав визначити час для створення турецько-польської комісії, яка б почала займатися встановленням кордонів між двома державами. З заключенням Журавницького миру правобережна частина України перестала виступати як суб'єкт міжнародних відносин.

6. *Бахчисарайський* мирний договір між Московською державою, Туреччиною і Кримським ханством (13 січня 1681 р.). Правобережні українські землі за р. Буг відходили до султана; на території від Бугу до Дніпра "ніякого поселення не робити" як Порті з Кримом, так і Москві; Київ з околицями мав залишитись у сфері впливу царя. Кримське ханство виступало, головним чином, як посередник у переговорах.

7. *Вічний* мир між Річчю Посполитою і Московщиною (6 травня 1686 р.). Польща визнавала на Правобережжі за царем Київ з землями між Стугною та Ірпенем. Статус "споконвічних" козацьких територій - вниз по Дніпру, від Ржищева і Трахтемирова до Черкас і Чигирини - знову не був визначений. Сьома стаття договору постановляла, "що ті місця мають залишатися порожні, так як вони є тепер". Було вирішено проблему переходів козаків з Правобережної України на лівий берег Дніпра і навпаки - віднині московський цар "тих козаків, ... які живуть у Немирові, в Павлолі і біля Білої Церкви не будуть і не велять приймати в свою оборону".

Так само мав діяти і польський монарх по відношенню до запорізьких козаків, які часто приходили на допомогу правобережному гетьману А.Могилі.

8. *Карловицька угода* між Туреччиною та Польщею (16 січня 1699 р.). Після двадцятирічної переси Річ Посполита вертала собі право на володіння подільськими землями разом з м.Кам'янець. Оттоманська Порта відмовлялась також і від усієї Правобережної України. Третя стаття угоди проголошувала, щоб "гетьмана українського, котрий тепер резидує в Молдавії, Порта скасувала". Розпадалась могутня Османська імперія. В зв'язку із зникненням турецької загрози польська шляхта вертається на Київщину і Брацлавщину, де разом з коронним державно-адміністративним устроєм співіснував і власне український, головним чинником якого були козацькі полки - Білоцерківський (Фастівський), Богуславський, Брацлавський та Корсунський.

9. *Нараський договір* (Вічний оборонний союз) між Росією та Короною Польською (в особі представників Сандомирської конфедерації, 1702-1717), (підписаний 19 серпня 1704 р.). Це був військовий союз в якому обумовлювалося, що Правобережна Україна мала залишитися за Польщею, незважаючи на перебування російських військ у кількості дванадцять тисяч чоловік на її території. Крім того, Москва брала на себе зобов'язання придушувати козацькі антипольські повстання на Правобережжі.

10. *Прутський мирний договір* між Туреччиною і Російською державою (12 липня 1711 р.). Петро I відмовлявся від посягань на Правобережну Україну на користь польського короля і кримського хана, що був васалом Порти. Хан Давлет-Гірсей говорив, що султан звільнив правобережні землі по р.Случ "від ляхів і москалів". Обмежувалась сфера російського впливу, адже евакуювались московські військові бази з Волині - Полонне і Межиріччя, Київщини та Брацлавщини - Біла Церква, Немирів, Вінниця. Прутський мир зупинив тенденцію до об'єднання Правобережжя з Гетьманщиною. Частина Польської програми по звільненню цих земель від російської присутності опинилися в руслі турецької політики. Туреччина надавала військово-адміністративне управління над територією від Дніпра по Случ українському гетьману П.Орлику.

11. *Константинопольський трактат* між Москвою і Портою (5 квітня 1712 р.) "... Їх Царська Величність руку відіймає від козаків з стародавніми їх хордонами, які проживають по цю сторону

Дніпра" (на Правобережній Україні - Т.Ч.). Султан надавав гетьману Орлику повне право на володіння Правобережжям з резиденцією у Немирові, а потім Чигирині. Влітку того ж року на Брацлавщині і Київщині знову почали відроджуватися козацькі полки - Корсунський, Уманський, Чигиринський. Турецький уряд навіть хотів призначити ієрусалимського патріарха Хрисанфа на "козацьку патріархію". З цього року Росія повністю відмовлялася від посягань на Правобережну Україну.

12. *Андріанопольський договір між Туреччиною та Росією* (13 червня 1713 р.). Порта додавала до попереднього трактату статтю про новий розподіл кордонів на Правобережній Україні, починаючи від Києва. Для цього знову повинна була організуватись комісія. Однак російський уряд не погоджувався записувати "коронні" землі України "в турецьку сторону" і відсилав турецьких дипломатів з цим питанням у Польщу. Росія вважала, що султан почне вимагати ці території після переселення козаків у 1711-1712 рр. на Лівобережжя, як "незаселені землі".

13. *Доповнення до Андріанопольського договору* (12 квітня 1714 р.). Було додано ще дві статті за якими Річ Посполита зобов'язувалась зважати на перший пункт, прийнятий в Андріанополі, про заборону втручання Росії у "польські справи". До кінця квітня польське коронне військо зайняло всю територію Правобережної України від Случу до Дніпра.

Таким чином, півстоліття боротьба Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії за володіння Правобережною Україною закінчилася на користь польського короля. Період запеклих дипломатичних і військових міждержавних змагань орієнтовно можна розбити на такі етапи: *перший* (1667-1676 рр.) - Варшава і Москва поділили сфери впливу, внаслідок чого Правобережна Україна відходила до Польщі; власне українська державно-політична система на Правобережжі виступала, як суб'єкт міжнародного права; Про свої "права" заявляє Туреччина; *другий* (1676-1699 рр.) - Османська імперія володіє Правобережжям, але Річ Посполита веде боротьбу як військову, так і політичну, за його повернення; козацькі території мають невизначений правовий статус; *третій* (1699-1711 рр.) - Росія веде політику, направлену на включення до складу імперії Правобережжя; Польща і Туреччина протидіють цьому; *четвертий* (1711-1714 рр.) - султан надає право управляти правобережними землями українському гетьману, але згодом Пор-

та змінює політичну орієнтацію - територія Правобережної України відходить до Польщі. Лише наприкінці XVIII ст. український народ Правобережжя зміг об'єднатись з українцями, які проживали на лівому березі Дніпра в "єдиной и неделимой" Російській імперії.

*А.Г.Морозов
(Черкаси)*

Економічні передумови Коліївщини

Український народ вписав немало славних сторінок в історію своєї боротьби проти будь-яких форм поневолення: соціального, національного чи релігійного. Одним із найяскравіших проявів народного протесту стала Коліївщина. Доведене до відчаю селянство, яке становило основну масу гайдамаків, діяло в повстанні надзвичайно експресивно, не жаліючи ні себе, ні ворога. Надзвичайне емоційно-психологічне напруження повстання у поєднанні з цілим рядом супутних факторів, завдяки особливостям форм висвітлення його подій як з одного, так і з другого боку, дещо затінило розуміння справжньої сутності економічних обставин, в яких накопичувалась енергія народного гніву. Між тим економічні причини Коліївщини мали свої, досить специфічні риси. Вони в значній мірі відрізнялися, наприклад, від тих, які лежали в основі практично паралельної Коліївщині селянської війни під проводом О.Пугачова.

Довготривалий період військових потрясінь другої половини XVII - початку XVIII ст. привів до значного злиюднення Правобережжя.

Після Прутського трактату 1711 р. польські феодали знову отримали змогу користуватися щедрими дарами унікальних за своїми відтворювальними можливостями агроландшафтів Наддніпрянського Лісостепу. Єдиним шляхом до того, щоб скористатись цим величезним потенційним багатством було закликання на спустілі землі селянства, надаючи йому переселенські пільги.

Саме в такий спосіб і почалося в 20-х роках XVIII ст. (вкотре вже!) залюднення спустілих земель. Цього разу воно йшло в основному за рахунок повернення в рідні місця, "на дідищу" самого місцевого населення, змушеного покинути їх в 1711-1712 роках.

Відновлені села отримували статус "слобід". Це на 5-8 років позбавляло селянський двір від всяких прямих повинностей на користь місцевого феодала: натурального чи грошового чиншу, роботи на панщині.

Економічний ефект господарювання на масних, достатньо зволожених чорноземах Наддніпрянського Лісостепу був дуже значний. Так, коли на Поліссі, Галичині, на більшій частині Волині середній врожай зернових становив сам-3 - сам-5, тобто 30-50 пудів з десятини, то на теренах майбутньої Коліївщини задовільним вважався урожай сам-5 - сам-10. Зважаючи ж, що погодні умови середини XVIII ст. були, як правило, сприятливі для зернових культур, врожаї останніх становили переважно сам-8 - сам-10.

Закінчення "слобід" тягло за собою виконання повинностей на користь місцевого феодала. Слід однак підкреслити - об'єктивний аналіз наявних джерел свідчить про те, що ці повинності були далекі від крайнощів.

Географічне положення - близькість Запоріжжя - та все ще хитке становище з забезпеченням робочою силою були досить серйозною перешкодою до збільшення прямих феодалських повинностей. В переважній більшості повинність виконувалась в формі виплати порівняно невеликого грошового чиншу. Його розмір не перевищував 5-6 злотих від однієї голови тягла.

Потреба в грошах для виконання повинностей перед паном штовхала селян-чиншовиків до товарно-грошового господарства. Цьому сприяло вигідне географічне становище південно-східного Подніпровського Правобережжя. З Лівобережжям велась жвава торгівля зерном. Активна різноманітна торгівля продуктами сільського господарства та сільськогосподарських промислів велась із Запоріжжям.

Добра на цей час земельна забезпеченість стимулювала і розвиток тваринництва. Так, лише в одному польському місті Владиві щороку продавалось до 20 тис. волів з України.

Польські люстрації 40-х - 70-х років XVIII ст. подають не поодинокі дані про селян-чиншовиків теренів Коліївщини, які мали по 10-20 волів, 20-30 десятин землі, 5-10 голів коней. Селянські господарства з кількістю робочої худоби від 4 до 8 голів становили вже досить значну групу. Таким чином немало господарств за наслідками сільськогосподарського року після сплати чиншу мало в своєму розпорядженні 50-100 злотих.

Та з другої половини XVIII ст. все більшою завадою до розвитку товарно-грошових відносин стає поступове поширення на Правобережну Наддніпрянщину з Галичини, Волині та Полісся фільварково-панщинної системи феодального господарювання.

Це вело до значного посилення позаскономічного примусу, на перших порах нехай і у відносно м'яких формах.

Але селянство, яке вже пізнало принади порівняно вільного господарського, а отже і соціального життя неспримиренно ставилось до, здавалось би, навіть необтяжливих позачиншових повинностей. На момент повстання на Чигиринщині, Смілянщині, Уманщині, Богуславщині один фільварок приходився мало не на десяток сіл. Ніякої мови ще не було й про постійну панщину. Весь обсяг фільваркових робіт міг бути виконаний лише за рахунок нечислених "літніх днів" (тобто, 10-14 днів панщини з двору на рік), однак селянство, не зважаючи на подальшу небезпечку, не поступалось. Не поступалось тому, що справа йшла власне не про ступінь експлуатації, а про забезпечення паростків нових умов господарювання, а отже і існування селянина як товаровиробника. Для мудрого українського трудівника вже в той далекий час стало добре зрозумілим, що свобода економічна є прямий шлях до свободи класової, національної, релігійної.

В.М.Матях
(Київ)

Відображення подій 1768 р. в Україні у журналі "Киевская старина"

Коліївщина, тобто велике народне повстання другої половини XVIII ст., залишила досить помітний слід у вітчизняній історіографії. Зокрема, події 1768 р. знайшли різнобічне відображення на сторінках першого українського історичного часопису.

Вагомий внесок зробила редакція журналу в розширення джерельної бази проблеми. Саме в "Киевской старине" було обнародовано маніфест імператриці Катерини II до православного населення Польщі від 9 липня 1768 р., що, власне, виявилось першодруком

цієї унікальної історичної пам'ятки. На сторінках журналу вперше побачили світ великі добірки документів офіційного характеру, які висвітлюють обставини виникнення Коліївщини, суть та характер цього явища, місця діяльності коліїв, розкривають устремління українського народу, що виявилися у ході цього повстання, змальовують дійсне відношення до Коліївщини представників російських урядових кіл, простежують зв'язок українського народного повстання з польською конфедерацією. Забезпечені ґрунтовними передмовами, ці джерела зберігають свою наукову цінність і для сучасних дослідників.

Найбільш значною розвідкою з історії Коліївщини, опублікованою в "Киевской старине", є праця Я.М.Шульгіна "Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов" (1890, № 1-9). Монографію, побудовану на широкому використанні відомих на той час та вперше віднайдених джерел, відзначає оригінальне авторське бачення проблеми, перегляд деяких усталених у вітчизняній та польській історіографії концептуальних положень. Свіжим виявився погляд дослідника на питання військової організації коліїв, характер діяльності ряду видатних керівників повстання та окремих гайдамацьких загонів, вивчення діяльності яких, на погляд автора, має суттєве значення для реставрації подій одного з найбільш великих народних повстань на Україні другої половини XVIII ст. При цьому дослідник відзначає тотожність цілей окремих ватаг і головних загонів повстанців.

Лейтмотивом праці стають авторські симпатії до рядових учасників повстання. Автор спростовує поширену у польській мемуаристиці думку щодо "необыкновенной дикости и грубости" українського селянина, які ніби-то проявилися під час Коліївщини, наголошуючи на тому, що жорстокість народних повстань є звичним результатом тяжких утисків з боку панівних верств і характерна для всіх народних рухів у Європі. Одночасно він відзначає розуміння більшістю рядових учасників повстання "текущих политических условий", їх переконаність, ідейність. В праці розглядаються різні форми участі українського селянства в Коліївщині (об'єднання в ватаги, грабунок і привласнення панського майна, вбивство шляхтичів та орендарів, "пристанодержательство" і т.д.).

Не менший інтерес становить і розгляд питання про участь у повстанні селян Лівобережної України, степових гайдамаків і запо-

розького козацтва. Автор намагається проаналізувати причини, що привели ці категорії населення до гайдамацьких загонів, при цьому він особливо підкреслює те значення, яке мала для всього ходу Коліївщини участь у ній запорозьких козаків. Я.Шульгін спростовує твердження А.Скальковського про невтручання запорожців у гайдамацький рух (зокрема, події 1768 р.) і заперечення ним тожності "целей этих движений с целями запорожского товарищества".

Завершуючи своє дослідження розглядом того резонансу, який знайшла Коліївщина в урядових колах Росії, дослідник підкреслює, що незворотно відійшли у минуле ілюзії про співчуття уряду Катерини II народному руху 1768 р. В той же час він відзначає назрілу необхідність наукового вирішення проблеми придушення гайдамацького руху за допомогою російських військових підрозділів одночасно з тим, коли російська дипломатія не без успіху вирішувала т.з. дисидентське питання у польському сеймі, пояснюючи цей дисонанс зовнішньополітичними комбінаціями російського уряду.

Зазначимо, до речі, що цей зріз проблеми постас і в нарисі І.Каманіна "К истории международных отношений Польши и России" (1882, № 7). Розглядаючи взаємовідносини цих країн напередодні і у ході повстання 1768 р., дослідник намагається спростувати усталену в польській історіографії тезу, ніби-то народне заворушення в Україні виникло як слідство дипломатичних інтриг з боку Росії.

Головну заслугу Я.Шульгіна можна вбачати в тому, що він першим наголосив, що події 1768 р. в Україні не були слідством стихійного спалаху народного гніву, а послідовно довів, що в основі їх лежить "проявление самостоятельного сознательного протеста южно-русского крестьянства, угнетенного поляками в социальном и религиозном отношении". Це концептуальне положення автора викликало гостре заперечення польського історика Т.Корзона. В своїй рецензії "Новая книга о Колиивщине", надрукованій в № 3 "Kwartalnika historycznego" за 1892 р., останній удався до відкритих нападок як на дослідження Я.Шульгіна, так і на самого автора, а також на журнал, звинувативши "Киевскую старину" в публікації цієї праці. До певної міри полеміка розгорнулася навколо використаних Я.Шульгіним джерел, авторської оцінки деяких фактів і т.п. Та основним моментом звинувачення Корзона виявилось хибне, на його погляд, тлумачення українським дослідником політичного ха-

рактеру народного виступу 1768 р., а також відношення до нього урядових кіл Речі Посполитої та Росії. У своїй відповіді Я.Шульгін доводить ненауковість та упередженість нападок польського історика. Насамперед, він акцентує увагу на тому, що Коліївщину слід розглядати як прояв свідомого протесту українського селянства. В той же час Я.Шульгін підкреслює, що питання про наявність у коліїв певних ідеалів майбутнього практично майже не досліджено тогочасною історіографією.

Саме на сторінках "Киевской старини" зустрічається й перша в доживтневій історіографії спроба дати наукове пояснення терміну "Коліївщина". В невеликій замітці В.Щербини (1893, № 2) висунуто гіпотезу походження назви повстання 1768 р. від польського слова "колея", що в перекладі означає черга, "очередная вооруженная стража" й, на думку автора, виступас синонімом слова "козацтво".

Мотиви виникнення Коліївщини розглядаються у статті "К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII веке", головним з яких автор вважав, на протигагу дослідникам, що висували на перший план релігійний фактор, соціально-економічне становище українського народу. Вчений вбачав в Коліївщині, з одного боку, "последний, слабый уже отзвук старой борьбы Малороссии с Польшей", а, з іншого, перше селянське повстання в Україні, що поклато початок серії народних заворушень кінця XVIII - першої половини XIX ст., в основі яких був "настоящий протест против ненормальностей социального строя и экономического положения народных масс..."

Цикл публікацій журналу присвячено видатним діячам Коліївщини. Зокрема, на думку В.Антоновича, непересічна постать сотника Гонти становить особливий інтерес для характеристики історичного значення як повстання 1768 р., так і гайдамацького руху в цілому. Вчений підкреслював глибоку переконаність народного ватажка, відчуття ним боргу перед своїм народом, відданість справі боротьби за віру батьків і національне визволення.

Деякі нові дані для історії Коліївщини містяться в біографічних матеріалах про ката українського народу Йосифа Стемпковського, в діях якого знайшла відбиток жорстокість польської шляхти по відношенню до повсталих та співчуваючих їм.

Безперечний інтерес викликає також питання про роль у повстанні ігумена Мотронинського монастиря Мелхиседека Значко-

Яворського та архипастира Гервасія (Григорія) Линцевського. В.Павелко підкреслює неможливість на той час остаточного розв'язання цього питання у зв'язку з недостатністю наявної джерельної бази. Засновуючись на нових архівних матеріалах, він намагається заперечити твердження М.Грушевського, ніби-то Значко-Яворський прийняв участь в організації Коліївщини. Одночасно він застерігає і проти приниження впливу цих осіб на повсталих. "Гервасий с Мелхиседеком, - пише автор, - всколыхнули народную массу, вызвали в ней брожение, пробудили сознание ненормальности положения". Характерно, що діяльність Мелхиседека як організатора повстання 1768 р. піддається сумніву і в спеціальному дослідженні "Гайдамацкие движения XVIII ст. и монахи киевских монастырей. (Из истории отношений православного духовенства к гайдамацким движениям)" (1893, № 5). На думку автора, останній виступас скоріше особою, яка намагається знайти компроміс між ворогуючими сторонами. Більше того, як твердить дослідник, девіз, піднятий на знаменах українського православного духовенства, скоріше свідчив про те, що гайдамацький рух розглядався місцевими спархіальними властями як рух, "могущий только повредитъ делу православия в Украинѣ".

Наявність полярних поглядів на роль православного духовенства в гайдамацькому русі і, зокрема, Коліївщині 1768 р. в дожовтневій та відсутність спеціальних студій в сучасній історіографії наводить на доцільність детальної наукової розробки цього питання.

До речі, слід наголосити й на тому, що на противагу дожовтневим історикам, які вбачали в подіях 1768 р. в Україні апогей гайдамацького руху, окремі сучасні дослідники розглядають Коліївщину як особливу, більш високо розвинену в порівнянні з гайдамацтвом, форму визвольної боротьби.

Загалом публікації "Киевской старины" з історії народного повстання 1768 р. в Україні становили в свій час якісно новий етап в дослідженні вказаного питання як з боку накопичення фактичного матеріалу, так і в плані його теоретичного осмислення, що не могло не позначитися позитивно на подальшій розробці цієї проблематики.

Дії гетьмана Пилипа Орлика і запорожців у 1710-1714 рр. та російська політика щодо України

Після смерті гетьмана І.Мазепи, що сталася 22 серпня 1709 р., продовжувачем його справи став Пилип Орлик. 5 квітня 1710 р. на раді під Бендерами П.Орлик був обраний гетьманом. Старшина і запорожці взяли до уваги його досвід як генерального писаря і як людини, що близько стояла біля Мазепи, й, отже, найкраще знала наміри й політику покійного гетьмана. Споміж старшин-емігрантів була затверджена нова генеральна старшина: генеральним обозним (як і раніше) був І.Ломиковський, генеральним суддею став К.Довгополий, генеральним писарем І.Масимович, генеральними осавулами - Г.Герцик, Ф.Мирович. Великий вплив зберігали кошовий К.Гордіснко та полковник Д.Горленко.

Тоді ж між гетьманом, старшиною, запорожцями й шведським королем Карлом XII був укладений договір (конституцію), який регламентував державне життя Гетьманщини, а король Швеції ставав її протектором. 10 травня 1710 р. король Карл XII затвердив договір та підписав звернення до українського народу, обіцяючи продовжувати війну проти Росії та стати оборонцем кордонів Гетьманщини, звільненої в майбутньому з-під влади московського царя.

Ще до свого обрання гетьманом П.Орлику й старшині - завдяки підтримці французького резидента в Константинополі Дезасра та представника польського короля Станіслава Лещинського - Понятовського вдалося схилити Туреччину до активної підтримки задуманої ними акції по організації військового походу проти Росії з метою визволення Гетьманщини.

Щоб спертися на власні військові сили, а ними могли в тій ситуації стати лише запорожці, П.Орлик і старшина в зазначеному вище договорі 5 квітня 1710 р. включили спеціальні статті, які регулювали відносини між гетьманським урядом і Запоріжжям. Водночас П.Орлик увійшов в зносини з кримським ханом і 23 січня 1711 р. уклав з ним військовий союз, на підставі якого хан з усією ордою зобов'язувався розпочати спільні дії з козаками Орлика проти Росії. Військо хана мало діяти як на Правобережній, так і Лівобережній Україні.

Аналогічна угода з кримським ханом була укладена також від імені Карла XII. Наприкінці 1710 р. Туреччина оголосила Росії війну. Отже, для Орлика і запорожців утворювалася сприятлива ситуація. До того ж внутрішнє становище в Росії ускладнилося: на широких верствах населення позначився тягар тривалої війни, іноземці-офіцери висловлювали невдоволення затримками у виплаті жалувannya, в ряді районів ширилися епідемії.

Бідувало й населення Лівобережної України - внаслідок недавніх військових дій на її території; від походів та фортечних робіт зuboжіло козацтво. На Правобережній Україні російські воєначальники відбирали у населення продовольство і фураж - не тільки лишки, але й саме необхідне. Це викликало невдоволення й протести місцевого населення. Тому, коли по Правобережній Україні стали розповсюджувати універсали П.Орлика із закликами до боротьби з Москвою, то вони знаходили відгук серед населення.

Похід П.Орлика на Україну у спілці з ханом відбувся на початку 1711 р. й здійснювався в двох напрямках. У січні 1711 р. хан Девлет-Гірей з 50-тисячною ордою та з кількома сотнями запорожців рушив походом на Слобожанщину. Спочатку хан не зустрічав серйозного опору, залоги в містечках Харківського полку не могли утриматися. До того ж, населення бачачи поряд з татарами запорожців, не виявляло ворожнечі. Морефа і Тарасівка були легко взяті союзниками, а жителі Водолаги самі відкрили міські ворота.

Але не дійшовши до Харкова, хан несподівано повернув назад до р.Самари і взяв в облогу розташовані на ній фортеці - Новосергіївську і Новобгородську. Залого в Новобгородську дала відсіч татарам, Новосергіївську ж фортецю козаки здали без бою. 6 березня хан, залишивши невеликий загін на Самарі та татарську залого в Новосергіївській фортеці, повернув у Крим. 12 тис. бранців пішло у татарську неволю.

Після цього нападу хана на Слобожанщину та татарських спустошень акції П.Орлика на Лівобережжі і Слобідській Україні різко упали. Співчуття козацтва тут він втратив.

А тим часом розпочалася головна акція - 11 лютого 1711 р. гетьман П.Орлик очолив похід на Правобережну Україну. З ним ішли запорожці під проводом К.Гордієнка (понад 6 тис.), польський загін під командуванням київського воєводи Й.Потоцького та 20-30 тис. буджацьких і білгородських татар під проводом султан-калги.

У війську було до 30 шведських офіцерів-інструкторів та невеликий шведський загін. Король Карл XII участі у поході не брав, перебуваючи в Бендерах.

Переpravившись через Дністер поблизу Рашкова, військо П. Орлика та його союзників швидко стало просуватися вперед. Протягом першої половини лютого П. Орлик з козаками зайняв простір між Немировим, Брацлавом і Вінницею. В ці дні майже всі правобережні козацькі полки (за винятком кількох сотен Білоцерківського) перейшли на бік гетьмана Орлика, і його військо зросло до 16 тис. Стурбований цим, київський губернатор М. Голіцин доповідав, що "сей бок (правий бік Дніпра - Л. М.), крім Белоцерковського полку, весь был в измене" (1).

Проте вже в цей час почался чвари між Орликом і султан-калгою, який зосередив орду у Вінниці. Останній наполягав на тимчасовому припиненні наступу через втому коней. В козацькому війську відчувався брак зброї і спорядження. Все ж Орлик наказував рухатись уперед. Під Лисянкою висланий проти Орлика і татар загін лівобережних козаків під командою генерального осавула Бутовича був розбитий, а сам Бутович попав у полон. На початку березня союзне військо перейшло Рось і рушило на Білу Церкву. Та глибокий сніг, відсутність фуражу уповільнювали рух козацького і татарського війська. Зрештою 25 березня союзне військо взяло в облогу Білу Церкву. Але Петро I заздалегідь укріпив фортецю, вона була добре забезпечена артилерією, боєприпасами і провіантом. У місті знаходилася російська залога та частина вірних цареві козаків під командою полковника Танського.

Козаки Орлика оволоділи передмістям, поробили шанці й два дні штурмували фортецю. Але через брак артилерії Біла Церква не була взята. В цей час, дізнавшись про підхід свіжих російських військ, татари султан-калги покинули Орлика й розділившись на загони, почали грабувати населення та брати ясир. Правобережні козаки кинулися рятувати свої домівки. Зрештою орда повернула в напрямку до Буга. Військо Орлика змушене було відійти до Фастова. Тут польський загін теж покинув гетьмана й відійшов у Полісся.

Гетьман Орлик з рештками війська поспіхом відступив до Дністра. Тим часом російська дивізія генерала М. Голіцина увійшла на Правобережжя.

Так невдало закінчився похід П.Орлика на Правобережну Україну. До того ж, внаслідок грабіжницьких дій татар П.Орлик втратив підтримку населення і на Правобережній Україні.

Згодом гетьман Орлик і запорозькі козаки брали участь у військових діях під час Прутської кампанії в червні-липні 1711 р. на боці Туреччини. Та 11 липня цього ж року між Росією і Туреччиною був укладений Прутський мир. Згідно з мирною угодою Правобережна Україна поверталася до Польщі. У зв'язку з цим російське командування здійснило насильне переселення мешканців міст і сіл з Правобережної України на Лівобережну.

Ще кілька років перебуваючи в Бендерах, П.Орлик намагався досягти своєї мети - добитися дипломатичним шляхом звільнення Гетьманщини з-під влади російського царя. Серед старшин - прибічників Орлика визрівав план передачі гетьманської України під турецький протекторат.

Гетьман Орлик все ще намагався встановити зв'язки з королем Станіславом Лещинським, погоджуючись на федерацію України з Польщею (на умовах Гадяцької угоди 1658 р.), але останній втратив всяку підтримку в Польщі.

Загострення відносин між Карлом XII і турками у 1713 р., яке вилилося у збройний конфлікт, змусило Орлика з козаками знову увійти на Правобережну Україну. Тут козаки перебували до кінця 1714 р. Гетьман Орлик все намагався порозумітися з Річчю Посполитою на основі юридичного визнання Гетьманщини на Правобережній Україні. Але Польща вдруге, 22 квітня 1714 р. уклала договір з Туреччиною, внаслідок якого Правобережжя остаточно відійшло до Польщі. Орлик зі своїми козаками не мав змоги чинити опір польському війську Сенявського, який йшов займати Правобережжя. Туреччина і Крим відмовилися від будь-якої підтримки запорозького козацтва і гетьмана Орлика (2).

Втративши всякі надії, Орлик з сім'єю та групою вірних старшин наприкінці 1714 р. покинув Бендери й переїхав до Швеції.

Перебування П.Орлика з військом в Бендерах, обрання його гетьманом України, похід 1711 р. на Правобережну Україну в союзі з кримським ханством, подальші дії П.Орлика в 1712-1714 рр. - все це дуже турбувало російський уряд, самого царя Петра I, й викликало з його боку ряд активних військових, а також запобіжних дій й заходів як на Правобережжі, так і в Гетьманщині.

Так, доповідаючи канцлеру Головкіну про ситуацію на Україні в лютому 1710 р., київський воєвода кн. Д.Голіцин рекомендував контролювати дії гетьмана І.Скоропадського й всіляко обмежувати владу останнього, підтримуючи в Гетьманщині систему доносів та щоб "во всех порубежных городах были полковники несогласные с гетманом; есл и будут несогласны, то дела их все будут нам открыты" (3).

Після оголошення Туреччиною, в грудні 1710 р., війни й перед початком походу Орлика на Україну здійснювалися широкі оборонні заходи: створювалися провіантські магазини, наводилися понтони для переправи війська, направлялися великі партії зброї, гармат, амуніції. Цар Петро I з Петербургу послав київському губернаторові Голіцину лист з наказом здійснити цілий ряд заходів по зміцненню російських позицій на Правобережжі.

Під час походу хана на Слобожанщину та гетьмана Орлика на Правобережну Україну уряд Росії за наказами царя вдався до цілого ряду запобіжних заходів та актів терору на Гетьманщині.

Зразу ж після повернення хана з ордою до Криму гетьману Скоропадському було наказано зайняти фортеці на Самарі. Гетьман з військом увійшов у Новосергіївськ.

Згодом, у травні 1711 р. канцлер Головкін надіслав листа гетьману Скоропадському, в якому виклав повеління царя Петра: жителів Водолаги й інших селищ, котрі хана зустрічали з хлібом-сіллю, добровільно йому піддалися, "казнить у жеребья десятого смертию, а достальных всех з женами и детьми послать к Москве для ссылки". Водолажців було вигнано з міста, їх оточив загін полтавських козаків П.Кованька, і погнав до Полтави, там кожного десятого розстріляно, решту погнали через Москву на заслання.

Такий вирок царя чекав і жителів та козаків Сергіївської фортеці "которые при переходе ханском оной город отдали и салдат его царского величества выдали" " для постраху других, дабы таких измен чинить впредь никто не отважился", стратити кожного десятого из них, а решту 37 сімей прислати "за караулом" до Москви, а відтак відправити на заслання (4).

Напередодні походу на Правобережну Україну Головкін 31 січня 1711 р. написав гетьману, що цар, не довіряючи старшині, повелів "дабы толь безопаснее на обоих странах (Дніпра - Л.М.) и вне всякого сомнения быть..." - "всех полковников и старшин гене-

ральной и знатной полковой женам, по вашем выходе из Глухова, быть в Глухове". Самому гетьману теж належить показати в цьому приклад: "оставить жену свою в Глухове". Канцлер пише про мотиви такого незвичайного рішення царя: "через измену Мазспину, с старшиною имется причина осторожность иметь.." (5)

Царя непокоїло перебування гетьмана Орлика з старшиною в Бендерах. Наприкінці 1711 р. Петро I видав указ гетьману Скоропадському: "всех изменников, которые ныне в турецкой стороне и по многим увещательным царского величества грамотам и обнадеживания в прощении вины их в отечество свое не возвратились и имян их роспись присем прилагаетца, жен, матерей, детей их и братьей выслать к Москве за присмотром (підкр. наше - *Л.М.*) и велеть тамо жить покамест опасность с турецкой стороны минется". Тим самим, зазначав цар, вони не в змозі будуть зноситися з своїми родичами за кордоном. Тим же родичам емігрантів, котрим дозволено залишитись в Гетьманщині, слід наказати, щоб вони "под смертным страхом" не мали жодної кореспонденції з родичами за кордоном й з своїх мастностей їм грошей не висилали. Цей захід мав і виховне значення: заслання родичів старшин - супротивників царя до Москви давало змогу "различность показать от тех, которые всегда в верности к его царскому величеству пребывают.." (6)

У січні 1712 р. гетьман Скоропадський у листі до канцлера Головкина повідомляв про виконання ним царського наказу. Наведені факти запобіжних заходів, які застосовувалися Петром I і його вищими урядовцями стосовно України і козацтва: нагляд за діями гетьмана, інститут заложників, дотримання принципу "фіфті-фіфті" щодо чисельності українських і російських військ в залогах фортець, введення калмицького війська на територію Гетьманщини тощо, - засвідчували, що позиція Росії щодо України і українців на той час була надто обережною і повною недовіри. В цьому відношенні характерним було навіть побоювання вибуху народного повстання проти Росії у разі вступу турецьких військ на Україну. Це пояснювалося ситуацією, що склалася у 1710-1714 рр.: різким напруженням відносин між Росією і Туреччиною, що переросли у війну між ними та перебуванням Карла XII і П.Орлика з запорожцями в Бендерах. Таке ставлення царя до України спричинили також перехід правобережного козацтва на бік гетьмана Орлика під час його походу 1711 р. на Україну та окремих загонів

лівоберезного козацтва, жителів порубіжних міст Лівобережжя на бік запорожців і кримського хана.

1. *Мышлаевский А.З.* Сборник военно-исторических материалов. СПб., 1898. - с.81.
2. *Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя і діяльність. - К., 1918; *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. СПб., 1885. - С.631; *Мышлаевский А.* Сборник военно-исторических материалов. - СПб., 1898. - с.81; *Крупницький Б.* Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. // За державність. Зб.4. - Каліш, 1934. - С.178; *Мацьків Т.* Студія про мазепінців. // Укр. історик, 1983, ч.2-4 (78-80); *Subtelny O.* The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. - W. - Y., 1981. - P.96-176.
3. Цит. за: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Кн. VIII, т. 16. - М., 1962.
4. Чтения ОИДР. М., 1847. Кн.1. с.4; с.5.; *Судиенко Н.* Материалы из отечественной истории. - К., 1855, т.11., - с.186.
5. Чтения ОИДР. М., 1847. Кн.1, с.5-78.
6. Цит. за: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Кн. XVIII, т.16, - М., 1962, - с.397.

В.А.Брехуненко
(Дніпропетровськ)

Невідомі джерела до історії української державності кінця 50-х - середини 70-х рр. XVII ст. в польських архівосховищах та відділах рукописів наукових бібліотек.

Кінець 50-х - середина 70-х рр. XVII ст. безперечно посідає особливе місце в історії української державності. Після смерті Б.Хмельницького й до завершення гетьманування П.Дорошенка Українська козацька держава переживала складний, суперечливий, а загалом трагічний період свого розвитку. Відсутність внутрішньої єдності в суспільстві й передовсім в козацтві як генеральної ідеї

відновлення й основної соціальної опори державності, криваві міжусобиці й соціальні конфлікти, складний конгломерат впливів зовнішніх чинників (політика Польщі, Росії, Туреччини, Криму) зумовили дестабілізацію українського життя, Руїну, поділ по живому України на Лівобережну й Правобережну, фактично обезлюднення останньої, поступове, але неухильне та цупке обмеження Росією української державності на лівому березі. Саме ця доба стала вирішальною й долесною для функціонування Української козацької держави в послідуючому.

Доводиться однак констатувати, що вказаний період вкрай недостатньо вивчений в історіографії. Незважаючи на наявність низки праць Д.Дорошенка, М.Костомарова, І.Крип'якевича, М.Слабченко, Л.Окиншевича, В.Герасимчука, В.Степанкова, В.Смоля та ін., багато аспектів проблематики або залишились поза увагою, або досліджені побіжно й потребують копітких студій. Відтак, не реконструйована більш-менш цілісна картина історичних процесів, пов'язаних з розвитком української державності в означену добу.

Виправлення подібної історіографічної ситуації багато в чому обумовлюється необхідністю суттєвого розширення джерельної бази дослідження оскільки введений на сьогодні до наукового обігу корпус джерел не відзначається ні хронологічною, ні тематичною, ані видовою репрезентативністю. На узбіччі залишилась велика кількість неоприлюднених джерел різного походження, різновидів інформаційного потенціалу.

Серед них - що з відомих обставин цілком природно - одним з найбільш представницьких є масив джерел, який відклався в польських архівосховищах та у відділах рукописів бібліотек. Частково потенційні можливості польських зібрань були засвідчені археографічними губліаціями Ключицького, Ф.Равіти-Гавронської, В.Томкевича, Я.Волінського та ін. Однак, як показала цілеспрямована евристика вміст згаданих зібрань значно масштабніший. З іншого боку, відсутність чіткої системи відкладення й зберігання джерел, утворення численних приватних колекцій зумовили розпорошення документів по різних установах. В нашому випадку джерела розміщені в слідуючих зібраннях: Архів Головний Актів Давніх (АГАД) у Варшаві (Архіви Замоїських (частина), Радзивілів, Пшездєцьких, Браніцьких з Сухой, Потоцьких, Потоцьких з Ланчхута, Збір документів паперових, Метрика Корон-

на); Воеводський архів у Кракові (збірки Пінноці, Русецьких); знамениті Оссолінеум (Вроцлав) і Бібліотека Чарториських (Краків); відділи рукописів Бібліотеки Народової у Варшаві (Архів Замоїських (частина), бібліотеки Польської Академії наук в Познані (Бібліотека Рачинських), Кракові, Курніку, Гданську; відділи рукописів наукових бібліотек Варшавського, Вроцлавського, Ягеллонського університетів. Окрім того великий інтерес викликає відділ мікрофільмів Бібліотеки Народової, що налічує в своїх запасниках мікрофільми з частини вищенаведених збірок.

Характерною особливістю колекцій бібліотек є те, що до їх складу входять переважно копії з оригіналів. Архівні ж фонди в більшості своїй наповнені оригіналами. Відтак з майже 650 виявлених нами джерел лише 128 оригінали. Решта - копії, оригінали котрих, як правило, невідомі.

У хронологічному плані віднайдені джерела розподілені нерівномірно. Чітко прослідковується тенденція до їх збільшення в часі. Апогесом у цьому відношенні є насичені бурхливими подіями 1670-1676 рр. (близько 50% виявлених джерел з періоду). Натомість кінець 50-х років обіймають лише 38 позицій.

За походженням джерела поділяються на наступні групи: 1) документи української козацької старшини; 2) документи польського й литовського діловодства; 3) джерела російського, кримського, турецького походження.

Перша група джерел представлена листами, універсалами, "ре-спонсами" (листи-відповідями) українських гетьманів, писарів, полковників, окремих сотників та кошових отаманів, інструкціями козацьким послам на переговори та до іноземних держав, козацькими проектами польсько-українських договорів. Адресатами виступали польські кополі, коронні та литовські гетьмани, воєводи, комісари на переговорах, кримські хани калги, нурадин-султани, турецькі султани візири паші, молдавський та волоський господарі. Осібну категорію складає переписка між представниками козацької старшини (генеральної, полкової запорозької). Зокрема, віднайдено 46 невідомих раніше листів та універсалів Петра Дорошенка, 28 - Михайла Ханенка, 12 - Івана Виговського, 7 - Юрія Хмельницького, 9 - Павла Тетері, 4 - Дем'яна Мног'грішного, 3 - Івана Сірка, 6 - Івана Самойловича. В наявності цінні документи, що вийшли з під пера полковників Антона Ждановича (1657, червня 28, 1658

липня 8,10), Лазара Орленка (1662, липня 7), Демка (1659, вересня 20), сотника Леська Рудана (1670) та ін.

Не менш багаточисельну колекцію складає кореспонденція урядовців Польщі та Литви. Передовсім, це листи королів, польських і литовських гетьманів, підканцлерів, восвод до української козацької старшини, королівські універсали. Найбільш чисельними є листи до П.Дорошенка та М.Ханенка (відповідно 48 і 34 позиції). Королівські універсали адресувались Війську Низовому Запорозькому та городовим козакам. Органічно поєднані з вищеназваною групою різноманітні джерела, що відклались внаслідок дипломатичних та військових зносин польського уряду з І.Виговським, П.Тетерею, П.Дорошенком, М.Ханенком, І.Сірком (інструкції послам, комісарам на переговори з козаками, "респонси", реляції, присяги, "ассекурації", "апробації").

Особливу увагу привертають джерела до історії взаємин Польщі з Туреччиною, Кримом, Росією, Молдавією, Валахією (переписка королів, гетьманів з урядовцями сусідніх держав, джерела, пов'язані з переговорними процесами, інструкції послам, реляції від них тощо).

Віднайдені в польських архівосховищах та відділах рукописів бібліотек масив джерел значно розширює джерельну базу дослідження порушеної проблеми, а за своїм інформаційним потенціалом дозволяє глибше й рельсфніше дослідити низку питань, що стосуються функціонування Української козацької держави кінця 50-х - середини 70-х років XVII ст. Насамперед, це міжнародні обставини існування держави, місце України в планах зацікавлених сторін, підвалини й сутність політичної орієнтації різних козацьких угруповань в контексті корінних інтересів державності.

Досить чисельна група джерел стосується діяльності І.Виговського та його оточення, Гадяцького трактату як феномену української політики. Невідомі раніше листи І.Виговського (1656, лютого 1, 1657, січня 7,11,17, вересня 19, грудня 19), Ю.Немирича (1657, червня 16, 1659, квітня 22), К.Беньовського (1657, жовтня 15, 1658, вересня 8, жовтня 8), цінна інформація переписки Яна-Казимира з різними особами дають змогу детальніше прослідкувати генезу польсько-українських переговорів, еволюцію позицій сторін, чіткіше відініти роль тих чи інших постатей, суттєво розширюють

можливості для головного - аналізу реакції різних прошарків козацтва, українського суспільства в цілому на Гадяцьку угоду.

В низці джерел відобразилась діяльність на різних етапах Ю.Хмельницького та П.Тетері. В цьому сенсі не такими однозначними для України, як склалось в історіографічній традиції, виглядають стосунки П.Тетері з Польщею.

Надзвичайно велика кількість джерел відноситься до доби гетьманування П.Дорошенка. Державотворча, військова діяльність, стосунки на різних етапах з сусідніми державами, лівобережними козаками та старшиною, М.Ханенком, І.Сірком, П.Суховієм, С.Опарою, Запоріжжям - ось далеко не повний перелік проблем, інформація про котрі присутня у виявлених джерелах. Останні при їх аналізі зі вже введеною до наукового обігу сукупністю створюють базу для дослідження еволюції соціальної опори української державності, питання розшарування козацтва і впливу діяльності різних його верств на функціонування держави, ступінь її спроможності до самозбереження. Зокрема, джерельна інформація засвідчує переважно негативну роль в названому плані запорізького козацтва. З цієї ж точки зору зміст листування І.Сірка з І.Самоїловичем (1673, лютого 7, 1675, лютого 6), Я.Собеським (1675, січня 28, березня 8) канцлером литовським К.Паком (1678, грудень 25), інформація інших джерел викликає потребу в суттєвому перегляді усталеної оцінки військово-політичної діяльності І.Сірка.

Чисельний комплекс документальних матеріалів стосується підготовки й проведення Острозької комісії (1670). Досить детально висвітлюється перебіг взаємин М.Ханенка і П.Дорошенка з польським урядом, бачення обома гетьманами та їх оточенням майбутнього України, конкретні кроки по здійсненню своїх задумів.

Разом з тим виявленим джерелам польського за зберіганням масиву як і вже введеним до наукового обігу документам з цих фондів притаманні певні інформаційні лакуни, зокрема: скупі свідчення стосовно діяльності інститутів державної влади, слабо висвітлені внутрішні процеси на Запорізькій Січі, відзначається побіжністю інформація про історичні процеси на Лівобережжі. Все це вимагає залучення до студій інших комплексів джерел і перш за все такого цілісного й комплексного зібрання, як приказна документація Московської держави.

Реставрація гетьманської форми правління (1727 р.): причини та результати (До питання про інкорпорацію Гетьманщини)

Реформаторська діяльність Петра I в Україні, що уособлюється насамперед з утвердженням на її терені Малоросійської колегії (далі: МК), призвела до принципових змін у державному устрої Гетьманщини, які були рішучим кроком на шляху її інкорпорації Російською державою. Найбільш істотною втратою для української автономії стала ліквідація гетьманської форми правління.

Після смерті Петра I (січень 1725 р.) в Російській імперії зримо виявив себе курс на лібералізацію суспільно-політичних відносин, який справив значний вплив і на українські справи.

Перша джерельно зафіксована згадка про наміри російського уряду переглянути відношення до української проблеми відноситься на початок 1726 р. Так, 11 лютого на обговорення Верховної тасмної ради (далі: ВТР) було винесено проєкт контрреформ державного устрою Гетьманщини, який переслідував мету "приласканиа тамошнього народа". Концепція контрреформ включала в себе такі напрямки діяльності: 1) реставрація інституту гетьманства; 2) ліквідація статей оподаткування, запроваджених МК; 3) відновлення традиційної для України системи судочинства.

Незважаючи на компромісний характер проєкту (передбачалося співіснування гетьманату та МК), він був значною поступкою українським автономістам, оскільки ліквідував найбільш радикальні інкорпораційні нововведення 1722-1724 рр. і за своїм змістом був таким, що "йшов супроти думки Петра Великого" (С.М.Соловійов). Тому виникає закономірне питання: що стало причиною перемін урядового курсу Російської держави та якими були результати і політичні наслідки даної події для української автономії?

Автори проєкту, винесеного на обговорення ВТР, аргументували необхідність "приласканиа" зовнішньополітичними мотивами - загрозою війни з Туреччиною. Але й противники перегляду української політики (наприклад, гр.П.А.Толстой) мотивували необхідність збереження попереднього курсу також небезпечним

розвитком російсько-турецьких відносин. Тому причини трансформації урядового курсу в українських справах, на нашу думку, необхідно шукати в інших сферах державного життя Російської імперії.

Насамперед вони були генетично пов'язані з пануючою в постпетрівську добу думкою щодо ефективності попередньої одноосібної форми правління, яка, до того ж, потребувала значно менше коштів на утримання управлінського апарату. Під впливом даної концепції протягом 1727-1728 рр. було припинено діяльність Головного магістрату, Мануфактур-колегії та багатьох інших державних контор, а також удвічі зменшено видатки на утримання управлінських структур. Проте цей фактор навряд чи був визначальним у даному випадку, оскільки діяльність МК не лише не спричинила до державних витрат, але й - навпаки - приносила прибутки.

У зовнішньополітичному аспекті, крім згаданих вище російсько-турецьких відносин, на вирішення української проблеми справила певний вплив європейська дипломатія. Наприкінці 1725 р. склалася так звана ГанOVERська коаліція, яка вороже ставилася до посилення міжнародного впливу Російської імперії. Дану обставину прагнув використати гетьман П.Орлик, котрий намагався заручитися підтримкою європейських держав для вирішення українських проблем. Зокрема, він виявив велику енергію в прагненні включити українське питання в порядок денний конгресу європейських держав, що проходив у Суасоні. Російський уряд, намагаючись нейтралізувати дипломатичну діяльність гетьмана-емігранта, розпочав з ним складну політичну гру. Зокрема, герцог Гольштинський, який перебував у дуже близьких стосунках з Катериною I, надіслав йому запевнення, що імператриця погодилася на його амністію та реституацію як гетьмана України. Російський представник на Суасонському конгресі гр.Г.І.Головкін активно заперечував проти включення в порядок денний українського питання, запевняючи європейських дипломатів, що українська проблема вирішена й автономні права Гетьманщини поновлено. Однак, при цьому не варто переоцінювати заслуги П.Орлика, який, за влучним виразом М.Василенка, швидше був зряддям європейської політики, ніж грав самостійну політичну роль.

Цілий ряд істориків пояснюють реверс української політики, що відбувся в другій половині 20-х років XVIII ст., впливом О.Д.Меншикова. Причому, роль "світлішого князя" знаходить

діаметрально протилежні оцінки. Так, наприклад, Д.І.Бантиш-Каменський, М.І.Маркевич та Б.І.Розенфельд пояснюють реставрацію гетьманства падінням Меншикова та посилення ролі родовитої аристократії. І.Джиджора, М.Грушевський та Б.Крупницький навпаки оцінюють діяльність князя як таку, що сприяла реставрації гетьманату. Документальні матеріали, що стосуються перипетій політичного протистояння навколо проблеми відновлення інституту гетьманства, засвідчують правоту останніх.

Зацікавленість "світлішого князя" українськими справами була викликана насамперед матеріальними інтересами. Справа в тому, що президент МК, прагнучи забезпечити максимальну ефективність фінансової діяльності МК, наказав 7 жовтня 1723 р. стягувати до державної казни податки, які раніше поступали на користь князя. Меншиков боляче сприймав непередбачені фінансові втрати, до яких спричинила діяльність МК. Протягом короткого часу він неодноразово звертався до бригадира Вельямінова з листами, в яких прагнув схилити до відміни рішення, що завдавало матеріальних збитків князеві. Проте це не принесло бажаних результатів. Лише в квітні 1727 р. ВТР, в якій Меншиков відіграв одну з перших ролей, ухвалив заборонити президентові МК стягувати податки з українських маєтків князя та - наказати МК відшкодувати завдані йому матеріальні збитки. Конфлікт Меншикова з МК було таким чином полагоджено, але він вкрай негативно позначився на подальшій долі останньої.

На початку травня 1727 р. померла Катерина І і на російській престол зійшов малолітній Петро II, на перших порах правління якого вся повнота влади зосередилася в руках Меншикова. 12 травня Петро II висловив "свою" волю ліквідувати податки, запроваджені в Україні МК, та відновити гетьманат. 16 червня ВТР ухвалила рішення про перенесення українських справ з Сенату до Іноземної колегії, що підкреслювало автономію Гетьманщини; 17 червня до Іноземної колегії було відправлено срібну булаву для передачі новообраному гетьманові; 20 червня призначено російського представника на гетьманських виборах; 22 липня ухвалено формуляр гетьманської присяги, інструкцію царському резидентові при гетьманові тощо. Таким чином, було завершено підготовку до реставрації гетьманату.

Відновлюючи гетьманську форму правління, Меншиков прагнув не лише покарати непокірну МК та забезпечити недоторканість

своїх економічних інтересів в Україні на майбутнє, але й переслідував певні політичні мотиви - утвердити домінуючий вплив на українські справи та заручитися підтримкою української старшини.

Реставрація інституту гетьманства відбувалася під конкретну особу - миргородського полковника Данила Апостола, в якого склалися дуже теплі стосунки з царським вельможею. Напередодні обговорення у ВТР проєкту контрреформ у лютому 1726 р. відбулася зустріч князя з Д.Апостолом та іншою козацькою старшиною, організована сином миргородського полковника Петром Апостолом (Даний факт побіжно засвідчує авторство проєкту). Невідомо чи в ході зустрічі обговорювалася кандидатура на гетьманство, але вже в середині 1727 р. питання щодо претендента на булаву було остаточно вирішено в Петербурзі. З щоденника Якова Марковича довідуємося, що 14 липня до Глухова прибув кур'єр кн.Меншикова, котрий "...сказывал, что гетманом определен (підкреслено нами. - Авт.) миргородской полковник Апостол..." 22 липня ВТР схвалила "особливые секретные пункты" міністру Ф.Наумову, призначеному царським резидентом в Україні, на якого було покладено організацію гетьманських виборів. У "Пунктах" вказувалося, зокрема, що, незважаючи на декларовані урядом обіцянки повернути українському народу право "... выбрать по прежнему гетьмана и старшину", це написано "для лица", насправді ж імператор виказав "...соизволение быть гетманом миргородскому полковнику". Тому Наумову наказувалося по прибуттю до Глухова "...объяв о сем указу (щодо дозволу на проведення виборів. - Авт.)... смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в Гетманы народ будет избирать". В тому разі, коли "...некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обирать... того предостерегать, и путь к тому предуготовить, чтоб конечно сго Данила Апостола а не кого иного народ избрал..." У крайньому випадку резиденту дозволялось "то собрание под каким пристойным претекстом остановит и писать Е.И.В."

Таким чином, вибори 1 жовтня 1727 р. носили формальний характер, оскільки їх результати були визначені наперед Петербургом.

Реставрація гетьманату супроводжувалася значними обмеженнями прерогатив українського правителя у сфері політико-адміністративної влади, фінансів і судочинства. Було збережено

найістотніші інтеграційні досягнення російської адміністрації 1722-1727 рр., в тому числі: контроль за діяльністю державних органів Гетьманщини, підзвітність у фінансовій сфері та судочинстві, залучення частини українських коштів до загальноімперської казни тощо. Поступки, зроблені Петром II українській стороні, мали компромісний і тимчасовий характер. Невдовзі (після сходження на російський престол Анни Іоанівни) інкорпораційні змагання корони Романових в Україні було продовжено.

*Я.О.Федорук
(Львів)*

Туреччина, Крим і політика Богдана Хмельницького: перші місяці повстання

Турецько-кримський напрямок зовнішньої політики Богдана Хмельницького з початком повстання 1648 р. з'явився як прямий наслідок планів Володислава IV залучити козаків до війни з Оттоманською Портою. Протягом пізнішого тривалого часу козацько-татарський союз був одним із чинників, котрий регулював українсько-польські відносини. З боку хана цей союз став продовженням напружених кримсько-польських відносин, зокрема 1647 р. Саме внутрішнє життя Криму, постійні чвари між ординськими мурзами, антиханські заволодіти і т.п. штовхали Іслам Гірея III до зовнішньої експансії. Похід татар у польські землі мав відбутися восени 1647 р., але султан заборонив нападати не лише на Польщу, але й на Москву. Річ Посполита готувалася зустріти ворога, зібравши військо і скликаючи посполите рушення. Після того, як минула загроза татарського нападу, коронний гетьман розпустив польських жовнірів, але кримський хан відклав свій похід "до травні". Це рішення, як вважали, було прийнято під тиском мурз, котрі мали би укласти з ханом таємну угоду про кримський наступ на Польщу.

Контакти між козаками і татарами, що наближали їхній союз, котрий був укладений з початком 1648 р., відбувалися ще перед повстанням. З боку козаків, як зауважив В.Липинський, його оформлення носило агтидержавний характер. Документи, що

ілюструють турецько-татарські відносини, не достатні, щоб переконливо говорити, чи султан Ібрагім давав ханові Іслам Гіреєві дозвіл нападати цього разу на володіння польського короля. Тут хотілося б зупинитися детальніше, бо від інтерпретації цього моменту залежить пояснення причин відступу Б.Хмельницького під Білу Церкву після Корсунської битви.

Складне становище Туреччини тоді, коли Венеція і Персія, погоджені між собою спільними зобов'язаннями, наступали на Порту з обох боків, - на Стамбул і Вавілон, - мало би свідчити про найменше бажання султана давати Варшаві і Москві привід до антитурецьких настроїв. З другого боку, міжусобні війни, що тривали в Криму, могли вийти з-під контролю Порту, і це також було небезпечно.

Польща була переповнена чутками про сувору реакцію султанського уряду на татарську допомогу козакам у повстанні Хмельницького. Така реакція, як пояснювали поляки, була викликана не лише тому, що Іслам Гірей порушив польсько-турецьке перемир'я, але й через потребу обороняти східні кордони Оттоманської імперії. Від 9 жовтня відомі навіть такі легендарні новини, що султан збирався покарати татар за цей непослух, організувавши похід у Крим і визволивши польських в'язнів.

Сам уряд Речі Посполитої намагався вплинути на Туреччину не лише своїми чисельними посольствами, але й через посередництво інших держав, зокрема Франції.

Це є один бік справи, згідно з яким в літературі можна зустріти висновок, що реакція султана на татарську інвазію в Польщу була важливою причиною повороту Іслам Гірея в Крим з-під Білої Церкви, і ця реакція немалою мірою спричинилася до поміркованих вимог козацької інструкції послам від Війська Запорозького до короля.

Попри це, є ще один погляд сучасників на оцінку султаном татарського нападу. Харківський історик П.Буцинський наводив відповідь султана на скарги поляків до Царгороду у червні 1648 р. в "подлинном письме" великого візира до канцлера Юрія Осолінського (автор не наводить дати): "...так як король протягом кількох років не платив ханові данини, яку належить давати по договору, недавно між нами укладеному (1646), і не стримує козаків від нападів на Чорне море, то ми наказали йому, щоб він напав і опустошив польську державу". Дуже подібний за змістом

лист візира до канцлера наводить у своїх записках Матин Голінський, казимирський райця, але відносить його до часу коронаційного сейму. Треба, однак, зауважити, що висновок про ідентифікацію цих двох листів був би дуже важливий, бо ця відомість могла бути підроблена під політичний момент, що склався восени 1648 р. Головне місце тут займає переворот в Стамбулі у серпні і утворення нового уряду на чолі з регентом малолітнього султана Магомета IV.

Набагато важливішим є лист-ультиматум Іслам Гірея III від 12 червня: "...найміцніший і найпотужніший наш цісар [Ібрагім] наказав нам, щоб [ми] вторгнулися у ваші краї". Така згадка про участь Порти у козацькій справі не була звичайною і могла негативно відбитися на польсько-турецьких відносинах, що, згідно з наведеними вище чутками, розповсюдженими у Польщі, було не бажаним для султанського двору. Навіть, якщо дозволу і не було, а згадка хана про це була звичайною політичною грою, щоб показати свою меншу причетність до організації походу, то виходить, що Іслам Гірей не боявся султана великою мірою, бо сам вимовлявся за рахунок Константинополя.

Середньовічний турецький державний історик Мустафа Насім свідчив, що турецький візир Ахмед паша неприхильно зустрів кримських послів, котрі повідомляли про велике опустошення татарами козацьких земель: "Руси з нами заключили мир. Чому хан зробив на них наїзд?" Тут, ймовірно, згадується про мир, що міг бути укладений між Туреччиною і козаками на початку червня 1648 р. Далі, згідно з Насімом, Ібрагім відправив до Іслам Гірея свого повіреного оголосити ханові догану від Порти.

Самі орди були дуже обтяжливими для козаків. Співка з ними була нетрадиційною і незвичною. Здобуті гетьманом перемоги доводилося відшкодувати українським ясиром. Про те, як позбутися татар, у козацькому таборі вже обговорювали на тасмній раді, котра, ніби, відбулася одразу після перших перемог.

Невідомо достаменно також, чи Хмельницький під Білою Церквою підбурював Іслам Гірея до нападу на Польщу, бо безпосередня згадка про це із зазначеного ханського ультиматуму не є достатньою. Здається, що татари були найменше зацікавлені в досягненні згоди між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким з огляду на реальну загрозу утворення козацько-польсько-московського союзу. Гетьман сам, вірогідно, не хотів подібного наступу на

Білу Церкву, бо єдиним засобом перепинити пограбування Київщини татарами був спровадити їх на захід.

Ці висновки треба визнати недостатньо певними через відсутність безпосередніх переконливих джерел. Однак вони деякою мірою спростовують твердження, ніби козаки мусили сильно зважити на те, що султан не дозволив Іслам Гірсеві воювати українські землі, і це стало однією з головних причин відступу Б.Хмельницького під Білу Церкву замість походу в Галичину. Правдоподібно, що в цьому відношенні Богдан Хмельницький не наважувався виступити проти короля, котрий збирав війська, а чекав на Володислава IV у своєму таборі під Білою Церквою, будуючи нові фортифікаційні укріплення. При цьому, ймовірно, гетьман сподівався проводити безпосередні переговори з королем.

*Н.Мінська, С.Корнюченко, А.Ю.Чабан
(Черкаси)*

Роль Середнього Подніпров'я у формуванні козацької держави

Територія Середнього Подніпров'я протягом багатьох століть була центром та фундаментом державотворчості українського народу. Саме ця територія в перших віках історичного існування українського народу входила до великого державного об'єднання антів, яке функціонувало протягом 2,5 століть. Певний вплив на населення Середнього Подніпров'я зробили грецькі міста-держави. Після занепаду антського царства населення Середньої Наддніпрянищини входило до племінних союзів східних слов'ян, які потім перетворилися у князівства та міжкнязівські об'єднання. Найбільш відомими серед них була Куявія, що включала в себе Середнє Подніпров'я, та чи не найзначнішим явищем для населення цієї території був час існування Київської Русі, яка "...служила творячим центром для всієї Східної Європи".

За литовської доби на території південної околиці Київського князівства, незважаючи на васальну залежність від Литви, продов-

жувала існувати автономність українського правління, хоча в значно звужених рамках - Канівське та Черкаське староства.

Вищого розвитку державотворчі традиції населення Середнього Подніпров'я набули за часів козащини. Територія знаходилася на рубежі двох світів - кочового та осідлого (землеробського), на перехресті людських потоків - походів кочівників зі Сходу на Захід, стала центром виникнення на цій території козацтва, як сили, що протистояла кочовому степу, тиску польської шляхти.

Впродовж XVI - XVII ст. водночас з самоназвою "українці" населення Центральної частини України - Середнього Подніпров'я називалися також "черкасами". Назва черкаси, як вказують дослідники, пов'язана з містом Черкаси, його роллю у зародженні і формуванні українського козацтва. Саме тут визрівала ідея козацької держави, як захисника народу, його самобутності.

Нова ситуація, яка склалася в XV - першій половині XVI ст. привела до перетворення козацтва із стихійної сили до суспільно-політичного явища, об'єктивно зумовила появу військово-політичного об'єднання - Запорозької Січі, сили, що на певному етапі свого існування почала відстоювати ідею формування власної державності. Біля витоків її складання стояло населення Середньої Наддніпрянщини. По-перше, у синтезі будівництва держави у формах, започаткованих ще в давньоруські часи із козацтвом, яке збагатило суспільно-політичні традиції української державності ще одним важливим елементом - організаційною структурою у формі військових формувань, що згодом передалися і на цивільне життя. По-друге, саме козацтво стало носієм демократичних засад, які були новими в період XVI - XVII ст. для всієї Європи, і, які стали в основі державотворчих процесів. По-третє, Середнє Подніпров'я підтримувало тісні зв'язки з Запоріжжям, являючись тривалий час базисом для організації військових походів, господарського освоєння Низу.

Тобто, українська козацька держава виникла на фундаменті міцних, багатовікових державотворчих традицій населення України, де значну роль відігравало Середнє Подніпров'я. В час козащини на цій території почали зароджуватися елементи політико-адміністративного устрою на основі виборності керівництва "уходницьких" та "добитницьких" загонів, господарських зв'язків, організації війська, судочинства, міжнародних стосунків, які згодом розквітли в часи української козацької держави.

Українська козацька держава у науковій спадщині В.Л.Модзалевського

Помітне місце у доробку В.Л.Модзалевського (1882-1920) належить студіям з історії політичних інститутів Гетьманщини. Так чи інакше вчений торкнувся практично усіх найважливіших проблем історії української державності козацької доби. Численні статті, замітки, документальні публікації В.Л.Модзалевського дозволяють відтворити складну і суперечливу картину державного життя старої України.

Вже одна з перших праць молодого дослідника "Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда (1906) містила цікаві відомості з історії адміністративно-територіального устрою Гетьманщини і слушні спостереження щодо механізму функціонування нижчої сотенної ланки системи державного управління. Ця студія була створена на зразок "Описания Старой Малороссии" О.М.Лазаревського і засвідчила безсумнівну належність В.Л.Модзалевського до так званої "лівобережної школи" в українській історіографії кінця ХІХ - початку ХХ ст.

Значний інтерес становлять праці В.Л.Модзалевського з історії судочинства. Він опрацював кілька окремих, але показових з його точки зору, сюжетів - "Что стоил Андрею Полетике процесс за с.Аксютинцы" (1905), "Что стоила казакам с.Зазирок тяжба с Степаном Миклашевским" (1905), а також біографію генерального судді початку ХVІІІ ст. І.Чарниша (1904). Ця постать зацікавила історика аж ніяк не випадково. Генеральний військовий суд, на його думку, являв собою одну з ключових установ козацької держави. У 1919 р. В.Л.Модзалевський подав до Історико-філологічного відділу УАН "Докладну записку про видання документів Генерального військового суду" і сам взявся готувати ґрунтовний археографічний збірник. В цілому, до козацького суду, що опинився в руках старшинської верстви, він ставився досить критично, а часом навіть упереджено. Натомість діяльність міських (магістратських та ратушних) судів дослідник висвітлював з інших позицій і, слідом за О.І.Левицьким, дещо перебільшував дійсно

властивий їм демократизм. Такий висновок В.Л.Модзалевський обґрунтовував, зокрема, посиланням на актові книги Стародуба і Полтави другої половини XVIII ст., запроваджені ним протягом 1911-1914 рр. у науковий обіг.

Одним з перших В.Л.Модзалевський розпочав студіювати фінансовий устрій козацької держави, а також політику гетьманської адміністрації, спрямовану на розбудову промислового виробництва. Його перу належить великий нарис про генерального військового підскарбія середини XVII ст. Р.Ракушку-Романовського (1913, 1919, 1932), а також кілька окремих публікацій з цього питання: "До історії коломийців в Гетьманщині" (1913), "До історії млинського права Гетьманщини" (1914) та ін.

Розмірковуючи над суттєвими негараздами у функціонуванні державних структур Гетьманщини, В.Л.Модзалевський звернув особливу увагу на еволюцію виборного начала у заміщенні козацьких урядів - від отамана до гетьмана. Загалом, ця проблема завжди цікавила історика. "Моя давня мрія - опрацювати питання про виборне начало у Малоросії XVII-XVIII ст.", - писав він у листопаді 1909 р. М.П.Василенку. Реалізувати цей задум повною мірою В.Л.Модзалевському, однак, не судилося. Щоправда, він детально з'ясував таку специфічну рису церковного устрою краю, як виборність парафіального духовництва. Праця В.Л.Модзалевського "Старинные договоры прихожан со священниками" (1912) спонукає до роздумів над природою церковної організації Гетьманщини, не позбавленої відчутних реформаційних впливів.

Один з головних факторів, що визначали напрям еволюції державних інститутів Гетьманщини, В.Л.Модзалевський вбачав у політиці царського уряду в Україні, який чимдуж далі брутальніше втручався у діяльність козацької адміністрації. Особливого драматизму ситуація набула за Петра I. Спираючись на доробок своїх попередників, В.Л.Модзалевський в одній з ранніх студій висвітлив вперту боротьбу наказного гетьмана П.Полуботка за колишні "права та вольності", хоча й не помітив у його змаганнях національно-державного змісту (1903). Крім того, на підставі нововиявлених джерел він проаналізував деякі маловідомі колізії тієї сумної доби - "Слухи о назначении Кантакузина гетманом Малороссии в 1718 г." (1904), "К истории отношений между великорусскими офицерами и малорусскими урядниками в XVIII ст." (1905), "Полтавская интрига 1714 г." (1905) та ін.

Характерна особливість наукової спадщини В.Л.Модзалевського полягає у підкресленій персоніфікації історичного процесу. Звідси - помітна пристрасть вченого до жанру персоналія. В.Л.Модзалевський створив цілу низку біографічних нарисів про політичних діячів Гетьманщини. Серед "героїв" його праць були гетьмани Д.Многогрішний і П.Полуботок, представники генеральної старшини І.Чарниш та Р.Ракушка-Гомановський, полковники М.Небаба і В.Шиман. Значний інтерес викликала у В.Л.Модзалевського особа його далекого предка по матері стародубського полковника другої половини XVII ст. Т.Олексійовича. Історик присвятив йому неопубліковану монографію, а також унікальний за своїм характером збірник "Матеріалов для біографії стародубського полковника Тимофея Алексеєвича" (1917-1918).

В.Л.Модзалевський був глибоко переконаний в тім, що пізнання будь-якої історичної епохи "тільки й можливе при детальному вивченні біографії окремих її діячів". Послідовно реалізуючи цей принцип у своїх студіях з історії Гетьманщини, він пішов набагато далі від своїх попередників і взяв на озброєння так званий просопографічний метод, за допомогою якого намагався змалювати колективний портрет провідної верстви українського суспільства - козацької старшини, що поступово прибрала до рук політичну владу і важелі державного управління. Це був якісно новий підхід до вивчення історії української державності, що відповідав європейським науковим стандартам того часу. Під цим кутом зору заслуговує на уважне прочитання насамперед чотиритомний "Малороссийский родословник" (1908-1914; п'ятий том досі залишається в рукопису) і деякі інші праці та проекти В.Л.Модзалевського. Так, 1919 р. він запропонував київському видавництву "Друкарь" план-проспект книги під промовистою назвою "Галерея українських політичних смертників, емігрантів, засланих та в'язнів другої половини XVII - XVIII ст." Передчасна смерть завадила істориком обрацювати цей мартиролог, але його задум зберігає свою актуальність і нині. Нарешті, в архіві В.Л.Модзалевського зберігається ще одна невидана праця - реєстр козацьких урядовців усіх рангів, відомості про яких містили документальні пам'ятки. Прикро, що вона так і не побачила світу, а цю прогалину (і то лише частково) в науковій літературі нещодавно заповнила студія Ю.Гасцького "Козацька адміністрація Гетьманату" (1979).

Насамкінець слід підкреслити, що погляди В.Л.Модзалевського на історію української державності були досить суперечливими і, крім того, зазнали відчутної еволюції. Успадкований від О.М.Лазаревського скепсис і гіперкритицизм по відношенню до державних інститутів Гетьманщини поступався місцем усвідомленню значення Української козацької держави як історичного надбання і водночас єдиного можливого гаранта нормального розвитку суспільства. Сформульовані В.Л.Модзалевським думки здебільшого витримали випробування часом і заслуговують на критичне використання на сучасному етапі розвитку української історіографії.

Г.Я.Сергієнко
(Київ)

Про принципи періодизації історії українського народу в працях М.С.Грушевського

Періодизація історії українського народу є однією з важливих наукових проблем. Створення Академією наук України 15-томної "Історії українського народу" зумовлює серйозне опрацювання нових концепцій і періодизаційних принципів. У цьому зв'язку фундаментальні наукові праці видатного українського мислителя і вченого; фундатора національної історії України, першого президента незалежної Української Народної Республіки М.С.Грушевського слугують дороговказом ментальності сучасного покоління професійних істориків.

М.С.Грушевський розробив чітку й науково обгрунтовану концепцію походження та історичного поступу українського народу від найдавніших часів до початку ХХ ст. В її основу покладено ідею поступу його державності, "українську ідею" (1).

У відомій праці "Очерк истории украинского народа" історія України обгрунтовано розчленована на чотири періоди.

Початок існування українського народу М.С.Грушевський відносить до сивої давнини. "Порогом історичних часів для українського народу, - писав він, - можна прийняти IV ст. нашої ери, коли ми маємо вже відомості, котрі можемо прикласти спеціально

до нього. До цього часу ми можемо говорити про нього, як про частину слов'янської групи племен..." (2). На думку ученого, "розселення українських племен... співпадає з початком їх історичного життя". Наступні століття підготовлюють "державну організацію, історія якої складає головний зміст *першого періоду* історичного життя українського народу". На певний час українські племена об'єднуються спочатку в Антській державі (4-7 ст.), а пізніше - в Київській державі (9-12 ст.). Остання політична єдність надала "нові спільні риси культурі і суспільним відносинам всього українського населення" (3). Київська Русь стала першою довершеною формою української державності. Таким чином, перший період історії українського народу вкладається в рамки 4-12 століть.

Надалі в 13-15 ст. "завмирає самостійне державне життя в українських землях, і вони входять до складу двох сусідніх держав: Великого князівства Литовського і Королівства Польського. Цей факт відкриває собою *другий перехідний період*" (4). Саме до цього часу відноситься монголо-татарське нашествя на Русь і золотоординське панування на українських землях, а також визвольна боротьба народів України і Білорусі в союзі з народом Литви проти Золотої Орди. В результаті - золотоординське панування було повалене, і українські землі увійшли до складу Литовської і Польської держав.

"Історія боротьби народу з ненависним суспільним і економічним устроєм, що мала на меті повалення його і реформу суспільних відносин відповідно до народних ідеалів громадської справедливості, - пише М.С.Грушевський, - складає зміст *третього періоду*. Боротьба економічного і суспільного характеру поєднується з боротьбою релігійною і національною; завдяки цьому вона захоплює собою небачено широке коло інтересів і проникає зверху донизу всі суспільні класи" (5).

Виключного історичного значення в третьому періоді набула епоха Хмельниччини - визвольна війна під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, що стала "бойовим прапором для віків". "Для українського народу, - підкреслював М.С.Грушевський у праці "Хмельницький і Хмельницщина", - такою епохою була Хмельницщина. Її можна порівняти з значенням реформації для німецького народу, французької революції для Західної Європи. Ми досі чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельницщиною" (6). Ця подія датується ученим 1647-1657 роками: від появи Хмельницького і

його одномудців на Запорозжжі до смерті гетьмана, тобто десятиріччя.

Саме до третього періоду відноситься створення незалежної української держави - Війська Запорозького. М.С.Грушевський зазначає, що в той складний і бурхливий час на Україні "політичний, суспільний і економічний уклад зазнає повної перебудови. Національна свідомість досягає небувалого досі напруження; надзвичайного розвитку набувають релігійні інтереси, що в значній мірі співпадають з національними і навіть покривають їх через це співпадіння. В Західній же Україні, після реакції, прискореними темпами відбувається в попередньому напрямку суспільний і культурний процес. В кінці кінців боротьба програна народом і в Східній Україні, і під всезагальною реакцією стихають в кінці XVIII ст. її останні відгуки" (7).

"Українське відродження" складає *четвертий період* історії українського народу (кінець 18 - початок 20 ст.), коли засвоювалися "прогресивні ідеї сучасного культурного руху". Особливості цього періоду М.С.Грушевський характеризував так: "Засвоєні новою українською інтелігенцією, яка зростала під впливом прогресивних явищ Заходу, вони (ідеї. - Г.С.) синтезуються з національними, політичними і суспільними традиціями бурхливих століть попереднього періоду, і місце старої збройної боротьби заступає боротьба культурна, в ім'я здійснення суспільних і національних ідеалів, що зв'язували в одне ціле маси народу з цією новою інтелігенцією" (8).

Завершену схему періодизації історії українського народу М.С.Грушевський виклав у його кращому історичному творі - "Ілюстрованій історії України", але в дещо відмінному від попереднього вигляді. Тут весь історичний матеріал розчленовано в 6 розділах-періодах: 1. "До засновання київської держави". 2. "Житі держави". 3. "Доба Литовсько-польська". 4. "Доба козацька". 5. "Упадок козаччини і українського житі". 6. "Українське відродження" (9).

Праця М.С.Грушевського над періодизацією історичного процесу в Україні і систематизацією матеріалу дала добрі наслідки; його доробок в цій царині методологічного характеру зберігає цінність до нашого часу.

1. Копиленко О.Л. "Українська ідея" М.Грушевського: історія і сучасність. - К., 1991. - С.183.
2. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. - 2-е издание. - К., 1991. - С.16.
3. Там же.
4. Там же.
5. Там же. - С.17.
6. Грушевський М.С. Хмельницький і Хмельницина. - 3 політичного життя старої України. - К., 1918. - С.51.
7. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. - С.17.
8. Там же.
9. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - Київ-Львів, 1913. - С.5-6.

В.В.Панашенко
(Київ)

Матеріали про Коліївщину
(Огляд фондів Відділу рукописів Центральної
наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського
Академії наук України).

У 1919 р. при III Відділі Української Академії наук було створено Комісію для вивчення історії західно-руського та українського права. Комісія збирала матеріали з історії Коліївщини 1768 р. Нині у фондах Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського Академії наук України зберігаються документи, зібрані членом вказаної Комісії В.Грєсковим (Ф.Х, № 10054). До підбірки (всього 25 документів) увійшли матеріали із архіву канцелярії колишньої Новоросійської губернії, що зберігався на той час (1920-і роки) в Дніпропетровському окружному архіві. Підбірка становить дві групи документів: одна частина з них відноситься власне до історії Коліївщини 1768 р., а інша частина - до гайдамацького руху на Запорозжі після Коліївщини. Із них 8 документів опубліковано у "Вестнике Екатеринославского Земства" (1904 р.) студентом М.Терновським. До збірника документів "Гайдамацький

рух на Україні в XVIII ст.", виданого "Науковою думкою" у 1970 р., ці документи не ввійшли.

Відомо, що матеріали про Коліївщину 1768 р. готував також відомий історик-архівіст І.М.Каманін, який очолював вказану Комісію. Так, серед неопублікованих праць І.М.Каманіна названо "Новые материалы по истории Колеивщины 1768 года" (Ф.Х, № 10141).

До матеріалів, зібраних Комісією, відносяться й описи портретів ватажків повстання - Максима Залізняка та Івана Гонти (Ф.Х, № 11718). Короткий текст цих описів може зацікавити літераторів, фольклористів, художників, кіномитців, тому їх текст наводимо дослівно. Портрет Максима Залізняка: "На темно-коричневом фоні погрудний портрет. Коричнево-чорний костюм. В правій руці сабля, а не в ній надпис: "ось вам". На лівій руці - чотки. В лівому верхньому кутку надпис чорнилами: Чигиринського уезду // Мотронинського монастиря // послушник Максимъ Железнякъ//. Надпис палеографічною новою. Через ліве плече і частину фону написані ноты з словами: Та не буде луч - ше та не буде кра - ше// як у нас та на Укра - и - ні що не маї жида, що не маї ляха, та не буде зміни. Розмір 65x52 см".

Портрет Івана Гонти: "На темно-сірому фоні погрудний портрет, три-четверти вліво (від глядача). Широко відкрита груди. Коричнево-фіолетовий костюм, широкими складками окуймляють груди. Голова не покрита".

Сучасного читача зацікавить також розповідь про нащадків Максима Залізняка, яку записав з вуст його онука Андрій Климович Піткевич і подав до історичної секції Української академії наук (Ф.Х, № 2394). Ось її зміст: "Перебуваючи в 1926 р. по службовим справам в с.Цвітні, що лежить за 18 верст від Чигирини, я мав нагоду бачитись та балакати з 90-літнім Микитою Льковичем Чорноморцем - рідним онуком Максима Залізняка.

В короткій розмові дід Микита оповів мені, що батько його Ілько, який доводиться рідним сином Максиму, купив клопоть землі в с.Цвітні (яка була тоді даровизною графа Гур'єва) та в свій час оселився в цьому селі, а Максим в той час перебував в с.Подорожньому, яке лежить недалеко від м.Крилова (Ново-Гергієвськ).

Ілько в с.Цвітній одружився на тутешній селянській дівчині й ходив на заробітки до Чорномор'я, де займався рибальством. У Ілька були три сини: Іван, Василь та Микита (про якого йде мова).

Далі з серцем каже, що Максим Залізняк скаржився на сина свого Ілька, що він був великим п'яницею, а через те і не сказав Ількові про скарги свої, де саме вони заховані й яких так багато було. Старший син Микити - Федір 60 років, який за час моєї з дідом розмови ввійшов теж до хати, звертаючись до свого батька Микити, до речі промовив: - "Не гірший й Ви, тату, п'яниця з-за нього" (себто з-за Ілька). Дід Микита посварився за це на сина. Син Микити Федір від себе додав, що коли старшому сину його Ларіону було років сім, то дід Микита, няньчучи свого онука, приказував: - "Оце буде Чорноморець, запорожець, Козак-Залізняк". І через те, що дуже кохав онука, як старшого сина Федора, так обіцяв, коли виросте Ларіон, подарувати йому вола.

Треба сказати, що дід Микита сидить в своїй старій хаті сам, окремо, не бажаючи йти до сина Федора, який живе поруч. Сам по собі дід натури суворої. Усмішки у нього ніколи не з'являється. Не живе вкупі з сином, бажаючи залишити за собою повну волю в своїх діях і ні від кого не залежати. Сам навіть варє собі страву. Хата, в якій жив Ілько, стояла в долині на цій таки садибі, де стоїть зараз хата діда Микити й яка вже збудована дідом вище трохи з хати Ілька.

Один з онуків Микити на запитання моє про те, звідкіля взялося прозвище "Чорноморець", сказав, що в час перепису (ревізських сказок), коли Ілько був відсутнім та коли черга прийшла й до його, аби внести в книги прізвище Ількове, то ніхто з присутніх при цьому переписові прізвища його не знав. Тоді один з присутніх пропонував прозвати Ілька Чорноморцем, тому що він перебуває зараз на Чорномор'ї.

Між іншим онук Микити оповів мені про привід, який примусив Ілька помандрувати до Чорномор'я. Він оповів, що одного часу дружина Ількова породила одразу трьох дітей, так Ілько з такого сорому утік до Чорномор'я. Дід Микита це оповідання цілком заперече.

Ім'я Федора та Ларіона варто переперити.

Після всіх розмов зроблен, правда невдалий, знімок діда Микити, який разом з негативом і додаю до цього. 17 березня 1927 р. м.Київ." (Знімок у фондах відсутній).

Поема Т.Г.Шевченка "Гайдамаки" в оцінці польської і французької наукової громадськості (1860-1900 рр.)

Серед проблем історії України, що ними займався революціонер-демократ, можна сказати, головне місце займають сюжети народного повстання 1768 р. на Правобережній Україні. Цій темі автор присвятив свою знамениту велику поему "Гайдамаки", ряд менших творів ("Холодний яр", "Швачка"). Питання народних рухів 1768 р. займали Шевченка все його життя, тому окремі висловлення з цих сюжетів містяться в його "Щоденнику", повістях, листах, що доповнювали "Гайдамаки".

Інтерес до "Гайдамаків" в колах польської громадськості зрозумілий, оскільки це стосувалось спільних сторінок минулого. У 1861 р. в умовах підготовки до повстання 1863 р. польський "гарячий демократ", як характеризував його Іван Франко, Леонард Совінський опублікував польською мовою повний переклад "Гайдамаків" з великою передмовою, де досить докладно проаналізував творчість Т.Шевченка і головне, цю поему. Це видання і на сьогодні є єдиним її перекладом на польську мову. Оцінка Л.Совінського "Гайдамаків" суперечлива. Уже сам факт перекладу твору на польську мову говорив про позитивне ставлення перекладача до Т.Шевченка. Разом з тим Совінський робить недоречні закиди. В примітці до "інтродукції" Совінський пише, що Шевченко, мовляв, неправильно змішав і сплутав конфедератів і розбійницькі ватаги, які видавали себе за шляхетську організацію: "Традиція народу могла сплутати справжні події з найбрехливішою облудою: поетові, який пише, подібна помилка не може бути пробаченою". Публікація "Гайдамаків" викликала бурхливу реакцію в польських консервативних колах. На Л.Совінського посипались дорікання і погрози. Польський поет-консерватор Ф.Фаленський писав: "Хто дав йому право стати перекладачем такої канібальської розмови духа, ім'я якої "Гайдамаки"?.. Бліднуть і тремтять наші уста, коли ми примушуємо їх докладно перераховувати ті принади життя, до яких закликає Шевченко живих: ніж, головешка, річки горілки в суміші з річками крові".

Суперечливими у своїх аналізах були праці про "Гайдамаків" таких польських діячів з демократичного табору 60-х років як В.Сирокомля (Людвиг Кондратович) та Гвідо Батталья. В.Сирокомля здійснив переклад на польську мову ряду творів Т.Шевченка, супроводжуючи переклади прихильними коментарями. Та щодо "Гайдамаків", то він несправедливо занотував, що "автор, умочаючи перо в крові, осквернив естетичну красу своїх образів".

Перу Баталї належить спеціальна розвідка, що вийшла в 1865 р. "Життя і творчість Тараса Шевченка". Автор загалом з великою прихильністю коментує творчість Кобзаря, його історичні положення критикують висловлення Л.Совінського про нібито історичну неознаність поета, солідаризується з Шевченком щодо оцінки ролі польської шляхти в подіях 1768 р. Батагля був одним з перших польських дослідників, що побачив у "Гайдамаках" оспівування дружби українського та польського народів. Все ж Батагля проявив і нерозуміння ряду місць твору, помилково вважаючи, наприклад, що причиною повстання "були рублі московські, попівська агітація". Зовсім від'ємно оцінює "Гайдамаків" польський історик шляхетсько-буржуазного напрямку Ф.Ровіта-Гавронський.

В травні 1901 р. з ініціативи польських депутатів Австрійського парламенту була поставлена так звана "шевченківська тематика". Польських консерваторів обурило стаття львівської газети "Громадський голос", де було викладено огляд творчості Т.Шевченка, зокрема автор писав, посилаючись на "Гайдамаків": "Як Шевченко дивився на польську шляхту, так мусимо дивитись і ми". Певно, що польські консерватори різко негативно оцінювали "Гайдамаків".

У 70-х роках ХІХ ст. творчість Т.Шевченка стає предметом вивчення у Франції. Про Т.Шевченка з найбільшою пошаною говорили і писали видатні французькі історики та літературознавці.

1876 р. найбільший тогочасний французький літературознавець Еміліс Дюран опублікував статтю про життя і діяльність Т.Шевченка. Автор називає його народним постом, ставить його вище французького поета Містрала. Дюран зауважує, що талант Т.Шевченка найяскравіше проявився "В довгій посмі" "Гайдамаки" якої один із найкращих епізодів малює сумну картину "Освячення ножів, для нової Варфоломеївської ночі, яку доведений до одчаю народ доконав у 1768 році з допомогою козацтва в Умані..."

Французький письменник Віктор Тіссо у своїй книзі, опублікованій у 1884 р. після подорожі в Росію і Україну, зазначає,

що Т.Шевченко в своїх творах кликав до сводоби, що історія життя Т.Шевченка - це історія народу, який він оспівує. Поему "Гайдамаки" В.Тіссо оцінив як твір, що кличе до боротьби проти панів, як "горду національну епопею".

Постаттю Т.Шевченка цікавився один з засновників французької соціалістичної партії, член Комуни Бенуа Малон. У своїй п'яти-томній праці "Історія соціалізму і пролетарів" він тепло згадує Т.Шевченка, високо цінує його діяльність за єднання слов'янських народів, зокрема, цитує уривок з твору Т.Шевченка "Гайдамаки", де найповніше розкрита концепція поета в цьому питанні. Б.Малон зазначає, що творчість Т.Шевченка скерована проти існуючих порядків, що метою його поезії було "визволення всіх кріпаків", що "Шевченко мав непохитну ненависть до привілеїв панів до невільництва у всіх його формах", й таким чином, Б.Малон розуміє, що поема Т.Шевченка "Гайдамаки", зокрема, і формою заклику до соціальної боротьби.

Відмінну від згаданих вище французьких істориків і літературознавців та суперечливу щодо оцінки творчості Т.Шевченка позицію займає ліберальний літературознавець Луї Леже. Він приділив спеціальну увагу "Гайдамакам". Він вказує, що поема побудована на переказах старого діда, що в ті часи події ці ще не були описані і лише велика сила розуму Т.Шевченка зробила цьому свою справу. Але його різко негативне ставлення до народних повстань позначилося в оцінці поеми. Ось як він оцінює народних месників: "Гайдамака - це зразу був пастух, потім розбишака; селянин там поборює шляхтича, або польського пана, як жак французький, розлютований проти феодального пана, як балканський гайдук у боротьбі проти турка". Про саме повстання він пише так: "Це була жаклива Жакерія, під час якої найгідливіші пристрасті розвернулися у все. Повстанці не щадили ні стариків, ні жінок, ні дітей. Волни бавилися тим, що вішали на одній шибениці польського пана, жида, пса. Людей ховали живими, жінкам розпорювали животи. Особливо в Умані, на Київщині, народний гнів розперезався. Залізник сам, здається, велів перерізати 10000 осіб. Ніколи не знатимуть точної кількості жертв, її обчислюють у 1000". Загалом Леже не зрозумів змісту Шевченкових ідей. Він називає поему "Гайдамаки" брутальною й жакливою "... довгим зліпком жакливих подій". В уявленні Леже, Галайда вступає в ряди повстанців для того, щоб врятувати Оксану, і бореться тільки заради неї. Коли ж

Галайда дізнається де Оксана і врятовує її, то Леже пише: "Поема могла б на цьому кінчитись, але Шевченко не зібрав ще досить страхіть".

Отже, французькі історики та літературознавці аналізуючи поему Т.Шевченка "Гайдамаки", проводять аналогію з історією Франції. Тут і доречна згадка про велике селянське повстання - Жакерію, і про події Варфоломійської ночі, і події Великої французької революції. Саме ці яскраві історичні паралелі в житті обох народів і штовхнули французьких авторів до вивчення спадщини Т.Г.Шевченка.

*О.Г.Перехрест
(Черкаси)*

До питання про роль і місце гайдамацького руху і Коліївщини у розвитку антифеодальної боротьби народних мас слов'янських країн у XVIII ст.

XVIII ст. ввійшло в історію слов'янських народів як період напруженої антифеодальної боротьби народних мас. В межах століття в Україні, Польщі, Росії, Білорусії, Чехії, Моравії, Словаччині, Верхній Сілезії, захопленій Прусією та різних частинах Балканського півострова прокотилась хвиля довготривалих масових заворушень і виступів селян та інших верств населення проти феодального гніту. Характерною рисою цієї визвольної боротьби було те, що вона часто набувала форм виступу проти національних утисків та насаджуваної чужої релігії.

Антифеодальний рух народних мас слов'янських країн мав інтернаціональний, міжнародний характер. Про це свідчать схожість передумов і причин селянських виступів, спорідненість цілей і мети та форм боротьби повсталих, трагічні для них наслідки придушених повстань і заворушень. Антифеодальна боротьба селянства наповнена яскравими фактами єдності класових інтресів пригноблених, спільних дій повсталих різних національностей як у релігійному так і міжтериторіальному масштабі, насамперед сусідніх, найближчих територіально країн. Інтернаціональною, а часом узгодженою та спільною була і боротьба урядів та феодалів

проти повсталого слов'янського селянства. Маючи велике прогресивне значення для майбутнього кожного слов'янського народу, ця боротьба в загальному підсумку мала великий вплив на подальший політичний і соціально-економічний розвиток як слов'янських країн так і всієї Європи.

Зазначене в повній мірі стосується визвольної боротьби селянських мас України, зокрема її Правобережної частини. Саме тут з другого десятиріччя XVIII ст. розгорнувся наймогутніший в рамках століття антифеодальний і визвольний рух, відомий в історії як гайдамацький. В основі боротьби численних повстанських загонів лежали, в першу чергу, соціальні чинники, хоча повсталі вважали себе і борцями за православну віру, виступали проти католицизму та уніатства. Самовіддана боротьба пригнобленого і визискуваного селянства, міщанства та рядового козацтва Правобережної України проти тяжкого шляхетського гніту викликала палке співчуття і підтримку трудящих інших слов'янських країн. До повстанських загонів на Правобережжі приєднувалися не лише вихідці з інших частин України - Запоріжжя, Лівобережної України, Слобожанщини, а й росіяни, білоруси, поляки, серби, а також молдавани, литвці та ін.

Незаперечливий вплив гайдамацького руху на антифеодальну боротьбу в слов'янських країнах. У часи найбільшого загострення боротьби повстанців з ними солідаризувалися і бралися за зброю народні маси Польщі, Росії, Білорусії, Чехії та інших країн. Так, зокрема, найгрізніше народно-визвольне повстання в рамках гайдамаччини - Коліївщина, яке вибухнуло на Правобережжі в 1768 р. знайшло відгук майже на всіх етнічних слов'янських землях. Під його впливом посилилась антифеодальна боротьба і почалися заворушення селян на Лівобережній Україні і Слобожанщині, що входили до складу Російської держави. Відбулося повстання сіроми проти старшини на Запоріжжі. Посилився рух опришків у Галичині і Закарпатті, що, в свою чергу, відбилосся на поживавленні руху селян у Польському Підгаллі. Наприкінці 60-х років мали місце збройні селянські повстання в Мазовії, Серадзьському воєводстві, Малій Польщі і Сілезії. В 70-х роках у Брестській економії та Слонімському старостатстві, у Чехії і Моравії. Гайдамаччини і Коліївщина відіграли значну роль у спалаху полум'я селянської війни 1773-1775 рр. у Росії під керівництвом О.Пугачова. Відомості з України проникали і за межі слов'янського світу. В цей час фео-

дальні уряди Пруссії, Угорщини, Туреччини з великим занепокоєнням стежили за ситуацією в Україні і вживали зходи по запобіганню селянських виступів. Та попри все антифеодальні рухи посилилися як в межах названих країн, так і в Литві та Валахії.

Таким чином, боротьба селянства Правобережної України відіграла важливу роль у процесі розвитку антифеодальної боротьби в слов'янському світі та за його межами. Об'єктивно вона мала значно ширше значення, займаючи чільне місце у довгому ланцюгу повстань і війн, спрямованих проти всього європейського феодалізму. Гайдамацький рух, Коліївщина та антифеодальна боротьба селянства інших слов'янських країн внесли вагомий вклад у спільну справу європейського процесу, сприяли ослабленню і знищенню феодальної реакції і утвердженню нового, прогресивного на той час ладу, спочатку в його окремих проявах, а пізніше як системи.

В.П.Капелюшний
(Київ)

Конституція Пилипа Орлика в українській історіографії

Історія української державності - це одне з тих питань, що стало важливим компонентом всенародного руху за національно-державне і духовне відродження України. Одним із аспектів цього питання, до якого вже з самих початків розвитку української історіографії приверталась увага вчених, і історія укладеної гетьманом Пилипом Орликом першої конституції України.

Історики по-різному називають цей документ, який став одним із показників рівня розвитку української політичної думки початку XVIII ст. М.Грушевський називає його хартією, Д.Дорошенко, М.Костомаров, В.Різиченко - договором, Ю.Хорунжий - угодою, О.Субтельний і А.Жуковський - Бендерською конституцією. Повна назва цього документу наводиться І.Крип'якевичем, який називає його "Пакти і Конституція прав і вольностей Запорізького війська". Дещо інакше називає його Б.Крупницький - "Конституція прав і свобод Запорізького війська". Уточнює назву цього документу

Л.Мельник, коли наводить в своїй публікації його повний текст з оригіналу латинською мовою в перекладі на українську мову - "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького" (Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. 1991. - Вип.2. - С.3-23).

Слід сказати, що деякі дослідники помиляються, коли пишуть, що договір гетьмана Пилипа Орлика зі своїми виборцями згодом стали називати конституцією (*Нудьга Г.* Республіка козаків. - Львів, 1991. - С.17; та ін), адже, як свідчать документи, конституцією він був названий відразу.

В історичній літературі існують різні точки зору щодо дати прийняття Конституції П.Орлика. Автори Великої історії України, а також Д.Дорошенко такою датою вважають 5 травня 1710 р., І.Крип'якевич - 16 квітня 1710 р., оригінали ж документів як латинською, так і російською мовами свідчать про те, що Конституція була укладена 5 квітня 1710 року.

Творцями Конституції дослідники називають П.Орлика із своїми виборцями та запорожцями. В.Різниченко вказує на причетність до її укладання Карла XIII, як протектора України (*Різниченко В.* Пилип Орлик. - К., 1918. - С.9). Найближчою до істини і, на наш погляд, точка зору Л.Мельника, який вважає, що коло безпосередніх творців Конституції обмежувалось гетьманом та його прибічниками - старшинами Г.Герциком, А.Войнаровським та К.Гордієнком.

Ще до П.Орлика новообрані гетьмани укладали зі своїми виборцями угоди чи статті, дотримуватись яких зобов'язувались протягом свого правління. Старшини намагались обмежити по відношенню до себе владу гетьмана, але жодного разу при цьому не висувалось ними питання про форми їх участі в урядовій владі. На думку М.Василенка, саме при обранні на гетьманство П.Орлика пануючий клас, клас старшини, зробив спробу єдиний раз самостійно підвести юридичну основу під державний лад України (Ученые записки Института истории РАНИИОН. - М., 1929. - С.160). Думку М.Василенка можна підтвердити самим текстом Конституції, параграф шостий якої свідчить про негативне й навіть вороже відношення старшини до ідеї самодержавної влади. Республіканські ідеї в цьому документі займають значне місце, тому він є своєрідним свідченням або навіть результатом перемоги класу старшини над гетьманом.

Зовсім протилежну оцінку щодо намагань генеральної старшини зайняти більш самостійне становище стосовно гетьмана висловив І.Крип'якевич. Він вважав, що авторитет гетьманської влади, створений важкими зусиллями гетьманів, знову знизився, що постанови, прийняті при обранні П.Орлика, не відбивали сподівань широкого загалу козацтва та інших верств населення України, а мали егоїстично класовий чи груповий характер, бо в них ішлося про охорону і збільшення соціальних та політичних "вольностей" окремих груп, а не про зріст і забезпечення держави (Історія України. - Львів, 1990. - С.218-219). В значній мірі однобоко і, можливо, поверхньо дивився І.Крип'якевич як на зміст Конституції вцілому, так і на зміст конкретних її пунктів. Про це свідчить, наприклад, його твердження, що з питань державного, загального значення порушено тільки одне - закріплення західного кордону. Насправді ж, в Конституції було піднято цілий ряд пролем, які торкалися питань встановлення національного суверенітету, початків парламентарного устрою, панівної релігії, визнання кордонів Української держави, її відносин з союзниками та суперниками і багато інших, які носили загальнодержавний характер. Названі аспекти та ряд інших знайшли свої висвітлення в публікаціях В.Різниченка, М.Василенка, Б.Кухти, Л.Мельника. Ці автори внесли на сьогодні найбільший внесок у дослідження проблеми.

Одним з дискусійних є питання про те, чи діяла Конституція Пилипа Орлика на Україні. До останнього часу історики одностайно твердили, що Конституція не була зреалізованою, так і залишившись лише на папері. В 1990 році академік О.Пріцак висловив свою точку зору, згідно якої Конституція П.Орлика була обов'язкова на території України до 1714 року, всі міста і канцелярії мали копії з неї (Дзвін. - 1990. - № 2. - С.148).

Нещодавно в дискусію включився професор Київського університету Л.Мельник. Він підтримав точку зору О.Пріцака, що Конституція кілька років діяла на Україні, але вніс суттєві уточнення до предмету дискусії: Конституція діяла до 1714 року на частині Правобережної України, тут полкові та сотенні канцелярії мали копії з неї (Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. - 1991. - Вып.2. - С.6).

По-різному пишуть історики і про значення Конституції П.Орлика. Автори Великої історії України (Львів, 1948. - С.528) вважають, що її вартість для історії чисто моральної натури - вона є

тільки незреалізованим етапом розвитку української політичної думки. І.Крип'якевич вважає, що творці Конституції не виявили широкого політичного свідогляду (С.219). Зовсім іншу думку висловлюють сучасні вчені. Г.Нудьга вважає, що Конституція була висловом перед цілим світом політичної зрілості козацької держави і її військової організації - Січі (Республіка козаків. - Львів, 1991. - С.17). На думку В.Замлинського, Конституція передбачала такі демократичні засади суспільного життя, які були не знані на той час навіть у найрозвиненіших країнах Європи (Київська старовина. - 1927 - № 4. - С.5). З точки зору федерального судді із США Б.Футея, Конституція Пилипа Орлика є не лише великим юридичним досягненням, але також і доказом політичної зрілості того часу; цей історичний документ є своїм, рідним джерелом, з якого Україна повинна черпати основні ідеї правової держави (Сучасність. - 1991. - № 9. - С.101).

Слід відзначити, що вивчення проблеми необхідно продовжити. Недослідженими залишаються питання про те, як діяла Конституція в південних районах України, який її вплив на законотворчу діяльність інших українських гетьманів. Необхідно ґрунтовніше проаналізувати зміст положень, закладених в преамбулі та конкретних пунктах Конституції, так як зроблено спроби дати лише їх загальну характеристику. На нашу думку, ця проблема може стати предметом окремого дисертаційного дослідження.

*І.В.Верба
(Київ)*

Запорозька проблематика в наукових працях Н.Д.Полонської-Василенко

Тема Запоріжжя та українського козацтва XVIII ст. була провідною в науковій творчості відомого історика-емігранта Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко (1884-1973). Без малого 60 років перо та енергія дослідниці марудно студіювали цю проблематику.

Переважна більшість праць дослідниці безпосередньо стосується історії Запоріжжя. Вони присвячені історіографії, джерелознавству, кордонам "Вольностей", поверненню козаків на Запоріжжя в 1734 р., колонізації козацтвом Північного причорномор'я, постатям видатних ватажків тощо. Варто назвати декілька

робіт Н.Д.Полонської-Василенко. Серед них в першу чергу - "З історії останніх часів Запоріжжя", "Маніфест 3 серпня року 1774 в світлі тогочасних ідей", "Перші кроки єврейської колонізації в південній Україні", "Південна Україна року 1787", "Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічної історії України", "До історіографії Запоріжжя XVIII ст. (Леклерк і Болтін)" та інші. Перебуваючи на еміграції, історик випустила 2-х томну працю під загальною назвою "Запоріжжя XVIII століття та його спадщина" (Мюнхен, 1965-67), де узагальнила всі відомі їй данні.

Основна теза вченої щодо історії Запоріжжя XVIII ст. стосувалась з'ясування причин ліквідації козацької державності на означеній території. Так, серед політичних причини ліквідації Запоріжжя вона вказує на намагання царського уряду остаточно інкорпорувати Україну в склад Російської імперії, на втрату в значній мірі військового значення Запоріжжя після перемоги Росії в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр.

З соціальних факторів Наталія Дмитирівна підкреслює невідповідність кріпацтва демократичному устрою Запоріжжя, неможливість впровадження кріпосницьких відносин на Лівобережній Україні без ліквідації цього осередку волелюбних рухів селянства, пануюче серед суспільної думка імперії негативне ставлення до Січі, бажання уряду покласти край втечам кріпаків та селян.

Але основним мотивом наступу російського царизму на козацьку державність Запоріжжя, на думку Н.Д.Полонської-Василенко, все ж були економічні чинники. Так, вона зазначила, що Запоріжжя в XVIII столітті пройшло шлях швидкого соціально-економічного розвитку. Після повернення козаків в 1734 р. з Туреччини і до ліквідації Січі в 1775 р., на Запоріжжі інтенсивно зростало старшинське землеволодіння, посилювались поляризація козацького суспільства.

Головним нервом економічного життя Запоріжжя була торгівля. На думку історика, торгівля наприкінці XVIII ст.стала одним з головних чинників життя цього регіону. Пошук нових торговельних шляхів спонукав російську бжуазію на захоплення нових ринків. Починається інкорпорація українських земель - спочатку Гетьманщини, а потім Слобожанщини. На цих землях йде насадження мастків російського шляхетства, збільшується тяга верхівки російського уряду на південь до Чорного моря. В умовах різкого зростання в світі попиту на пшеницю, яка була головним об'єктом

збуту за кордон, родючі південні українські степи починають інтенсивно освоюватись. Але на перепоні стояло Запоріжжя. Тому російський уряд починає насаджувати на запорозьких землях чужоземну колонізацію, створювати ландміліцейські полки під виглядом оборони південних кордонів і Новоросійської губернії. Запорожці боролись за свої вольності, але уряд не зважав на їх домагання. Кучук-Кайнарджийський мир 1774 р. віддав російській державі землі, які оточували запорозькі вольності, зробивши існування Запоріжжя як військового заслону зайвим. Отже, Запоріжжя, що само залишилось на шляху просування капіталу, було логічно знищено: 4 червня 1775 р. його було зруйновано.

Причину ліквідації Січі красномовно пояснив царський маніфест, де йшлося про надмірне зростання людності, яка тікала із закріпачених частин імперії, заведення власного хліборобства, а головне - про загрозу торгівлі, яка могла б розвиватись "к позавидованію всего света", якби не перешкождали запорожці.

Такі основні думки Н.Д.Полонської-Василенко про знищення козацької державності.

*А.П.Коцур (Чернівці),
Б.Ф.Білецький (Чернівці),
В.П.Коцур (Переяслав-Хмельницький)*

Коліївщина в працях М.О.Максимовича

М.О.Максимовичу належить важливе місце в українській історичній науці. Він був видатним істориком і археологом. На жаль, до цього часу його місце в історіографії чітко не визначене, а його історичні праці належним чином не оцінені. З появою дослідницьких робіт М.Максимовича починається науково-критичний підхід до вивчення історії України, властивий для нового періоду в соціально-економічному, політичному і культурному розвитку України, в тому числі в розвитку історичної науки XIX ст.

М.О.Максимович може вважатися першим істориком Коліївщини. Його праця "Сказання про Коліївщину" була написана в 1839 р., коли роботи з цього питання ще не виходили з друку і

жоден представник нашої історіографії ще не досліджував Коліївщину. Правда, цензурні умови часів миколаївської реакції перешкодили публікації цієї праці.

В розпорядженні М.Максимовича в 40-х роках було обмежене коло джерел. Про них М.Максимович говорить у вступові до "Сказання". На перше місце він ставить народні пісні про Залізняка і Гонту, надруковані в його ж збірці "Українські народні пісні". Слідом за ними йдуть місцеві перекази і оповідання старих людей та рукописні матеріали польською мовою. Найбільший інтерес із письмових джерел являли собою записи дітей уманського губернатора Младановича, уніата Тучапського, що зберігалися в уманській бібліотеці Василян та виписки з книги генеральної візитації Коднянського костюлу біля Житомира за 1768 р. В Кодні, як відомо, відбулася масова страта гайдамаків.

Головною діючою силою Коліївщини М.Максимович вважав козацтво і селянство Правобережжя України. Щодо визначення характеру цього руху М.Максимович лишився вірним своїй концепції. Він і в дослідженні даного питання основну роль надавав церковно-релігійному фактору. М.Максимович сприйняв такий погляд від народної традиції, з народних переказів, що збереглися до цього часу на Правобережжі.

М.Максимович розглядав Коліївщину як продовження національно-визвольної боротьби українського народу з часів попередніх селянсько-козацьких рухів XVII - початку XVIII ст. проти Польщі. На його думку, Коліївщина була останнім відгуком тих повстань, якими раніше Україна була наповнена.

М.Максимович дав загальну характеристику гайдамацького руху і свою оцінку. Він прагнув показати історичні обставини, в яких розгорталися народні рухи на Правобережжі у XVIII ст., зокрема національні і релігійні відносини напередодні Коліївщини. Досить часто погляди М.Максимовича на гайдамацький рух співпадають із поглядами Т.Г.Шевченка. Хоча треба мати на увазі, що Т.Г.Шевченко писав поему "Гайдамаки" (1841 р) тоді, коли ще не був знайомий особисто з М.Максимовичем і не читав його робіт про Коліївщину. Він познайомився з М.Максимовичем під час спільної роботи в Київській Тимчасовій комісії для розбору давніх актів у 1845 р.

М.Максимович високо цинив роль керівників Гайдамаччини і порівнював їх з героями визвольного руху в Україні XVI-XVII ст.

("Вісті про гайдамаків"). Б.Хмельницького Максимович називав "найгрізнішим гайдамаком", а Залізник був "героєм української черні".

До передумов повстання 1768 р. М.Максимович відносить постійні знущання польського панства над українським народом на протязі попередніх десятиріч XVIII ст. Зброєю цього поневолення була унія, в зв'язку з якою не раз розпалювалися жорстокі розправи над українським населенням на правобережжі Дніпра. Один з таких епізодів 1766 р. описав М.Максимович у статті "Мліївський староста Данило Кушнір".

"Сказання про Коліївщину" близько примикає до іншого твору М.Максимовича "Звістки про гайдамаків", де автор приділив велику увагу питанню участі запорозького козацтва у гайдамацьких рухах XVIII ст., зокрема в Коліївщині 1768 р.

Окремі частини "Сказання" М.Максимович назвав главами - вступ, початок Коліївщини, перші успіхи, нова опора Коліївщини, уманська різанина, останні розлиття Коліївщини та її кінець. Глави становлять нерозривну історичну розповідь про широкий розмах селянсько-козацького руху 1768 р. на Правобережжі аж до кінця його і розправи над учасниками Коліївщини польським урядом за допомогою війська Катерини II.

Об'єктивним показом історії М.Максимович відобразив події 1768 р. Він показав Коліївщину як справедливий народний рух, який, незважаючи на поразку, підготував кінець польському гнобленню в Україні.

*В.І.Яременко
(Хмельницький)*

Історіософські аспекти твору Тараса Шевченка "Швачка"

Вірш "Швачка" орієнтовно був написаний у другій половині 1848 р. під час перебування Шевченка в Аральській експедиції. Разом з "Гайдамаками" (1838-1841) та "Холодним Яром" (1845) він становить єдиний тематичний цикл, який дозволяє скласти певне

уявлення про погляди Шевченка на гайдамацький рух в Україні XVIII ст.

Дослідники, ретельно вивчаючи історичну основу "інтродукції" та розділів поеми "Гайдамаки" (1), недостатню увагу звертали на історичні аспекти авторської вступної частини твору. А в ній виразно висловлено, викристалізований ще у першому виданні "Кобзаря" (1840) мотив національно-визвольної боротьби в історії українського народу: з появи козацтва, Запорозької Січі до створення власної козацької держави - Гетьманщини, та її утвердження. "Козацтво", "гетьмани", "гетьманство", "сотники", "отамани", "рада", "бунчуки" - такі означення використовує Шевченко. У вступі він ніби перекидає історичний місток "од козацтва, од гетьманства", якщо послуговуватись висловом самого поета, до гайдамацького руху, зокрема його останньої стадії - Коліївщини. В окремих розділах ще раз наголошує на цьому зв'язку, закликаючи: "Згадайте праведних гетьманів..." (2).

Слова "розказую так, як чув од старих людей..." (т.1, с.330) із післямови до поеми треба поставити на карб Шевченкової скромності та вимогливості, певного максималістського ставлення до наукового забезпечення свого твору, передбачуваного суворого цензурування. Насправді, як свідчить сам зміст поеми, "приписи" до неї (т.1, с.328), проведені вченими копітки дослідження її джерел, Шевченко прочитав всю доступну йому літературу про Коліївщину, щоб досягти історичної достовірності. Прикметно, що в кінці грудня 1859 р. поет розпочав заміну в тексті поеми "Гайдамаки" назви "Вільшана" на "Мліїв", де йшлося про титаря, бо було виявлено нові документи про Данила Кушніра (т.1, с.446). Одним із імпульсів написання твору "Холодний Яр" було прагнення полемізувати із істориком А.О.Скальковським, який пізніше сам констатував, що друкував "польську брехню" в книзі про гайдамаків (3).

На нашу думку, Шевченко, котрий добре орієнтувався в історії, виділяв гайдамацький рух з-поміж цілої козацької епохи з кількох причин. По-перше, Правобережна гайдамаччина особливо переконливо засвідчувала безпосередність і наступність визвольних прагнень українців з кінця XVI аж майже до кінця XVIII ст. Б.Навроцький писав: "Коліївщина й сама по собі не була випадковим історичним явищем, і не здавалася таким Шевченкові. По суті це була чергова постановка майже тих самих революційних проблем,

що стояли перед українським народом ще за часів Хмельниччини. От чому вибір даної теми такої характерної для історії України в цілому, може свідчити, що Шевченко в "Гайдамаках" хотів розробити не перший кращий історичний сюжет, але зразковий, найбільш придатний саме для епопеї" (Вказ. праця, с.196). В авторському вступі до поеми Шевченко, застосовуючи художні умовно-символічні форми, "збирає" до своєї хатини різні покоління борців за національне і соціальне визволення. По-друге, Коліївщина була останньою відчайдушно-героїчною спробою українців, шляхом збройної боротьби, лише своїми власними силами, об'єднавши стани, вибороти власний політичний лад: "Оживуть гетьмани в золотім жупані... а в степах України... блисне булава!" (Т.1, с.87); "З того часу в Україні... Не чуть плачу, ні гармати" (Т.1, с.112). По-третє, Коліївщина характеризувалася безпрецедентним в історії явищем: політичне протистояння Російської імперії і Речі Посполитої досягає майже кульмінації, але історичні противники (католики і православні!) дружно об'єднуються проти українців, спільно придушують національний рух. Самі процеси колоніального поневолення супроводжуються небаченим доти рівнем ідеологічного тиску і одурманювання, які пізніше офіційна історіографія закріплює в формі міфа про іманенту жорстокість українського простого люду.

Передусім остання із перерахованих обставин, вже вкотре, і в неволі наvertsала Шевченка до гайдамацької теми, із пам'яті виринали все нові імена провідників Коліївщини...

Твір "Швачка" - своєрідна високохудожня історична замальовка, невелика за обсягом, але дуже показова з погляду Шевченкового розуміння Коліївщини. Микита Швачка був видатним сподвижником Максима Залізняка, жерелевським курінним отаманом (4). Після захоплення фортеці у Лисянці Залізняк відправляє його разом із Семеном Неживим на схід і північ - до Дніпра та Білої Церкви (5). У вірші Шевченко відтворює історичний епізод захоплення гайдамаками міста Фастова, яке стало резиденцією Швачки. Ця подія відбулася близько 28 червня 1768 р. (6), а не навесні цього ж року, як сказано в коментарях нового двадцятитомного повного зібрання творів Тараса Шевченка (т.2, с.496).

У творі знову звучить мотив зв'язку поколінь. Шевченко наголошував, що Швачка діяв на території колишнього фастівського полку, згадуючи "полковника Фастівського Славного Семена" та

продовжуючи його справу українського ладотворення ("Прийди з того Межигор'я Наш славний Палію, Подивися, що той Швачка у Фастові діє!). Доречно нагадати, що образ Семена Палія виведено Шевченком у поемі "Чернець" (1847), написаний незадовго до "Швачки", що зайве переконує, якими історичними картинами дивилася поетична уява запротореного в солдати митця.

Із Фастова Швачка разом із канівським курінним отаманом Журбою листовно звертається до київського генерал-губернатора Ф.М.Войкова (7). Але замість відповіді було послано Московський карабінерний полк під командуванням Протасова. 9 липня карателі спочатку розгромили в с.Блощинці загін Журби, а потім під Богуславом і самого Швачку, котрий потрапив до їхніх рук (8). Незадовго до цих подій з'явився указ Катерини II Кошовому Запорозької Січі Калнишевському про приборкання запорожців, які брали участь в гайдамацькому русі. В ньому Швачка згадується серед основних провідників Коліївщини (9). В серпні 1768 р. Київська губерніяльна канцелярія винесла рішення про покарання Максима Залізняка і його соратників. Микиті Швачці присудили: "... колесовать и живого положить на колесо, а вместе того бить кнутом, дать сто пядесят ударов, и вырезать ноздри и поставя указаные знаки, сослать в Нерчинск в каторжную работу вечно" (10).

Як і в "Гайдамаках", у вірші "Швачка" Шевченко описує моторшні картини розправи повсталого народу над католицькою шляхтою та сврсями-орендарями. За деякими даними Швачка карав у Фастові лише чоловіків, а жінок наказав хрестити (11). З протоколу допиту Семена Неживого відомо, що останній посилав Швачку з десятком козаків "до полского села Ходорова на ярмарок для усмирення народа от междуусобного забойства" (12). Непримиренно і суворо Шевченко також ставився до українців-конформістів, дорікаючи, що вони "полякам тільки служать, а Війську Запорозькому служити не хочуть" (13).

Історики вже давно доказали, що жорстокість гайдамацької розплати була адекватною відповіддю на нечувані звірства і знущання пануючого класу Речі Посполитої (14). Шевченка зовсім не захоплювали криваві сцени (т.1, с.459), проте, він дещо гіперболізує історичні події, щоб наголосити на безрезультатності історичних зусиль ("... розлилось, Не знать за що крові широкеї море"), показати, що кривавою бойнею і політичним дальтонізмом українців

скористалася третя, імперська, сила. В історичній пісні "Ой не буде краще та не буде ліше" розповідається про розгром карателями гайдамацького загону Швачки, коли "засмутилась уся Україна, от як сонечко в хмарці". при цьому, "москалики та не дурнії, та розмудрували: "Ой на самий перед батька Швачку з осавулами зв'язали" (15). Відомий шевченкознавець Ю.І.Івакін ретельно дослідив пісенні джерела поезії "Швачка", називаючи серед них і згадану історичну пісню, але не проаналізував її можливого впливу на Шевченка (16).

Вірш "Швачка" закінчується на оптимістичній ноті.бо після Фастова герой твору "мас погуляти у Бихові, славнім місті З Левченком укупі". Такий кінець набирає історико-символічного забарвлення ще й тому, що після розгрому Швачки знаходилися отамани, які називали себе його іменем (17).

Отже, твір "Швачка" розширює тему Гайдамаччини у творчості Тараса Шевченка - географія, персоналії, конкретизація історичної наступності, ідея продовження визвольних змагань. З історичного боку він є заключною ланкою своєрідного Шевченкового "гайдамацького циклу": опис основних подій Коліївщини (посма "Гайдамаки") - підтвердження і захист достовірності написаного ("Холодний Яр") - доповнення національно-визвольної ідеї, але в інших історичних формах ("Швачка").

1. Див.: *Навроцький Б.* "Гайдамаки" Т.Шевченка. - К., 1928; *Гнатюк М.* Поема Т.Г.Шевченка "Гайдамаки". - К., 1953; *Історичні погляди Т.Г.Шевченка.* - К., 1964. - С.127-152.

2. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у дванадцяти томах. - Т.1. - К., 1989. - С.84. (Далі посилання на це видання в тексті).

3. *Скальковський А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. - Т.2. - Одесса, 1855. - С.333-334.

4. *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів.* - К., 1970. - С.368-393.

5. *Голубенко І.* Сини мої, гайдамаки... // *Жовтень.* - 1989. - № 10. - С.105.

6. *Гайдамацький рух на Україні в XVII ст.* - С.368; *Харбан Г.Ю.* З історії гайдамаччини // *Український історичний журнал.* - 1968. - № 6. - С.100-101.

7. *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.* - С.368.

8. Там же. - С.397.

9. Там же. - С.393.
10. Там же. - С.450.
11. Глубенко І. Вказ. праця // Жовтень. - 1989. - № 11. - С.108.
12. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. - С.425.
13. Там же. - С.506-507.
14. Див., напр.: Смолій В.А. Максим Залізняк // Український історичний журнал. - 1990. - № 3. - С.100.
15. Історичні пісні. - К., 1961. - С.523.
16. Івакін Ю.І. Коментар до "Кобзаря" Шевченка. Поезії 1847-1861 рр. - 1968. - С.129-132.
17. Голубенко І. Вказ. праця. - С.111.

*В.А.Войналович (Полтава),
Ю.З.Данилюк (Київ)*

З історії створення історико-культурного заповідника на базі комплексу пам'яток м.Чигирина, с.Суботова і урочища Холодний Яр

В березні 1989 року громадськість України схвально зустріла постанову уряду про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м.Чигирин, С.Суботова і урочища Холодний Яр державним історико-культурним заповідником. Створенню заповідника, який ставив за мету зберегти і донести до поколінь прийдешніх славі сторінки в історії українського козацтва передувала величезна та багатогранна робота здійснена протягом останніх трьох десятиріч.

Восени 1969 р. Українським товариством охорони пам'яток історії та культури була організована спеціальна наукова експедиція з числа фахівців різних галузей науки і культури, яка розглянула безпосередньо на місці питання про пам'ятники і пам'ятні місця Чигиринського району. В ній взяли участь доктор історичних наук О.С.Компан, доктор мистецтвознавства Г.Н.Логвин, письменник О.І.Микитенко, кандидати історичних наук О.М.Апанович, В.Д.Баран, кандидат архітектури С.К.Кілесо, начальник відділу пам'яток архітектури та монументів Держбуду України Л.І.Граужіс та інші.

На нашу думку, члени наукової експедиції висловили міркування, які не втратили практичного значення і сьогодні. Зокрема, пропонувалося оголосити територію стародавніх міст Чигирин і Суботова - містами-заповідниками, а Холодний Яр - національним заповідником-парком. Вважалось за доцільне провести широкі археологічно-архітектурні та історичні дослідження Богданової гори в м.Чигирині з метою виявлення резиденції Б.Хмельницького, залишків відтворення башт, рову, церкви та інших військових і побутово-господарських об'єктів, садиби Б.Хмельницького в Суботіві, Ільїнської церкви, а також городища і курганів у Холодному Яру.

У висновках експедиції аргументувалась доцільність відтворення на основі наукових досліджень вигляду м.Чигирин і його фортеці як типового середньовічного міста з усіма його атрибутами, реконструкції гетьманської резиденції в Чигирині, що була адміністративно-політичним центром України того часу.

Невідкладного вирішення, на думку вчених, вимагали і проблеми створення Холодно-Ярівського заповідника, визначення його зон, меж, передбачення в ньому комплексу "Коліївщина", з центральним об'єктом - пам'яткою архітектури - Мотронинським монастирем, перетворивши останній на музей гайдамацького руху і Коліївщини.

До реалізації згаданих пропозицій пропонувалось підключити понад 30 республіканських міністерств, відомств, громадських організацій, творчих спілок, наукових закладів, проектних установ.

Вагомий внесок в дослідження і увічнення унікального комплексу пам'яток Черкащини вносило Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Цією громадською організацією було виділено близько 1 тис. крб. на проведення робіт по реставрації Мотронинського монастиря, встановлення ряду пам'ятних знаків. Крім того УТОПІК відшукала близько 60 тис. крб. на здійснення в регіоні фундаментальних археологічних досліджень.

На ініціативі наукової, творчої інтелігенції зважали органи місцевого самоврядування, Міністерство культури, Академія наук, інші республіканські організації.

До уряду України було внесено пропозицію - оголосити територію урочища Холодний Яр державним історико-культурним заповідником обласного підпорядкування; виконкому Черкаської обласної Ради депутатів трудящих доручалося:

- встановити в натурі межі державного історико-культурного заповідника;

- впорядкувати на території заповідника тематичний лісопарк, в якому передбачити встановлення пам'ятних знаків на відзначення національно-визвольних рухів XVIII ст., скульптурних постатей найбільш відомих учасників і керівників народних повстань 1734-1768 рр.

Держбуду та Черкаському облвиконкому разом з Міністерством культури України доручалося до 1 червня 1973 р. забезпечити виготовлення генерального плану забудови території урочища Холодний Яр, в якому передбачити розміщення музеїв "Національно-визвольна боротьба українського народу 1734-1768 рр.", встановлення відповідних пам'ятних знаків.

Укрхуфонд на замовлення Черкаського облвиконкому мав виготовити пам'ятні знаки на відзначення національно-визвольних рухів XVIII ст., скульптурні постаті Д.Кушніра, С.Наливайка, І.Гонти, М.Залізняка для встановлення їх на території заповідника.

На жаль плани щодо впорядкування пам'ятних місць Черкащини тривалий час залишались на папері. Вони обумовлювались перш за все тими змінами в політичному керівництві України, проведеними в 1972 році. В провину знятому зі своєї посади першому секретареві КПУ П.Ю.Шелесту ставилось, зокрема, хиби в проведенні національної політики. Тому не випадково новообраний секретар ЦЦК КПУ з ідеалогії В.Ю.Маланчук завзято став викорінювати "бацили націоналізму", начебто розповсюджені в республіці. Своєрідним вироком роботи по увічненню історії українського козацтва стала доповідна записка В.Ю.Маланчука, С.Д.Безклубенко, А.В.Мяловицького, розіслана членам і кандидатам в члени політбюро ЦК КПУ 20 серпня 1973 рр. В ній, зокрема, вказувалось, що заходи по увічненню українського козацтва набрали непомірного характеру... і "здатні підживлювати націоналістичні та шовіністичні ілюзії і пережитки".

В аргументованих пропозиціях керівництва області, представлених до уряду України 21 червня 1978 р., вказувалось на необхідність провести роботи по благоустрою Замкової гори в Чигирині, заміні у місті пам'ятних знаків, присвячених подіям визвольної боротьби 1648-1654 рр., пов'язаних з перебуванням тут Б.Хмельницького, Т.Г.Шевченка тощо. Висловлювалася тривога з

приводу затримки реставрації Ільїнської церкви - усипальниці Б.Хмельницького, яка на той час тривала вісім років.

У зв'язку з цим урядом республіки було доручено Держплану, Міністерству культури України вжити належних заходів, спрямованих на усунення наявних недоліків і вирішення поставлених проблем.

Рада Міністрів республіки погодилась з заміною ряду пам'ятників Б.Хмельницькому інших обелісків, пам'ятних знаків, меморіальних дошок у Чигирині, виготовлених раніше з недовговічних матеріалів. Черкаському обласному виконавчому комітету було доручено у встановленому порядку впорядкувати історичні місця, пов'язані з найбільш яскравими подіями Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.

Однак здійснені заходи не вирішували всіх проблем збереження і пропаганди історико-культурної спадщини краю.

Лише в умовах національного і культурного відродження України відкрилися реальні можливості для впорядкування комплексу пам'яток, пов'язаних з історією українського козацтва, перетворення їх у своєрідну національну святиню, засіб самопізнання нашого народу.

*І.С.Стороженко
(Дніпропетровськ)*

Корсунська битва 1648 р.

Минає 345 років від 26 травня 1648 року, коли під Корсунем (Тепер м.Корсунь-Шевченківський, Черкаської обл.) відбулася друга переможна битва Визвольної війни українського народу сер. XVII ст. між українською (Б.Хмельницький) та польською (М.Потоцький) арміями.

Дослідженню цієї битви приділяли уваги у своїх працях М.Костомаров, І.Франко, І.Крип'якевич, В.Голобуцький, О.Апанович, Ю.Тис-Крохмалюк, К.Шейноха, Є.Руліковський, В.Серчик, В.Маєвський та ін.

Накопичений матеріал по дослідженню Корсунської битви дозволяє сьогодні наблизитись до більш достовірного визначення її

вирішальних чинників. Зокрема, вони свідчать, що повстання під керівництвом Б.Хмельницького, яке переросло у Визвольну війну українського народу середини XVII ст., з військової точки зору докорінно відрізняється від попередніх козацьких повстань. Ця відмінність полягає в тому, що до складу української повстанської армії було включено татарську кінноту, що мало катастрофічні наслідки для польського війська в битвах, що відбулися протягом 1648 р. на Жовтих Водах, під Корсунем та під Пилявцями. Справа в тому, що українське козацтво до середини XVII ст. традиційно мало першокласну піхоту і обози, але користувалося нечисленною кіннотою. У зв'язку з цим існувала тактична перевага кінного польського війська над арміями українських повстанців, які боролись проти Речі Посполитої протягом 1591-1638 рр., що примушувало їх переходити до оборонних дій в замкнутому таборі і вело переважно до поразки. Б.Хмельницький виявився значно талановитішим полководцем, ніж його попередники, і, очевидно, урахував досвід збройної боротьби козацтва минулих років проти польських військ, а також зміни, які відбувалися в цей час у військовому мистецтві Західної Європи, де під кінець Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.) зароджується нова, лінійна тактика, згідно якої зростає роль кінноти і артилерії (*Разин Н.А. История военного искусства. В 5 т. М., 1961. - Т.2. - С.437*). Можна припустити, що Б.Хмельницькому було відомо про ці зміни, оскільки він побував на театрі бойових дій під кінець цієї війни. Але незалежно від цього, структура ворожої армії та характер бойових дій вимагали проведення відповідної реорганізації своїх збройних сил.

Згідно з угодою, укладеною у квітні 1648 р. між Україною і Кримом, крім загальної військової допомоги, яку зобов'язався надати кримський хан Іслам-Гірсей III (тобто вирушити з великим військом на Україну), він виділив у розпорядження Б.Хмельницького загін татарської кінноти під командуванням Тугай-бея. Наші дослідження показали, що чисельність загону була в межах 20 тис. воїнів. Про важливість і терміновість цього заходу для повстання свідчить той факт, що Б.Хмельницький повертався з Криму на чолі виділеного йому татарського загону.

Поєднавши козацьку піхоту з татарською кіннотою, він не тільки ліквідував польську тактичну перевагу в кавалерії, а й досяг співвідношення сторін на свою користь, оскільки польське військо,

втрапивши полки реєстрових козаків та найманців (перейшли на бік повстання) не мало піхоти.

Ситуацію, що склалася, польський історик Веслав Масєвський визначає як кризу польського військового мистецтва 1648-1649 рр., при цьому він вказує на втрату польською армією здатності вести наступальні дії: "В цих умовах великої кількісної переваги об'єднаних сил, наявність у ворога високорухомої татарської кінноти примусила великого гетьмана Миколу Потоцького відмовитись від наступальних дій своєї кавалерії, а наявність козаків, які мали у своєму розпорядженні значну вогневу силу, примусила підвищувати свою оборонну та вогневу сили за рахунок використання возів та спішування кінноти. Отже, поляки втратили вагомий фактор переваги у вигляді ударної сили кінноти". (История военного дела в Польше. Избранные вопросы. Варшава. 1970. - С.115).

Про зміну співвідношення сторін на користь Б.Хмельницького М.Потоцькому стало відомо 10 травня 1648 р. біля Чигирин під час його руху на допомогу своєму синові Стефану, який стримував на Жовтих Водах облогу українсько-татарського війська. У зв'язку з цим він припинив своє подальше просування на південь, а після отримання 12 травня звістки про перехід реєстрових козацьких полків на бік повстання відмовився від бойових дій і наступного дня рушив назад до Черкас, а звідки (після отримання 19 травня інформації про поразку польського війська на Жовтих Водах) до Корсуня. Зупинившись біля цього міста, він не планував дати тут бій Б.Хмельницькому, а мав наміри з'ясувати обстановку та зачекати прибуття сюди з Лівобережжя (з району Лубен) Я.Вишневецького з 6 тис. загоном кінноти. Оскільки М.Потоцький рухався без надійного розвідувального забезпечення, для нього було несподіванкою, коли наступного дня 24 травня М.Потоцький стояв перед вибором: продовжувати ганебно тікати або відступити з гідністю. Він обрав останнє і провів протягом другої половини дня 24 і ночі 25 травня інженерні роботи по підготовці табору до оборони.

Б.Хмельницький після завершення Жовтоводської битви (16 травня 1648 р.) не пізніше 19 травня рушив форсованим маршем (40 км за добу) за маршрутом: Жовті Води - Крилів - Чигирин - Олександрівка - Тясменне (Сміла) - Городище - Корсунь, одночасно (не пізніше 24 травня) блокував всі переправи через Дніпро аж

до Києва, щоб перешкодити приєднанню Я.Вишневецького до М.Потоцького. Реконструкції похідно-бойового порядку української армії на останньому переході (між Городищем і Корсунем) показала, що він мав довжину (глибину) 20 км і ширину 13 км, а також був побудований за класичною схемою проведення зустрічної битви або битви з ворогом, який від неї ухиляється. (Разин Е.А. История военного искусства: В 5 т. - М., 1961. - Т.3. - С.350, 379-440; Строчков А.А. История военного искусства. - М.6 1955. - С.237; Готовский В.Л. Конница. - М.; Л. - 1923. - С.73). Першим рухався розвідувальний козацький загін, передові роз'їзди якого підійшли до польського табору у кінці дня 24 травня, а основне ядро - на світанку 25 травня. За ним на відстані 4 км рухався передовий загін української армії - татарська кіннота (біля 20 тис.), очолювана Тугай-бєсім, який зі сходом сонця 25 травня форсував ріку Рось за допомогою бродів, що в Корсуні та нижче нього і протягом дня провів бойову розвідку навколо польського табору, відволікаючи увагу ворога та затримуючи його на вибраних ним позиціях.

За передовим загоном на відстані 11 км чотирма колонами у смузі між Стеблевим і Корсунем рухались головні сили (піхота і обоз) української армії (більше 20 тис.). Лівofлангова колона (6 тис.), яку очолив М.Кривоніс, переправилась через Рось за допомогою броду нижче Стебліва і по шляху, де йде на Богуслав, в кінці дня 25 травня вийшла в район 2 км південніше с.Ситники, де перскопала Корсунський тракт і обладнала засідку (за визначенням Федоренка М.К.). Дві середні колони (по 4-5 тис.), очолювані М.Пушкарем і І.Богуном, переправились через Рось за допомогою двох бродів, що вище і нижче с.Яблунівки і в кінці дня 25 травня зосередилися табором 4-5 км північно-західніше Корсуня. правofлангова колона (4-5 тис.), очолювана М.Гладким, у середині дня 25 травня підійшла до Корсуня і зосередилася на правому березі р.Рось навпроти польського табору в готовності до переправи, відволікаючи увагу ворога і виконуючи функцію ар'єргарду української армії. Отже, у кінці дня 25 травня 1648 р. було завершено повне оточення польського війська, яке мало у своєму складі більше 20 тис. воїнів та 40 гармат різного калібру.

Б.Хмельницький мав більше 40 тис. українсько-татарського війська та 26 гармат різного калібру. Крім того, на Саксагані в трьох переходах від Корсуня, зупинився з 87 тис. військом крим-

ський хан Іслам-Гірей III, який форсованим маршем (до 90 км за добу) поспішав на допомогу Б.Хмельницькому. Після з'ясування обстановки, що склалася, М.Потоцький прийняв єдине правильне рішення, яке давало йому якийсь шанс врятуватись - негайно відступити табором. Вишукувавши своє військо у восьмирядний табір з возів (за розрахунками - ширина 90 м і довжина біля одного км), М.Потоцький на світанку 26 травня 1648 р. рушив через бойові порядки української армії по Корсунському тракту, що йде на Богуслав з наміром вийти з оточення. Рух польського війська супроводжувала з боєм українська армія аж до місця засідки (відстань 8 км), очікуючи слушного моменту для переходу у наступ, тобто коли порушиться суцільність рядів табору. Такі сприятливі умови виникли, коли польське військо, натикнувшись на засідку, почало звертати ліворуч з Корсунського тракту на пересічену, заболочену місцевість, внаслідок чого у двох місцях табору виникли розриви, в які навально увірвалася українська піхота. Одночасно в тильній стороні табору прорвала оборону татарська кіннота і рушила уздовж його "вулиць". За 4 години польське військо було повністю розгромлено.

Топографічне дослідження, проведене Федоренком П.К., показало, що Корсунський тракт був єдиним шляхом, по якому міг просуватись восьмирядний польський табір. Оскільки Б.Хмельницький цей шлях перекопав і прикрив це місце військами, М.Потоцький опинився у пастці: з північного заходу та заходу район битви був перекритий непрохідними болотами Липинівської та Виграївської балок.

Отже, не тільки за рахунок тактичної і кількісної переваги української армії над польською, а й з-за рельєфних умов району битви, М.Потоцький не мав шансу не тільки на перемогу, а навіть на порятунк.

Л.А.Савенок (Херсон)

Коліїщина в історіографії 1920-х років

Не викликає сумніву, що сучасну кризу української історичної науки можна подолати лише на основі критичного засвоєння попередньої історіографічної спадщини. Особливої уваги заслуговують

праці 1920-х років, коли українська історична наука розвивалась в порівняно сприятливих умовах і зробила значний, досі належним чином не оцінений, доробок у вивченні багатьох проблем, й, зокрема, Коліївщини.

Перш за все слід підкреслити, що через політичні реалії 1920-х років історія класової боротьби викликала підвищений інтерес в суспільстві і серед дослідників. В цей період виходило чимало науково-популярних праць відповідної тематики, спрямування яких було агітаційно-пропагандистським, а про наукову вартість годі і говорити. Але вони створили певну морально-психологічну ауру щодо класової боротьби, що відповідним чином впливала і на серйозних вчених (1).

Потрібно також враховувати те, що в 1920-і роки в історичній науці співісували різні школи і наукові напрямки, а офіційно визнаним був марксистський напрям. Тому нерідко вчені, що стояли на інших методологічних засадах, вдавалися до мімікрії (зовнішнього "марксистського оздоблення" своїх праць відповідною фразеологією). Інші дослідники в пошуках теоретичної основи нової концепції історії України потрапили у полон удаваної чіткості положень марксизму. Тому, такі молоді науковці як О.Гермайзе та М.Гарбань в своїх писаннях про гайдамаччину прагнули спертися на "марксистські ідеї" М.Покровського і М.Яворського.

Історики-марксистичи не займалися дослідницькими студіями з Гайдамаччини в цілому і Коліївщини зокрема, обмежувались при написанні узагальнюючих праць міркуваннями соціологічного характеру в дусі ідей М.Покровського про "селянську революцію" і інтереси "торгового капіталу" (2). В кращому випадку вони доповнювали ці схеми національними моментами (3). Їх спроби створити марксистську історію Коліївщини виявилися невдалими і нічим істотним не збагатили історіографію.

Більш плідним був доробок тих вчених, які вивчали Гайдамаччину шляхом залучення нових джерел. Їх думки та спостереження і сьогодні не втратили свого значення. Приміром, харківський історик М.Гарбань пояснював деякі тенденції розвою повстанського руху політичними діями Росії, а саму Гайдамаччину оцінював як революційний "кривавий протест" (4). Вірно дослідник зрозумів і релігійний фактор як форму прояву соціальних і національних прагнень гайдамаків (5). Вивчення матеріалів суду над С.Тихим дозволило В.Євфимовському збагатити уявлення про соціальний

склад повстанців, їх тактику та ідеологію (6). Плідними щодо аналізу впливу Коліївщини на соціально-економічний розвиток Правобережної України виявилися студії О.Барановича над документами майтків польської шляхти (7).

Симптоматично, що в літературі 1920-х років щодо селянських виступів широко вживався і незвичайний для нас термін "розрухи". Так, цей мотив у діяльності гайдамаків підкреслював М.Суслопаров, довівши переважно люмпенський склад учасників гайдамаччини (8).

Цікаві думки, сперті на архівні документи, висловив дніпропетровський дослідник В.Греков. Вони стосувалися ролі запорозького козацтва у Коліївщині. Дослідник кваліфікував Коліївщину як "аграрний рух" запорожців і відзначав антимосковські настрої сіроми. Слушно підмітив автор і намагання запрозької старшини використати Коліївщину в своїх інтересах (і як засіб задовольнити інтереси голоти за рахунок пограбування польської шляхти, і як знаряддя протидії Москві). Розуміла старшина і значення національно-визвольної боротьби в справі збереження автономії Запорозьких Вольностей. Все це обумовило досить лояльне ставлення Коша Запорозького до Коліївщини (90). Разом з тим, вчений дещо перебільшив ефективність політики запорозької старшини щодо повстанського руху. Адже, саме під впливом Коліївщини, як слушно підкреслювала Н.Полонська-Василенко, бунт сіроми на Січі 1768 р. створив реальну загрозу панування запорозької верхівки на Січі (10).

Звичайно, в працях істориків 1920-х років було чимало прогалин, прорахунків, недоречностей і т.п. Це було пов'язано, крім вищезазначених об'єктивних труднощів, із порівняною новизною проблематики, обмеженою джерельною базою, молодістю значної частини авторів. Але в 1920-і роки на основі вивчення нових джерел було зроблено певний крок в науковому дослідженні Коліївщини в продовж традицій В.Антоновича.

Всі здобутки і прорахунки історіографії 1920-х років досить рельєфно відбилися в працях О.Гермайзе. По-перше, він видав надзвичайно цінний пласт джерел - "Коденську книгу судових справ", в якій вміщено матеріали польської судової комісії по справах учасників Коліївщини (11). По-друге, в своїх працях дослідник використав цілком оригінальну джерельну основу - матеріали російської слідчої комісії по справах гайдамаків та документи київського ге-

нерал-губернатора Ф.М.Войкова (рапорти військових командирів, інструкції з Петербургу щодо ведення гайдамацьких справ) тощо. Нарешті, вчений піддав джерела суворій критиці. Вже цей перелік дозволяє відзначити серйозність внеску О.Гермайзе в історіографію Коліївщини.

Але студії О.Гермайзе слід розглядати лише як більш-менш вправні коментарі знайдених джерел, а всі вміщені в них узагальнення треба віднести до пошуків в дусі модних тоді концепцій економічного детермінізму і вульгарного соціологізму.

До дійсно наукового доробку вченого слід віднести його висновки про відсутність чіткооформленої ідеології Коліївщини, ошуканство політики російського царату щодо повстанців; уточнення деяких деталей початку повстання і взагалі хронології Коліївщини; визначення характеру стосунків між І.Гонтою і М.Залізняком. О.Гермайзе досить детально змальовує події Умані на основі свідчень самих гайдамаків, не уникаючи "гострих питань" - нестримний розгул повстанців, пияцтво Залізняка і т.д. Нові свідчення подані і про долю М.Залізняка та інших ватажків після арешту їх російською адміністрацією (12). Сам вчений зазначав, що як історик-аналітик Коліївщини він нічим себе не проявив, і вважав своєю заслугою введення до наукового обігу нових джерел та підготовку ґрунту для майбутніх монографічних праць.

Підбиваючи підсумки слід зазначити, що історики 1920-х років не змогли виробити нової концепції Коліївщини і гайдамацького руху в цілому. Але студії О.Гермайзе, М.Горбаня, В.Грекова суттєво збагатили фактичне підґрунття вивчення цієї визначної події в історії українського народу.

1. Див.: *Широцький К.* Коліївщина (Гайдамаччина в 1768 р.). - К., 1918.
2. *Костенко П.* Селянські виступи та війни. - К., 1925. - С.63-69.
3. Див.: *Яворський М.* Коротка історія України. - К., 1923. - С.71-72.
4. *Горбань М.* Гайдамаччина 1750 року // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. - Харків, 1926. - Ч.2-3. - С.108-112.
5. Там же. - С.67-69.
6. *Євфимовський В.* Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним судом // Україна. - 1925. - Кн.37 - С.108-113.

7. Баранович С. Панське господарство в Ключі Володарським за часів Коліївщини // Ювілейний збірник на пошану акад. М.Грушевському. - К., 1928. - Т.1. - С.274-278.
8. Суслопаров М. Гайдамаччина в 80-х роках XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - К., 1928. - Кн.18.- С.67.
9. Греков В. Запорозький Кіш та Коліївщина // Україна. - 1923. - Кн.4. - С.14-20; Його ж. Бунт сіроми 1768 р. // записки історико-філологічного відділу ВУАН. - К., 1927. - Кн.11. - С.209-241.
10. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запорожжя // Там же. - К., 1926. - Кн.9. - С.70-71, 85-86.
11. Коденська книга судових актів // Український архів. - К., 1931. - Т.П. - 436 с.
12. Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. - 1924. - Кн.1-2. - С. 19-31; Його ж. Епізод з Коліївщини 1768 р. // Ювілейний збірник на пошану акад. М.Грушевського. - Т.1. - К., 1928. - С.268-273.

*Н.В.Шевченко
(Миколаїв)*

До питання про соціальний ідеал селянства та козацтва України другої половини XVIII ст.

У ході дискусії про значення селянських воєн періоду пізнього середньовіччя, що активізувалася останнім часом у зв'язку зі спробою позбутися стереотипів радянської історіографії, зокрема абсолютизації класової боротьби в історичному процесі, все настійніше визнається необхідність всебічного аналізу соціальної свідомості учасників класового протесту у Росії на предмет наявності у них програми перебудови феодального суспільства (1). В окремих полемічних публікаціях російських істориків констатується відсутність ідейних програм селянських рухів XVII-XVIII ст., а соціальна практика повсталих характеризується як деструктивна. Моделюючи ситуацію наслідків переможної селянської війни в Росії і звертаючись до досвіду країн середньовічного Сходу, автор зазна-

чаї, що "безглуздо було б чекати від селянського бунту прориву із царства кріпосництва у світ цивілізованих відносин і демократичних свобод" (2). У цьому контексті, гадаємо, має більше підстав звернення до вітчизняної історії, зокрема, до теми соціальної свідомості учасників селянсько-козацьких повстань та гайдамацького руху в Україні XVIII ст.

Вважаємо слушною постановку питань: чи завжди пригноблені класи намагалися вирішити проблему захисту своїх прав зі зброєю у руках? Чи мали вони план перебудови кріпосницького ладу, який би базувався на законодавстві? Не менш важливим уявляється завдання з'ясування рівня їх правосвідомості та готовності прийняти реформу, яку у 1767 році запропонувала здійснити "освічена" цариця Катерина II, скликаючи загальнопредставницьку комісію по укладанню нового Уложення. Чи мали непривілейовані стани Російської імперії, зокрема українські виборці, своє бачення змісту цих реформ та яким був їх соціальний ідеал?

Аналіз документів ідейної творчості селянства та козацтва (суплік "шукачів козацтва", наказів в Законодавчу комісію 1767-1774 рр., вимог учасників селянсько-козацьких повстань, гайдамацького руху) дає підстави визнати непогану обізнаність їх укладачів в діючому законодавстві. Так, для обґрунтування своїх вимог вони залучають всі правові акти, які регулюють їх соціально-правовий статус. Як правило, ці акти цитуються, вправно коментуються, а позиви до суду чи накази депутатам іноді супроводжуються копіями документів, що визначають межі земельних угідь села, статус його жителів (30). Через усі козацькі накази Лівобережної України проводиться ідея законності збереження козацького стану, помірних феодалських повинностей селян, української автономії, бо ці соціальні здобутки їх предків у ході Визвольної війни були визнані царизмом у 1654 р.

Автори селянських суплік 50-60-х років XVIII ст., керуючись головною доктриною абсолютизму "загального блага", подають її у своєму трактуванні як "народного благоденства". Політику гетьмансько-старшинської адміністрації кваліфікують антинародною, кріпосницькою, що нічого спільного не має з державними інтересами, а "клониться к их старшинской корысти". Показово, що в згаданих документах проводиться думка про законність їх вимог з посиланнями на всі укази самодержавства, що стосувались процедури повернення козацьких прав. Так, жителі с.Фоевичі Старо-

дубського полку свої дії по "шуканню козацтва" подають як ті, що відповідають державним інтересам. Колишні козаки с.Калуги Стародубського полку у чолобитній до Сенату запевняють у своїй готовності "службу козацьку отбувать, не щадя последнего здравія своего, а дії полкової адміністрації, в "отменность Е.И.В. указов" намагаючись змусити їх виконувати "подданническіе повинности", визначають незаконними (5). Козацька старшина Лівобережної України, що у середині XVIII ст. домагалася скасування селянських переходів, припинення справ "по шуканню козацтва", визнання своїх шляхетських прав і урівняння з російським дворянством, подавалася в селянських супліках порушником законів, державним злочинцем. У згаданій чолобитній с.Феоновичі гетьмансько-старшинська адміністрація відкрито нехтуючи царськими указами, веде військові дії з селянами: "будучи как бы прямо в чужой земли с неприятелем..." (6). Якщо учасники руху за повернення козацьких прав 40-50-х років XVIII ст. ще покладають надії на судові процеси в Україні, то з 60-х років для них вже характерна зневіра в доцільність звернення до Генеральної військової канцелярії. Судові позиви в Україні оцінюються як втрачений час, бо на судових засіданнях торжествує відвертий глум над законами, корупція (7). Характеризуючи український суд знаряддям панування шляхетства, причину цього явища вбачають у класовій солідарності панства, зацікавленого в "порабощении козачества". А показову розправу над учасниками цього руху пояснюють намаганням козацької старшини залякати інших селян, "дабы не смели, видя такое наше бедство, отзываться о своем козачестве" (8). Отже, багаторічні звертання селян у суд залишили свій слід у свідомості народній, що досить влучно дав оцінку цим установам: "без суда і без права", "З пана не буде правдивого атамана", "Ворон ворона не клює, а пан з пана шкуру не здере", "Панська ласка, що вовча дружба", "З паном хтось інший пиво варив, та й молоту одцурався" (9).

У наказах козацтва Лівобережної України до законодавчої комісії 1767-1774 рр. характеристика соціальної політики гетьмансько-старшинської адміністрації дещо пом'якшена. Причина цього бачиться в тій суспільно-політичній обстановці, яка склалася в Україні після скасування у 1764 році гетьманства і заснування II Малоросійської колегії. В умовах, коли царизм став на шлях остаточної ліквідації автономії краю, соціальна програма козацьких наказів підпорядковувалася політичній. Адже козацтво вже мало

нагоду під час проведення перепису 1765-1767 рр. та виборчої кампанії до Законодавчої комісії пересвідчитися у стремління представника російської адміністрації в особі П.О.Рум'янцева використати існуючі соціальні протиріччя між ними та шляхетством, щоб не допустити створення всеукраїнської опозиції централізаторській політиці царизму. Та й козацька старшина, отримавши згідно циркуляру про організацію виборів, укладеного Рум'янцевим, право наглядати за козацькими виборцями, нерідко редагувала їх накази. До того ж, слід мати на увазі, що в останніх маємо відображення соціальних устремлень тієї частини козаків, яка зберегла козацькі права. Ті, що вже втратили їх і потрапили у розряд залежних селян, підсусідків, як і російські кріпосні селяни не отримали права голосу.

В літературі слушно відзначалося, що при всій радикальності соціальної практики учасників селянсько-козацьких повстань 60-80-х років XVIII ст. (створення органів самоврядування, казни, розподіл поміщицької землі, організація самооборони), повсталі зберігали віру у можливість справедливого рішення справи при втручанні самодержавства (10). Безумовно, монархічні ілюзії були властиві значній частині селянства та козацтва України цього періоду. Навіть у випадку, коли протест народний викликали розпорядження царизму. Так, у 1764 р. 2 сотні Полтавського і 12 сотень Миргородського полків указом Катерини II були переведені до Новоросійської губернії. Під час виборів до Законодавчої комісії 1767 р. козаки цих сотень домагалися скасування рішення, що порушувало їх традиційні "малоросійські вольності", звертаючись до самої Катерини II. Гадасмо, що це не свідчення наївного монархізму, адже у їх супліках містилася достатньо критична оцінка дій самодержавства, а намагання законодавчим шляхом повернути втрачені права (11). Як правило ідеалізація політики царизму, включаючи і міроприсмства "освіченого монарха" в особі Катерини II, відсутня у більшості наказів козацтва, державних селян Лівобережної, Слобідської України та Новоросійської губернії. В цих документах заперечувалася законність указів про розподіл козацтва на компанійців і підпомічників, включення останніх в систему державного оподаткування. В наказах військових обивателів Слобожанщини, чолобитних депутатів слободи Богодухівської та міста Ізюма, поданих в час роботи комісії у 1768 р., скасування Катериною II козацьких полків трактувалося порушенням тра-

диційного устрою краю. Відкидалася всяка думка про законність дій, включаючи і заборону селянських переходів: "Разрешить поданным помещиков из казаков в полковую службу выход свободный дозволить на основании того, что они испод полской области званы и вышли в государственную полковую службу а не за помещиков в подданство" (12).

Слід зазначити, що в ході засідань Законодавчої комісії у 1767-1768 рр. при обговоренні селянського питання, окремі депутати, а серед них були і депутати від колишніх козаків Слобожанщини, вправно використовували пункти "Наказу" Катерини II, де домінувала ідея верховенства закону, "пользы государственной" перед "собственной корытью". Посилаючись на ці положення, зокрема на трактування у "Наказі" природного закону - "... избегать случаев, чтоб не приводит людей в неволю", згадані депутати причину незацікавленості селян в результатах своєї праці показали в надмірній експлуатації та неограниченій владі поміщика над кріпаком. Представник м.Ахтирки І.Дзюбін, посилаючись на практику згону козаків із землі і закабалення їх старшиною в Слобідській Україні, яку він прямо кваліфікував розбосом, запропонував властям заснувати спеціальну комісію, яка відновить законність у краї (13). Ці пропозиції фігурують і в супліках "шукачів козацтва". У зверненні до Сенату жителі с.Феовичі Стародубського полку, даючи оцінку всій системі українського судочинства, як "назвать тое следствие следствием невозможно, но разве Флорентійським соборищем...", пропонують самодержавству "определить комиссию о деле нашем и в оную опеределить надежных и добросовестных людей" (14). Надію на запровадження цієї комісії мали, як свідчить їх супліка до Сенату, і колишні козаки с.Кліщинці Лубенського полку (1770), вони навіть називають кандидатури до її складу і укладають програму розгляду нею їх справи: "Екстракт о учинении от Малороссийской коллегии несправедливости..." (15). Проте в наказах козацьких і селянських від України домінує ідея не заступництва згаданої комісії, а обґрунтовується програма її діяльності: відновлення козацького стану і введення спрощеної процедури доказу козацького походження, повернення власникам землі, захопленої шляхетством та новоросійськими поміщиками, щоб згодом "землю к их вечному владению утвердить" (16).

Найбільш загостреною і критика політики "освіченого монарха" з боку козацьких виборців в питаннях ліквідації гетьманства, поширення в Лівобережній Україні чинності загальноросійського законодавства. Так, перший пункт всіх козацьких наказів містить прохання зберегти стародавні "права Малоросії", включаючи практику обрання гетьмана "вольними голосами". Правову основу для збереження української державності вони вбачали в Березневих статтях Богдана Хмельницького 1654 р., наголошуючи на договірному характері переходу України до складу Російської держави. Незважаючи на спільність дій козацтва і шляхетства у відстоюванні автономії України у 1767 р., і підстави говорити про диференціацію їх соціальних та політичних програм у виборчій кампанії 1767 р. Так, як свідчить звернення шляхетства до Катерини II 1765 року, накази до Законодавчої комісії, зміст "малоросійських вольностей" пов'язувався ними з литовсько-польським законодавством XVI-XVII ст., яке використовувалося для обґрунтування ідеї відновлення шляхетської республіки. Тоді як козацтво послідовно захищали українську козацьку республіку (17).

Викладена у наказах козацьким та селянським депутатам від України до Законодавчої комісії 1767-1774 рр. соціальна програма часткових реформ, на наш погляд, може розглядатися як свосередня програма-мінімум. Як тверезий розрахунок можливості її реалізації при умові адресації самодержавству і наявності альтернативності програми, укладеної шляхетством.

Однак згадана програма далеко не вичерпувала всього спектру соціального ідеалу козацтва, а тим більше залежного селянства. Комплексний аналіз всіх документів ідейної народної творчості, включаючи фольклор XVIII ст., дає підстави твердити, що особиста свобода, приватна власність, матеріальний добробут, створений власною працею, були головними компонентами цього ідеалу - суспільства дрібних виробників (18). Зазначимо, що у фольклорі цей ідеал-"Правда", що базувався на вольностях, здобутих у ході Визвольної війни, протиставлявся кріпосницьким порядкам - "Неправді", "Кривді", "Зрадї", які намагалися утвердити нове панство у XVIII ст.

Що ж до співвідношення ідеї реформ та збройної боротьби як засобу зміни суспільних порядків у свідомості пригноблених. Гадасмо, що відповідь на це питання - у багаторічній історії "шукачів козацтва" 50-80-х років XVIII ст., які тільки після втрати всякої

надії на повернення своїх прав законодавчим шляхом вдавалися до виключної міри - повстання. Вимоги "шукачів козацтва", наказів до Законодавчої комісії 1767-1774 рр. від непривілейованих станів Лівобережної, Слобідської України та Новоросійської губернії мають аналог - відомий Торчинський маніфест 1767 року, що акумулював соціальні настрої селянства Правобережної України (вимога обмежити кріпосництво, регламентувати повинності селян, надати політичні права податним станам, включаючи кріпосних). Невідомий автор маніфесту не втрачає надії на можливість реформування феодального суспільства у напрямі повернення народу "частини свободи". У разі ігнорування властями цих поміркованих вимог, автор, як і учасники селянсько-козацьких повстань і гайдамацького руху, вважає абсолютно законною збройну боротьбу народу за свої права у повному їх об'ємі (19).

1. Крестьянские войны в России XVII-XVIII вв: проблемы, поиски, решения. - М., 1974; Не превращать историю в арифметику. Круглый стол: Историческая наука в условиях перестройки // Вопросы истории. - 1988. - № 3. - С.20; *В.М.Соловьев*. Актуальные вопросы изучения народных движений (полемические заметки о крестьянских войнах в России) // История СССР. - 1991. - № 3. - С.137-144.
2. *В.М.Соловьев*. Там же. - С.141-142.
3. Наказы малороссийским депутатам 1767 г. Акты о выборах депутатов в комиссию сочинения Уложения. - К., 1889. - С.75, 77-79, 80-88, 102-113, 148-152, 164; Селянський рух на Україні. Середина XVIII - початок XIX ст. Зб. документів. - К., 1978. - С.36-134.
4. Селянський рух на Україні... - С.37-38, 41-42.
5. Там же. - С.35-36.
6. Там же. - С.36, 137-138.
7. Там же. - С.37.
8. Там же. - С.37, 141.
9. Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. - К., 1963. - С.205, 207, 225, 231; *Зіновів В.К.* Вірші. Приповісті посполиті. - К., 1971. - С.230, 244.
10. *Смолий В.А.* Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII-XVIII ст.) // Укр. істор. журн. - 1985. - № 6. - С.34-35; *Путро О.І.* Шукання

- козацтва як форма антифеодальної боротьби // Укр. істор. журн. - 1969. - № 11. - С.95-102; *Путро А.И.* Формы классовой борьбы крестьянско-казацких масс Украины в XVIII в. // Вопросы истории. - 1984. - № 8. - С.176-170.
11. Сборник Российского исторического общества (Сб. РИО). - Т.144. - С.102-120.
 12. ЦДАДА Росії, ф.342, оп.1, спр.227, арк.90-90 (зв), 111-111 (зв).
 13. Сб. РИО. - Т.32. - С.360-363, 371. Т.36. - С.167-168.
 14. Селянський рух... - С.37.
 15. Там же. - С.137-138.
 16. Наказы малороссийским депутатам... - С.151-152, 157, 164; ЦДАДА Росії, ф.342, оп.1, спр.109, ч.12, арк.32-146; Сб. РИО. - Т.144. - С.15, 30, 35, 42-44, 50, 60, 84-85.
 17. Наказы малороссийским депутатам... - С.111, 129-130, 135, 142-143, 150-151, 153, 161-164; Сб. РИО. - Т.144. - С.104, 111, 140-141.
 18. *Шевченко Н.В.* Соціальний ідеал селянсько-козацьких мас України у XVIII ст. і Г.С.Сковорода (історико-порівняльний аспект) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Вип.15. - К., 1989. - С.64.
 19. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. - М., 1956. - Т.1. - С.83-86.

В.О.Щербак
(Київ)

Становлення козацького права

Вагомим атрибутом державного життя є право, яке регулює економічні й політичні процеси, взаємовідносини між окремими індивідами чи групами людей. На його еволюцію мають безпосередній вплив самі різноманітні фактори, насамперед, в період генези та формування. Відповідно й при дослідженні становлення козацького права необхідно враховувати тісний зв'язок між юридичними поняттями і реаліями українського суспільства другої половини XV - першої половини XVII ст.

До кодифікації 1529 р. в юридичному житті Великого князівства Литовського панував консервативний принцип. Він знайшов яскраве виявлення у формулі "Мы старины не рушаем, а новины не вводим". Це зумовило культивування звичаєвого права як основи правних відносин. Останні трансформувалися і на українське козацтво, збагатившись новими нормами, характерними для їхнього способу життя.

Гене́за козацького права відноситься вже до другої половини XV ст. Під час походів у повних небезпеки умовах степу козаки змушені були об'єднуватися у тісно згуртовані товариства. Вони проникалися і підкорялися тим традиціям, без яких немислимим було б їх самостійне існування. Повторюваність аналогічних явищ призводила до появи звичаю діяти відповідним чином при схожих обставинах. Найбільш зручні правила повсякденки визнавалися серед козаків загальноприйнятими.

Звичасві норми, як риси козацького правопочуття, ставали основою для розв'язання суперечок, або ж вирішення питань, викликаних тими чи іншими вчинками. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їх практична значимість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Розиток козацької вольниці призвів до формування на основі цих традицій конкретних понять. Останні і стали основою для виникнення козацького права, яке відповідало природнім потребам товариства.

Важливим фактором генези та становлення козацького права стала поява в середині XVI ст. Запорозької Січі. Порядок і форма кошового управління, зокрема, відправа правосуддя, визнавалися військовими звичаями та традиціями, які передавалися з покоління в покоління. Вступ до січового товариства передбачав прийняття козаком на себе і певного кола обов'язків.

Писані норми військового права не існували, як не мислилися вони втіленими у законі положення, і звідси відсутність вишліфуваних думок, характерних для офіційного законодавства. Козацьке право розкривалося за випадками його вживання в процесі самої правотворчості, зокрема, в окремих рішеннях зібрань. А саме пізнання права відбувалося при його зовнішньому вияві. У найяскравішій формі це проявлялося при покаранні за скоєні злочини. Самими тяжкими серед останніх вважалася зрада, за що присуджувалась смертна кара - розстріл, утоплення, повішення на гаку і т.д.

Незважаючи на самотність Запорозької Січі її віддаленості від державних інституцій, на становлення козацького права впливало литовське, а згодом і польське законодавство. Протягом другої половини XVI ст. більшість прибулих на Запорожжя проживали раніше на території, де домінувало литовське право, що не могло не відбитися на правових уявленнях січової общини. Так, багато артикулів Литовських статутів 1566 і 1588 років про покарання на смерть за кримінальні злочини реалізувалися запорозьким судом.

Еволюція січової общини, безумовно, сприяла кристалізації козацького права. Однак якісно новий його рівень пов'язаний із вступом запорожців на державну службу. Цей період характерний злиттям або ж синтезом норм військового права козацтва із законодавством Речі Посполитої. Нелегко визначити, наскільки збереглися перші у житті запорожців, адже окремі їх елементи мали місце до ліквідації Запорозької Січі. Поява ж реєстру на початку 70-х років XVI ст. фактично означала підпорядкування перебуваючих на королівській службі державним юридичним нормам.

Юрисдикція Речі Посполитої визнавала існування двох станів - шляхетства і поспільства, тож для конституювання козацтва повинні були існувати серйозні підстави. Такими виявилися: необхідність забезпечення стабільності в державі, охорона південного прикордоння і потреба у дешевому війську на театр Лівонської війни. Набір козаків на королівську службу поклав початок юридичного їх оформлення як суспільної верстви.

Основну масу козацтва на час державних реформ Сигізмунда Августа становили вихідці з українських міст - ремісники, слуги, бояри. На відміну від селян вони були краще обізнані з існуючою юрисдикцією і в новому становищі прагнули зберегти своє становище в суспільстві через отримання від уряду відповідних прав і привілеїв. Зацікавлені у дешевому війську правителі Речі Посполитої, проводячи реформу, все ж не допустили козаків до панівних верств. Водночас за козаками закріплювалися окремі привілеї, характерні лише для шляхетства. Звідси усвідомлення реєстровими, а згодом і всіма запорожцями, законності своїх прав, які дістали назву "козацьких вольностей".

Уряд Речі Посполитої звільнив реєстрових від влади місцевих властей, надавши їм старшого, а одночасно і суддю. В цій ситуації постала потреба чітко розмежувати їх права із правами інших суспільних верств. Звідси право старшого судити козаків у справах

з "сторонніми людьми" - селянами, міщанами, шляхтою. Лише кримінальні злочини, до яких були причетні козаки, розглядалися звичайними судами.

Важливим аспектом формування козацького права було утвердження особистої свободи та звільнення від феодалних повинностей і податків. Цьому сприяла, насамперед, трансформація до козацтва нижчого прошарку землевласників - негербованої шляхти і бояр. Вони відіграли провідну роль у оформленні українського козацтва як військового стану. Особиста свобода високо цінувалася запорозьким лицарством і посягання на неї викликало гостру реакцію козаків.

Економічною підоймою прав і вольностей козацтва виступала свобода дідичення або ж господарювання. Маїтності з правом дідичення надавалися у приватну власність, хоча на перших порах документальні свідчення про це стосуються переважно старших козацького реєстру. Володіння надавалися безпосередньо у королівщинах, з чим не хотіли миритися місцеві власті. Урядовці всіляко намагалися заволодіти козацькими маєтностями, вичікуючи загибелі або ж смерті козака, на що нерідко скаржилися реєстровці. У листі Стефана Баторія (1582 р.) до українських старост містився наказ не допускати захоплення козацьких земель, а залишати їх родині.

Тривогу властей викликало прагнення козацтва завести запорозькі порядки на волостях, що означало, насамперед, встановлення власної адміністрації та судочинства. Ця тривога передавалася і до вищих урядових інстанцій Речі Посполитої. У рішенні сейму 1613 р. зазначалося, що козаки на Україні "невизнають нашої влади і самовільно вийшли з- під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім своїх отаманських". Там же через три роки йшлося про "складання прав" запорожцями. Отже, в обох випадках простежується зворотній процес, коли козацьке право впроваджується на волості. Безумовно, що в "чистому" вигляді військові традиції запорожців не могли бути використаними на волості. "Складання прав", очевидно, передбачало перегляд запорозького права і пристосування його до реалій суспільства з державною юриспруденцією. Цікавою видається перша згадка про існування на волості козацького суду.

Небагато конкретних відомостей про практику застосування козацького права на волостях, що означало, насамперед, встановлення власної адміністрації і судочинства, оскільки згідно запорозьких традицій воно мало усну форму. Процес правотворення знайшов новий імпульс під час визвольних рухів 20-30-х років XVII ст. Встановлення козацьких порядків у захоплених повстаннями районах стало звичайним явищем, відповідно, там же в ході судочинства реалізувалося і козацьке право. Практика козацького судочинства остаточно утвердилася в ході Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.

Таким чином, генеза та становлення козацького права проходила в кілька етапів. Зародившись у середовищі окремих лицарських громад далеко від офіційних державних інституцій, воно знайшло широкий розвиток в січовій общині. Вступ запорожців на державну службу і перенесення козацьких порядків на волості сприяло збагаченню практики козацького права, знаменувало його поступ на якісно новий етап. Принагідно козаки намагалися обґрунтувати законність своїх прав, посилаючись на традиції "народу руського", "звичаї стародавні", а також постанови Сигізмунда Августа та Стефана Баторія. Це дає підставу стверджувати, що королівські реформи не становили єдиний чинник формування козацького права, а лише сприяли його утвердженню в житті тогочасного українського суспільства.

*С.Ю.Гончаров
(Київ)*

Українська державність XVII ст. та козацтво у працях М.І.Костомарова

Процес будівництва самостійної державності України, що активно проходить сьогодні, надзвичайно посилив інтерес до досвіду аналогічних спроб в минулому. Справді, вивчення подій, що відбувались навіть в іншу історичну епоху, дає змогу не тільки осягнути і зрозуміти власну історію (що вже являє собою неабияку цінність), але й зробити висновки, які мають значення і в наш час. Значний матеріал щодо першої спроби створення всеукраїнської

держави в середині і другій половині XVII ст. Б.Хмельницьким та його послідовниками до І.Мазепи, а також щодо однієї із головних рушійних сил цієї боротьби - козацтва, міститься в працях одного з видатних істориків та етнографів України XIX ст., відомого фольклориста та літератора Миколи Івановича Костомарова (1817-1885).

М.І.Костомаров, декларуючи свою прихильність до опису "історії народного життя" та маючи неабиякі заслуги на цій ниві, володів чи не більш яскравими здібностями персонала і знавця, так би мовити, політичної історії України. З урахуванням його глибоких знань історії двох основних історичних партнерів України - Росії та Польщі, це надає поглядам і судженням М.Костомарова особливу цінність. Історик розглядав питання, що винесені в заголовок заміток широкого кола робіт: "Богдан Хмельницький", "Мазепа", про гетьманства періоду Руїни та багатьох інших. Але найбільш повно й чітко пануюча на той час концепція української державності та оцінка причин її невдачі викладена ним у монографії "Богдан Хмельницький" та пов'язаних з нею полемічних публікаціях.

Треба сказати, що тема нерезалізованих можливостей побудови самостійної української держави в епоху Хмельницького і, без перебільшення, однією із найболючіших тем в національній історичній публіцистиці останніх років. До речі, в історії це було вже не раз. Гостра полеміка проходила ще за часів того ж Костомарова. Більш детальний розгляд історії цієї полеміки виходить за межі даної теми, але суть поглядів прихильників "теорії втрачених можливостей" полягає в наступному. В тому, що Україні не вдалося стати у другій половині XVII ст. самостійною, винна або агресивна та віроломна політика руських государів, або політична недалекорорість самого гетьмана Хмельницького та його прибічників, які скоїли на Переяславській Раді 1654 р. акт національного самогубства. Що ж відбувалося в дійсності?

Під час вивчення "Богдана Хмельницького", цієї детальної біографії гетьмана, де його вчинки прослідковуються подекуди по годинах, звертає на себе увагу характерна деталь. Хмельницький весь час прагне досягти згоди з Річчю Посполитою. Стійкість, яку він демонструє в цьому своєму бажанні, з урахуванням тогочасної ситуації, уявляється просто фанатичною. Адже він явно ризикує

лишитись підтримки своїх прихильників, як "значних", так і простих козаків, та й іншого "руського люду" також. І все ж таки...

Після перших значних перемог при Жовтих Водах та під Корсунем Хмельницький не тільки не розвинув успіх, а простяг на місці аж до вересня, до того ж направив делегацію примирення до короля. Навіть після того, як на річці Пилявці 21 вересня головні сили польського регулярного віська і шляхетського ополчення були розсіяні та розбиті без серйозної протидії з їхнього боку, що відкривало козакам дорогу до серця споконвічних польських земель, гетьман не змінив своїх планів. Хмельницький вважав "... можливим, що Русь (Україна. - *Авт.*) може користуватись незалежністю та правами вільної нації, не пориваючи всіх зв'язків із королевством" (1). Маючи дійсну можливість вчинити так, як він погрожував польським послам: "Я б пішов до Кракова і віддав би корону тому, кому б захотів" (2), гетьман все ж таки сприяв обранню Яна-Казимира, котрий аж ніяк не міг стати маріонеткою в його руках. Як тільки новина про обрання короля була отримана, козацьке військо пішло з Польщі.

Ті ж самі цілі переслідувались і в кампанії 1649 року. Зборівський договір ясно їх формулює: єдина православна Україна у чітко визначених межах, вільна від польських військ та чиновників, з повною внутрішньою автономією та власною армією. Повинно було бути дві зовнішні гарантії цього положення. По-перше, союз із турками, укладений раніше в Переяславі, згідно з яким, між іншим, передбачався обов'язок Війська Запорізького "... захищати турецькі міста від розбоїв, що спричиняються донськими козаками" (3). І, по-друге, зміцнення влади короля, спроможного постати в ролі арбітра в разі протиріч між членами нової "федерації".

Те, що саме ця згода відображає справжні плани Хмельницького, доводиться також, на погляд автора, наступними фактами: 1) Хмельницький звернувся під протекторат Москви тільки опинившись практично у безвихідному становищі; 2) у своїх стосунках з Російською державою він іноді вдавався до прямих погроз. Так, його посланці говорили великоруським: "Ми підемо на вас із кримцями. Буде у нас з вами, москалі, велика війна за те, що нам від вас на поляків допомоги не було" (4); 3) Гадяцький договір, укладений його найближчими підплічниками, був прямим продовженням Зборівського. Таким чином, факти свідчать, всупереч до сих

пiр iще розходжому судженню, що Хмельницький та його послiдовники ("лiнiя" яких, з деякими зауваженнями, закинчується Іваном Мазепою) пов'язували самостiйнiсть України iз втiленням у життя концепцiї польсько-росiйсько-турецького балансу сил з опорою на Польщу (у виглядi федеративного зв'язку з нею) як найбільш слабкого, отже, найменш небезпечного члена "трикутника". Дуже реальний план, очевидно, єдино розумний на той час. Але все ж таки він зазнав повного краху. Козацтво /а в даному разi під цим словом слiд розумiти весь український народ, адже "З народної точки зору, козак був не один реєстровий, а вський Українець" (5)/ так i не змогло створити "державне тiло". Чому?

З точки зору автора, М.І.Костомаров краще багатьох дав вiдповiдь на це питання. На думку iсторика "маса зрозумiла по iнстинкту, що iз здiйсненням добрих намирiв своїх передових людей вона залишиться в тяжкому програшi..." (6), що Гадяцький договiр, так само як i Зборiвський мир, якби вони здiйснилися, призвели до панування змiцнiлих "значних людей", якi, до того ж "ушляхетненi" польським впливом. Але народ боровся не за таку долю. Він дiйсно був готовий швидше стерпiти самодержавство одного, нiж самодержавство багатьох. Хмельницький зрозумiв або вiдчув це i зважився на союз iз Росiйською державою, союз, який мiг мати тодi лише один результат. Iз тих, хто марно намагався такому результату протидiяти, "народ одних... прогнав, а iнших перебив" (7), чи принаймнi, залишив без пiдтримки (як Івана Мазепу в 1709 р.). Iнакше i не могло бути. Вимоги державного будiвництва персбували у надто рiзкому протирiччi з соціальними прагненнями народу.

Iз вищевикладеного маємо два висновки. Перший. Як би не було важко багатьом визнати цей факт, але поразка поборників української державности XVII - початку XVIII ст. має об'єктивний характер. Час для її здiйснення тодi ще не прийшов. I другий. Абсолютно правий був Микола Іванович Костомаров, коли ще у 1860 році в своїй статтi "Про козацтво" писав про те, що свобода та незалежнiсть українському народовi (втiм, як i любому iншому, - *Авт.*) потрiбнi лише тодi, якщо дозволяють домогтися рiвноправ'я та справедливостi. Це - саме той урок подiй трьохсотлiтньої давнини, який ми повиннi пам'ятати i сьогоднi.

1. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. - Т.1. - Спб., 1859. - С.247.

2. Там же. - С.285.
3. Там же. - С.300-301.
4. *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. - К., 1990. - С.381.
5. Зб. Науково-публіцистичні і полемічні писання М.І.Костомарова (під ред. М.Грушевського). - К., 1928. - С.54.
6. Там же. - С.62.
7. Там же.

*М.Ю.Костриця, Б.А.Кругляк
(Житомир)*

Гайдамаки в історії Житомирщини

Історія боротьби за незалежність України знає чимало героїчних сторінок всенародного опору чужоземому поневоленню. Одна з яскравіших її сторінок пов'язана з гайдамацьким рухом. Термін "гайдамаки", як свідчить "Архів Юго-Западного края", з'явився в 1717 р. в універсалі региментаря Яна Галецького, який, звертаючись до польського поміщицтва, вимагав "зразу ж повідомляти його намісника пана Ольшевського про перебування своєвільних "куп гайдамацької сволоти", де б такі не знаходилися... на Україні".

Але це була образлива констатація того, що виступи козацтва і селянства проти національного і соціального гніту набули широкого розмаху. Адже в офіційних документах дуже часто повідомлялося про прояви незадоволення польським пануванням на Правобережній Україні, зокрема на Волині.

Вже наприкінці XVII ст. обурення посиленням національного гніту висловлювали не тільки прості люди, але посадові особи. Так, бургомістр овруцький Герасько Москаленко, виходячи з церкви в день Різдва Христового заявив, що знищувати і топити ляхів справа не нова, і наближається той час, коли нам доведеться на ділі очищати від панів околиці міста.

Нерідкими були випадки, коли селяни і міщани чинили опір не тільки поміщикам, але й чиновникам місцевої адміністрації. У згаданий час повідомлялося з Народичів, що селяни безперервно на-

падають на дворян, які користувалися високим авторитетом у війську Речі Посполитої, і б'ють їх палицями. На такий "банкет під густу березову і дубову руки" потрапили поміщики: Трипільські, Глиomboцький, Якубовський тощо.

Безсумнівно, що на активізацію масових народних виступів мав значний вплив рух козацтва наприкінці XVII - на початку XVIII ст. під проводом полковників Палія, Самуся, Іскри, Абазіна. Як свідчить "Архів Юго-Западного края", тоді точилася запекла боротьба проти національного гніту польської адміністрації. В 1692 р. під Овручем сотники Палія Улас, Левко, Михайло Дорієнко і Гаврила Великий оточили чотири польські хоругви. Наступного року була відбита спроба шляхетського війська оволодіти Радомишлем. Там мужньо боронилися козаки під проводом шурина Семена Палія Сави. Згодом на допомогу козакам прийшов з-під Коростеня полк Киляна. Польські вояки змушені були зняти облогу і відступити від Радомишля. В 1695-1699 рр. усю Полісся аж до Прип'яті було звільнено козаками Палія.

До козаків нерідко приєднувалися й місцеві урядовці з української служивої шляхти. В 1701 р. війт з Межиріччя Грицько Косович вчинив напад на польський гарнізон в Білилівці. Наступний рік відзначився масовими виступами селян Пряжева, Котельні, Ліщина. На їх придушення було направлено двохтисячний загін Якова Потоцького. На допомогу повстанцям прибули козаки Самуся. Польське військо зазнало поразки, при цьому козаки завладіли обозом і значними грошовими коштами, якими вони, очевидно, поділилися з сільськими побратимами.

У розгортання національно-визвольної війни свою частку вніс гетьман І.Мазепа, який у 1704 р. стояв зі своїм військом біля Любара.

В першій половині XVIII ст. на Правобережній Україні посилюлося соціальне і національне гноблення. Зрозуміло, що це викликало посилення опору народу, спричинило до активізації гайдамацького руху. В 1734-1754 рр. в різних місцевостях сучасної Житомирщини спалахували народні повстання, діяли численні козацькі загоны. Перерахуємо деякі з цих подій:

1734 р. Повстання охопило місцевості навколо Чуднова, Погребищ, Котельні і Ходоркова. Наступного року гайдамацькі загоны напали на поміщицькі маєтки в Огісвці і Білилівці.

1736 р. На півдні сучасної Житомирщини діяли гайдамацькі загони Гриви, Медвідя, Жили, Рудя, Іваниці, Запорожця Хорка. Вони захопили Паволоч. В будинку князя Любомирського гайдамаки знайшли приміщення економічної каси. Там зберігалися документи про борги мешканців Паволочі та навколишніх сіл. Частику тих документів гайдамаки спалили, решту або втоптали кінями у грязюку, або, розірвавши в клоччя, розвіяли за вітром.

В 1737 р. на півдні сучасної Житомирщини з'явився гайдамацький загін Гната Голого. При підтримці селян ним була захоплена Білилівка.

40-і роки XVIII ст. ознаменувалися подальшим загостренням національно-визвольної боротьби. Це позначалося тим, що селяни і міщани спрямовували своє незадоволення проти місцевої польської адміністрації. Так, у 1742 р. селяни Новаків Овруцького повіту не тільки не виконали вимоги житомирського гродського судді Щенявського про надання йому за дешеву ціну воза з кінями, але ще й оточили хату, куди він сховався, і, озброївшись рушницями, загрожували пану Щенявському розправою і гукали: "Ще нам ляхи не пани!"

Селяни і мешканці Норинська обеззброїли шляхтича Гулевича і, "провчаючи" його палицями, промовляли при цьому: "негідний лях". Селяни Ружинської волості напали на митницю князя Януша Вишневецького. Таких фактів можна навести безліч.

В 1750 р. лунала чутка на Волині про відважного гайдамацького ватажка Івана Подоляку. Для цього були всі підстави: адже його загін діяв то в районах Полісся, то біля Народичів, то поблизу Ксаверова. Захопив Подоляка і Радомишль. Про проведення цієї військової операції він сам розповів 20 жовтня того ж року в Київському гродському суді.

1754 р. доведені до відчаю знушеннями і поборами повстали селяни навколо Житомира.

Кульмінацією гайдамацького руху в Україні стала Коліївщина. Події цього повстання на території сучасної Житомирщини тісно пов'язані з іменем І.Гонти та місцями покарань гайдамаків. Про І.Гонту існує чимало легенд і народних оповідей. В 1768 р., розповідас одна з них, загін Гонти з'явився поблизу села Тригір'є. Тут гайдамацький ватажок сподівався знайти графа Вороновича, щоб помститися йому за ті страшні тортури і знущання з українських селян, якими відзначився граф у 1766 р. Але Воронович у цей час,

розповідає легенда, ховався у вкритій густим гіллям кущів тісній печері на крутому березі річки Тетерів. За іншою легендою І.Гонта був захоплений у полон в містечку Котельня і страчений жадливою смертю біля Кодні.

Народ тоді по гарячих слідах розправи з гайдамаками, всю свою ненависть до панів вклав у прокляття: "Бодай тебе свята Кодня не минула". В цьому українському селі катом Й.Степовським були у страшених тортурах страчені народні месники. І в Кодні, і в інших місцевостях, де катували гайдамаків, вони мужньо зустрічали смерть, з презирством відносилися до своїх суддів і катів. Про це є чимало свідчень.

Героїчна боротьба гайдамаків за щастя свого народу, за українську державність не забута. Творчим колективом науковців під егідою Житомирського відділення Українського фонду культури розроблений проект історико-культурної програми "Коліївщина", якій передбачається надати статус Всеукраїнської.

Проект програми "Коліївщина" включає як нині діючі історико-культурні об'єкти, так і ті, що передбачено реставрувати або спорудити. До першої групи належать пам'ятники борцям Коліївщини, Т.Г.Шевченку, героям-односільчанам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни, церква в ім'я Різдва св. Богородиці. З-поміж першочергових завдань є дослідження підземних ходів біля Браталівського мосту, реставрація їх і включення до екскурсійних об'єктів, а також обладнання корчми в національному стилі та стоянки для автотуристів. Уздовж річки Коденки, трьох ставків і сільського парку передбачено прокласти навчально-виховну екологічну стежку. Одним з головних об'єктів центру стане музей-діарама "Коліївщина".

На завершальному етапі реалізації історико-культурної програми "Коліївщина" планується відкрити музей "Дерев'яна архітектура краю", в якому будуть представлені житлові будинки, надвірні будівлі, культові споруди, млини та інші об'єкти поліської матеріальної культури.

До питання про формування українського внутрішнього ринку

Українські землі, розділені штучними кордонами, довгий час перебували під іноземним гнітом. У спільній боротьбі проти своїх гнобителів зміцнювалися економічні, культурні взаємозв'язки між західними і східними регіонами України, населення яких спілкувалося між собою рідною національною мовою. Економічні відносини між Галичиною і Наддніпрянщиною проявлялися у зростанні торгівлі. Сіль, важливий продукт споживання подолян, волинян, завозився із Коломиї і, навіть, Солотвина, що на Закарпатті. Розвиткові економічних зв'язків сприяло також переселення селян, міщан із однієї частини українських земель до іншої під час війни між воюючими сусідніми державами і після повстань.

У XVI ст. поживилася господарська діяльність в розвинених західноєвропейських державах - розвивалась промисловість, міста, збільшувалося число неземлеробського населення. Революція цін, спричинена напливом дешевого золота і срібла із Нового Світу, призвела до значного попиту на хліб, м'ясо та інші продукти. Польська шляхта, скориставшись цим, почала пристосовувати свої маєтки до потреб ринку, створювати фільварки - комерційно орієнтовані господарства. На Україні фільварки з'явилися спочатку в Галичині, а потім на Поділлі і Волині. Щоб більше захопити і освоїти земель, магнати заохочували селян переселятися у мало заселені райони Придніпров'я на межі лісу і степу, де з часом виникли козацькі слободи.

Люблінська унія 1569 р., безсумнівно, мала негативне значення для подальшої долі українського народу. Входження, хоч і не добровільне, Галичини, Поділля, Придніпров'я до однієї держави, хотіли цього чи ні королі, магнати і шляхта, відкривало можливість для більших суспільно-політичних, культурних та економічних зв'язків українського народу.

Головними промисловими центрами на Україні в епоху середньовіччя були міста Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський. Шляхта всіляко обмежувала економічне зростання українських міст, права ремісників, купців, міщан звела нанівець, обкладала їх

великими податками, митом, розпалювала міжнаціональну, релігійну ворожнечу. Хоч господарство в цілому мало натуральний характер, та все ж на Україні розвивалася деревообробна, шкіряна промисловість, будувалися поташні, селітроварні підприємства, млини, гути, рудні тощо. Промислові виробни не тільки задовольняли потреби місцевого населення, але і йшли на зовнішній ринок. За межі України вивозився поташ, хліб, прядиво, хутро, шкіри тощо. Українські землі, захоплені шляхетською Польщею, були тим національним районом, якому належало провідне місце в окремих галузях промисловості і сільського господарства. В кінці XVI - першій половині XVII ст. вони втягувалися в орбіту загальнонаціонального життя, формувалася їх національна свідомість, оживали традиції своєї власної державності і стремління її відбудови. В цих умовах поступово йшов процес формування національного ринку.

З метою більшого виробництва хліба, що користувався попитом на зовнішньому ринку, на Україні поступово освоювали цілині і перелогові землі, збільшувалася кількість землеробського населення. Головні водні артерії: Дніпро, Південний та Західний Буг, Дністор та їх притоки полегшували доставку сільськогосподарської продукції на внутрішній і зовнішній ринок, зв'язували українські райони, сприяли взаємному товарообміну між ними. Розвиток товарного виробництва спричиняв посилення експлуатації селянства, вів до загострення класової і національно-визвольної боротьби.

Спільність економічного і культурного життя українського народу у складі однієї держави - Польщі вело до об'єднання окремих національних ринків в один внутрішній ринок. Збут сільськогосподарських і промислових товарів відбувався на ярмарках і базарах, започаткованих ще в Київській Русі. За підрахунками І.О.Гуржія, до 1654 р. на Україні виникло 148 ярмарків, з 1654 до 1793 р. - 1101 ярмарок. Ярмарки були місцями збуту та придбання товарів. Через них здійснювався економічний зв'язок між містом і селом, Україною та її сусідами - Польщею, Московською державою, Молдавською, Балканами, Кримом, Туреччиною та іншими. Товарообіг на українських ярмарках в XVI-XVII ст. був не значним.

Визвольна війна 1648-1654 рр. відновила процес формування української державності, підготувала ґрунт для складання капіталістичного укладу. У середині XVII ст. починає створюватися

український внутрішній ринок. На його розвиток негативно впливала феодально-кріпосницька система в економіці України та колоніальний гніт, що гальмував процес формування купецького стану у середовищі українського народу. Конкурентами купців у торгівлі виступали окремі селяни та козаки, які поступово накопичували капітал. Як повідомляє Орест Субтельний, заповіт реєстрового козака на ім'я Тишко Воловича в кінці XVI ст. включав будинок у Чигирині, два маєтки зі ставками для риби, ліси і пасовиська, 120 вуликів, 3 тис. золотих злитків (із них тисяча в позиції під великі проценти). Серед запорожців таких заможних козаків у XVII ст. зустрічалося чимало.

Розвиткові товарного виробництва на Україні у середні віки сприяла як внутрішня, так і зовнішня торгівля. Участь українських земель у зовнішній торгівлі особливо стала посилюватися в кінці XVII - початку XVIII ст. Українські міста, особливо Галичини, Запорозжя, Закарпаття, Поділля приваблювали іноземних купців збіжжям, шкірами, хутром, поташем та іншими землеробськими і промисловими виробами.

Політика польсько-шляхетського уряду в цілому не перешкоджала зовнішній торгівлі. Німецькі, польські, угорські купці не тільки знаходилися під захистом держави, але й користувалися значними пільгами в порівнянні із українськими купцями, ремісниками, міщанами. Задовольняючи інтереси шляхти, королівський уряд дозволяв іноземним купцям, на відміну від місцевого населення, без перешкод займатися промисловою та торгівельною діяльністю в українських містах.

Економічний розвиток України спонукав поглибленню внутрішнього ринку. За кордон збувалися із України збіжжя, шкіри, худоба, вовна, мед, віск, щоголовий ліс. Найбільше експортних товарів направлялося в Польщу, Австрійську імперію, Лівонію, Крим. Головні статті імпорту торгівлі складали промислові вироби, дорогоцінності та різні заморські ласощі. Їх реалізували на українських ярмарках, базарах.

В умовах формування внутрішнього українського ринку посилювалися економічні зв'язки між окремими районами - Галичиною, Волинною, Поділлям, Київщиною, Закарпаттям, Запорозжям. Одночасно підтримувалися зв'язки України із Польщею, Білорусією, Московською державою, Прибалтикою. Через Україну

перевозилися різні товари із Росії, Білорусії, Польщі як на захід, так і на схід.

У складних умовах національно-визвольної боротьби в другій половині XVII ст. формувалася українська національна державність, складався її внутрішній національний ринок.

*О.В.Русіна
(Київ)*

Традиція князівського правління на Київщині наприкінці XIV - у першій третині XV ст.

В питанні про еволюцію середньовічної державності на етнічно-українських землях чільне місце займає комплекс проблем, пов'язаних із Київським князівством литовської доби. Це вповні зрозуміло з огляду на те значення, яке мав Київ для державотворчих процесів попередньої, давньоруської, доби, і на роль, яку він відігравав у політичній ментальності цього періоду. І хоч після монгольської навали його політична гегемонія пішла у небуття, а система державно-правових пріоритетів на Русі зазнала значної трансформації, за литовські змєрхності, у XIV-XVI ст., Київ, через традиційність середньовічного мислення, продовжував розглядатися як "головне місто усієї Русі" (1380 р., послання патріарха Ніла), "глава усіх руських земель" (1427 р., лист великого князя литовського Вітовта), "мати и глава всем градовомь рускимь" (1419 р., "Ходіння" до Царгорода дякона Траїцько-Сергієвого монастиря Зосими), "славнии великы град Киев, матере градовом" (1483 р., Волинський короткий, чи Київський скорочений, літопис), "перший з-поміж усіх інших міст" (бл. 1550 р., Михайло Литвин).

За даними Густинського літопису, початок литовському князюванню у Києві був покладений у 1362 р., коли "Олгерд Киев под Феодором князем взят и посади в нем Володымера, сына своего". І хоча ця літописна звістка не є вповні авторитетною, безсумнівним є те, що князівство Володимира Ольгердовича не було новотвором 60-х років XIV ст., а спиралося на історичну традицію, яка на Київщині, щоправда, не була безперервною. Загальноновизнано, що у середині XIII ст., через відсутність власної князівської династії та

партикуляризацію політичних амбіцій руських князів, відбулося, по суті, парадоксальне "збескняжіння" Київської землі. Щоправда, безкняжий період тривав порівняно недовго: є певні підстави вважати, що десь на зламі XIII-XIV ст., в атмосфері суспільних замішок та смуту у Києві утвердилася власна, путивльська за походженням, династія, представником якої був, очевидно, князь Федір Київський, відомий за літописаним оповіданням від 1331 р. і, можливо, ідентичний князю Федору з 1362 р., що його зміщенням розпочалася литовська доба в історії Київщини.

В інтерпретації подальшого перебігу подій панує майже повна однастайність фахівців: вважається, що по тридцяти роках князювання на Київщині Володимир Ольгердович, внаслідок централізаторських заходів Вітовта, був усунений з свого уділу (1394 р.) а Київська земля, після недовгого правління Іоанна-Скиргайла Ольгердовича, перетворилася на намісництво (чи воєводство); однак у 1440 р., з метою стабілізації внутрішньополітичної ситуації у Литовській державі, правлячі кола Литви були змушені відновити Київське князівство, яке, на чолі із Олександром (Олельком) Володимировичем, а потім - з Семеном Олельковичем, проіснувало ще тридцять років; утвердження в Києві пана Мартіна Гаштольда поклало край існуванню Київського князівства (1471 р.).

Ця схема, що на сьогодні стала канонічною, хибує на спрощення політичних реалій цього періоду і є вразливою у багатьох відношеннях. По-перше, немає ніяких підстав вважати зміщення Володимира кроком, спрямованим на ліквідацію удільного устрою на території Київщини. Як свого часу слушно відзначив Ф.І.Леонтович, за часів Вітовта в актах взагалі немає вказівок на систематичне обмеження прав удільних князів в ім'я чітко усвідомленого принципу єдиного державства: удільні князі, у переважній своїй більшості, не втратили володіння, як і не були в повному складі зведені до "службових" князів. Що ж стосується Володимира, то його зміщення значною мірою було зумовлене внутрішньополітичною кон'юктурою 1390-х років - передусім, угодою між Ягайлом та Вітовтом щодо повернення останньому батьківських володінь і, внаслідок цього, необхідністю відповідної компенсації Скиргайлу за втрачені Троки; при цьому усунення з уділу саме Володимира було спричинене як престижністю київського князівства, так і напруженістю у його взаєминах із Вітовтом.

Зрозуміло, що утвердження в Києві Скиргайла Ольгердовича не змінило статус Київщини як удільного князівства; в цьому відношенні заслуговують на увагу так звані монети Володимира Ольгердовича із знаком "IS" - адже вповні вірогідною є можливість їх карбування Іоанном-Скиргайлом; ця атрибуція, запропонована ще на початку нинішнього століття, на нашу думку, здатна пояснити причини припинення карбування монет із "плетінкою" та ім'ям Володимира.

Після смерті Скиргайла (1396 р.), згідно західноруських літописів, "князь великий Витовт послал князя Івана Олкгимонтовича (Гольшанського. - *О.Р.*) на Киев". Цій інформації суперечить інша літописна звістка - про загибель у 1399 р. в битві на Ворсклі, серед інших литовських князів, князя Івана Борисовича Київського, якого неможливо ні ідентифікувати, ані ототожнити із Іваном Гольшанським, батько якого мав християнське ім'я Михайло; до того ж сам Іван Гольшанський був живий у 1401 р.

Не вважаючи за можливе примирити ці звістки, дослідники, як правило, віддавали перевагу першій. Осібно стоїть думка відомого дослідника історії Київщини П.Г.Клепатського, що обстоював історичність саме Івана Борисовича Київського, вбачаючи в ньому сина Кориґайла Ольгердовича, який, на його думку, міг мати церковне ім'я Борис; його нащадком на київському княжому столі він вважав Івана-Володимира Івановича Київського, що його ім'я занесене до Новгород-Сіверського синодику. Однак останній був насправді князем з путивльської династії і порядкував у Києві десь на початку XIV ст.; пізнішому датуванню суперечить подвійне ім'я цього князя: адже у першій третині XIV ст., за спостереженнями А.Поппе, остаточно сформувався культ св. Володимира і це ім'я з князівського перетворилося на християнське, хрестильне. Що стосується інших генеалогічних конструкцій П.Г.Клепатського, то їх необґрунтованість відзначив ще польський медієвіст А.Прохаска.

З свого боку відзначимо, що, аналізуючи звістку про князя Івана Борисовича, слід мати на увазі, що на літописний список загиблих на Ворсклі не завжди можна покладатися як на вірогідне історичне джерело: в ньому, наприклад, згаданий князь Федір Патрикійович, який, як відомо, у 1408 р. перешов на службу до великого князя московського і ще у 1420 р. був його намісником у Новгороді Великому.

З іншого боку, факт перебування у Києві Івана Ольгімонтовича Гольшанського не викликає сумнівів (до речі, він, як і Скиргайло, записаний в князівському пом'янику, що зберігся у складі так званого Любецького синодику). Щоправда, у фаховій літературі він однозначно трактується тільки як великокнязівський намісник - хоча на користь цього не промовляє жодне з відомих джерел. Паралельно звертає на себе увагу спадковість князівської влади у Києві протягом першої третини XV ст. За джерельними даними, в 1425 р. син молдавського господаря Олександра Доброго Іл'яш одружився із дочкою київського князя Андрія Івановича - сина Івана Ольгімонтовича; інша дочка цього князя, Софія, вийшла заміж за короля Ягайла. Обидва факти свідчать на користь значного суспільного статусу князя Андрія Києвського. Однак з бігом часу становище Гольшанських в Києві змінилося - другим син Івана Ольгімонтовича, Михайло, порядкував у Києві впродвж 20-30-х років XIV ст. як воєвода ("capitaneus").

Після цього Гольшанські зійшли з політичної сцени Київської землі аж до початку XVI ст. (проминаємо участь Івана Юр'євича Гольшанського в так званій "змові князів" 1481 р., що, очевидно, мала метою більш далекоглядні плани, ніж відновлення Київського князівства). Цікаво, що в Києві їх заступив син Володимира Ольгердовича, Іван Володимирович, що як київський князь згадується серед учасників Вилькомирської битви (1435 р.) у білорусько-литовських літописах; певно, шлях до княжіння йому проторувало одруження із третьою дочкою Андрія Івановича Ольгімонтовича - Василюю Гольшанською (порівн. пізніший факт утвердження у Києві Мартіна Гаштольда - швагра Семена Олельковича). Як би то не було, у житті Івана Володимировича князювання у Києві було лише короткочасним епізодом; однак заслуговує на увагу той факт, що саме він, не Олелько, першим з нащадків Володимира Ольгердовича зайняв батьківський стіл.

Повертаючись до Гольшанських, слід наголосити на безперервності їх панування у Києві протягом першої третини XV ст. Фактично у цей період їх влада стала спадковою і, таким чином, сформувалася ще одна литовська за походженням київська династія - факт, ще й досі не відзначений у історіографії. Повернення Гольшанських в Київ у якості восвод у XVI ст. було лише відгуком їх колишньої величі. Звідси - і намагання піднести свій статус шляхом створення генеалогічної легенди, в якій київським князем від само-

го початку литовського панування виступає їх родоначальник. Маємо на увазі оповідання про виправу Гедиміна на Київ, що міститься у білорусько-литовських літописах широкої редакції і має вповні легендарний характер. Свого часу М.С.Грушевський інтуїтивно відчув, що "сілі його полягає саме у звістці, що Гедимін посадив у Києві Ольгімонта, сина Мендовга. Щоб зрозуміти значення цієї звістки, слід пригадати, що за Вітовта у Києві сидів Іоанн Ольгімонтавич; вчений вважав за можливе, що цей переказ був сфабрикований, щоб "підкріпити давністю чий-небудь права на Київ". На сьогодні ж дослідники білорусько-литовських літописів переконливо довели, що їх широка редакція склалася в колах, безпосередньо зв'язаних з родиною Гольшанських.

Підсумовуючи наведений матеріал, слід відзначити, що, очевидно, прийшов час відмовитися від трактування Київського князівства 1440-1470 рр. як "проміжного": на наш погляд, князівське правління на Київщині у XV ст. не обмежується цими хронологічними рамками. Тільки це, до речі, здатне пояснити позицію киян, які у 1471 р., за Длугошем, двічі не пускали Гаштольда до міста, "кажучи, що або всі до одного накладуть головами, або (якщо Казимир не поставить у них князем Михайла Олельковича.- О.Р.) іншого собі князя добудуть" - "грецької віри, а як ні - то хоч латинської". Ця рішучість красномовно свідчить про безперервність традиції князівського правління на Київщині, що із нею слід рахуватися при загальному аналізі форм державності на Україні за доби середньовіччя.

*В.К.Міхєєв^С
(Харків)*

Про державотворчі процеси у населення Подоння та Приазов'я доби Хозарського каганату

Для розгляду питання про українську козацьку державність важливим є дослідження її генетичних попередників, причому не тільки східнослов'янського (Київська Русь, Велике князівство Литовське), й іншого етнічного походження. В цьому генетичному "ландюгу" особливе місце займає історія ранньополітичних утво-

рень кочовиків причорноморських степів I тисячоліття н.е. У VII - VIII ст. значна частина степовиків лівобережжя Дніпра увійшла до складу могутньої Хозарської держави, велике значення якої у тодішньому світі вже зараз не викликає заперечень у літературі.

Дослідження державно-політичних процесів у населення північно-західних регіонів Хозарського каганату тісно пов'язано з аналізом питання про етнічний склад Подоння та Приазов'я. Важливим моментом тут є розгляд впливу включення регіону до Хозарії, одночасного переселення сюди слов'ян-носіїв так званої пеньківської археологічної культури та іраномовного (аланського) населення. Тут виникла зона взаємовпливів різних культурно-господарських типів. Вплив землеробів слов'ян призводив до седентаризації (осідання на землю) кочівників. Проте невдовзі домінуюче положення в Подонні починає грати не автохтонне населення, а переселенці з Північного Кавказу - алани.

Аналіз історії алан на Північному Кавказі свідчить, що вони знаходились на етапі переходу до виникнення державно-політичних структур. На певний час ці процеси були загальмовані експансією хозар та наслідками війн останніх з арабами, що проходили на території, де мешкали алани.

Розглядаючи питання про причини переселення аланського населення у Подоння, слід поставити під сумнів можливість стихійного переходу їх сюди в пошуках притулку від арабів. Переселення аланів (за нашими підрахунками, біля 30 тис. осіб) було обумовлено планомірними діями уряду Хозарії. По-перше, він прагнув у розширенні землеробської бази держави, оскільки Закавказзя виходило з-під впливу каганату. Експансія ж останньої у Східній Європі, хоча і вела до розширення території, не вирішувала цієї проблеми через нечисленність місцевого землеробського населення. По-друге, хозари використали північночорноморських алан як своїх конфедератів для захисту кордонів своєї держави, утворення укріпленої лінії по Донцю та Дону.

Таким чином, можна зробити висновок, що у хозарській період Подоння увійшло до сфери державницького життя не внаслідок спонтанного внутрішнього розвитку. Державність тут насаджувалася згори, примусовим шляхом.

Характер ранньофеодальної держави свідчить, що центральний уряд хозар не міг експлуатувати залежне населення без значної посередницької ролі місцевої верхівки. Тому є підстави для виснов-

ку про існування у населення Подоння та Приазов'я VIII-X ст. політичної системи з елементами власної державності, що знаходилась під контролем уряду хозар.

*О.Б.Головко
(Київ)*

Племена торків у політичному розвитку Південно-Східної Європи (X-XI ст.)

В історичній літературі неодноразово зверталась увага на генетичний зв'язок державно-політичних утворень козацтва з попередніми об'єднаннями бродників, берладників тощо. У формуванні цих передкозацьких об'єднань значне місце займало населення не тільки слов'янського, а й тюркського походження. у цьому відношенні характерним було утворення "Чорних клобуків", до складу населення якого входили торки, турпеї, коуї, берендеї, частина печенігів і, навіть, якісь групи половців. Про торків, які займали провідне місце в цьому об'єднанні, ми маємо в основному інформацію XII ст., а не більш ранню. Хоча зараз у нас є всі підстави вважати, що до моменту перетворення на конфедератів давньоруських князів, ці кочівники відіграли в історії причорноморських степів і лісостепів досить значну роль, яку, навіть, можна порівнювати з періодами гегемонії в цьому арсалі печенігів та половців.

Відомо, що з 30-х років IX ст. головну роль у причорноморських степах відігравали угри, проте вже наприкінці IX ст. вони майже повністю були витіснені печенізькими ордами. На межі IX-X ст. вони контролювали весь степ від Дунаю до Дону, а на сході їх територія межувала з хозарами та узами (майбутніми торками). За часів подорожі ібн-Фадлана узи за рівнем господарського розвитку і воєнно-політичної могутності стояли вище печенігів. Десь у середині X ст. узькі угруповання виходять з-рід впливу Хозарської держави, між узами та хозарами відбуваються війни.

Розгром Хозарії Святославом Ігоревичем відкрив для торків можливість для переміщення з Волги на захід, проте печеніги ще були достатньо сильними, щоб протистояти східним сусідам. Різке загострення взаємин Русі з печенігами на межі X-XI ст. не можна

розглядати лише в контексті візантійської політики без врахування взаємин між різними групами східноєвропейських кочівників.

На межі X-XI ст. здійснюється величезне пересування огузів на захід. Цей міграційний процес йшов двома напрямками: 1) через Іранське нагір'я у Малу Азію, де в другій половині XI ст. утворилася держава турків-сельджуків; 2) через причорноморські степи на Балкани. Пересування основної частини торків-огузів не було спрямовано проти Русі, тому в давньоруських літописах воно не знайшло фактично відбиття. В той час в самих степах відбувалися жорстокі конфлікти, про які, на жаль, ми можемо лише здогадуватися, проте ясно, що гузький союз мав конфронтацію з печенігами. В цій боротьбі втратили і ті, і інші. Результатом зіткнень було знищення значної частини печенігів, частина їх змішалася з торками, частина відійшла на північ до кордонів Русі, перетворилася на конфедератів південно-руських князів. Значна група печенігів пізніше з'явилася разом з торками на Балканах.

На етнічні процеси XI ст. у степових та лісостепових регіонах мало значний вплив і більш раннє за часом появи населення регіону. Тут особливо слід відзначити різне за походженням населення Подоння та Приазов'я, яке входило до складу Хозарської держави. Ці племена, носії салтово-маяцької археологічної культури, знаходились на стадії переходу до землеробства, мали розвинуті ремесла і промисли. Вторгнення печенігів, гузів, а пізніше половців негативно вплинуло на життя "салтівців", однак певна частина цього населення мешкала тут і в більш пізній час.

В середині XI ст. певні торчеські угруповання поступово переходять під тиском половців під контроль Русі, головна маса торків перейшла Дунай. Головним регіоном розселення торків у Південно-Східній Європі стало Поросся. Десь у 80-х роках XI ст. виникає головний центр торків - Торчеськ. З XII ст. нам відомо і про існування Торчеської волості.

Міжнародне значення повстання 1768 р. у Правобережній Україні

В історії різних держав і народів відбуваються події, які своїм спрямуванням і змістом привертають увагу широких кіл громадськості в інших країнах. До таких подій міжнародного характеру відноситься народне повстання, яке у 1768 р. охопило Правобережну Україну. Його історія вже вивчалася в літературі. Але слід зазначити, що міжнародному значенню цього повстання ще не приділялася належна увага.

Повстання 1768 р. відбувалося в часи, коли українські землі перебували в складі різних держав. Так, Правобережна Україна, Галичина та Волинь знаходились у складі магнатсько-шляхетської Речі Посполитої. На сході Правобережжя межувало з Лівобережжям, (воно разом з Кисвом перебувало в складі Російської держави). На півночі Правобережжя межувало з Білорусією в складі Литви, на південному заході й півдні - з султанською Туреччиною та її васалами - Молдавією і Кримським ханством. Особливу роль у розгортанні повстання відіграла Запорозька Січ, володіння якої на південному сході межували з Правобережжям. Потрібно також зазначити, що через Правобережжя йшли основні шляхи, які зв'язували Росію, а в її складі Лівобережжя, Слобожанщину, Запорозьку Січ з багатьма західноєвропейськими, балканськими та близькосхідними країнами. Таким чином, повстання 1768 р. не було тільки "внутрішньою справою" Речі Посполитої. Звістки про бурхливі події, що відбувалися у Правобережній Україні, навіть за тодішніх зв'язків досить швидко поширювались не лише в сусідніх, але й віддалених землях і країнах. Вони вносили відчутні зміни у політику правлячих кіл.

Вістря повстання 1768 р. було направлено проти носіїв кріпосницького гніту - магнатів і шляхти, проти їх прислужників, а також проти унії та ієзуїтів, бо вони принижували і нехтували релігійними та національними почуттями українського населення.

Факти свідчать, що повстання в Україні 1768 р. своєю антифеодальною спрямованістю викликало симпатії у трудящих інших

народів, що проявилось у участі в повстанні. Збереглися численні факти, які свідчать про участь у подіях Коліївщини росіян, білорусів, сербів, волохів, поляків та представників інших націй. В цьому також проявлялися своєрідні міжнародні зв'язки і дружба між народами. Документальний матеріал свідчить про те, що народні маси і за межами України співчутливо поставилися до визвольного повстання 1768 р.

Міжнародний характер повстання проявився і в політиці, що проводив царський уряд Росії, який разом з польськими властями доклав всіх зусиль, щоб жорстоко придушити повстання.

Події, що відбувалися у Правобережній Україні 1768 р. знайшли відповідний відгук також в Туреччині, Австрії, Німеччині, далекій Англії та в інших країнах.

Повстання у Правобережній Україні продовжувалося до кінця 1768 р. Незабаром розпочалася російсько-турецька війна 1768-1774 рр., що зайняла перше місце в міжнародних відносинах. Однак це не означало зменшення ролі повстання у взаєминах між різними державами.

Проблема міжнародного значення повстання 1768 р. розроблена недостатньо, вона, безперечно, приверне більш значну увагу дослідників.

*А.О.Гурбик
(Київ)*

Еволюція інститутів волосного самоврядування XIV-XVI ст. в контексті становлення органів місцевого управління Української держави

З другої половини XIV ст. переважна більшість українських земель перебувала під владою Великого князівства Литовського (далі - ВКЛ) /Волинь, Поділля, Київська земля, Чернігово-Сіверщина/ та королівства Польського (Галицька та інші західні землі). В процесі переходу та в перші десятиліття перебування українських земель у складі вказаних держав їхні правлячі кола не проводили активної політики, спрямованої на зміну соціально-

політичного устрою, який склався в Україні в давньоруський період.

Проте, вже в XIV ст., як в інших державах Європи, так в Королівстві Польському та ВКЛ набирали сили процеси державної централізації, що мало своїм наслідком значні зміни в устрої українських земель. Так, з кінця XIV ст. починається ліквідація удільних князівств України, які з часом перетворювались в області (восводства) ВКЛ. Особливістю державної централізації ВКЛ було те, що вона здійснювалась відносно слабкою великокнязівською владою. А тому в Україні поряд з новоствореними землями ще тривалий час існували дрібні удільні князівства, а також відроджувались деякі великі (Київське, Волинське). На терені останніх ще тривалий час зберігались живі сліди попередньої автономії, риси державного життя Київської Русі. І навіть після остаточної ліквідації удільного ладу українських князівств, соціально-економічні умови для чого визріли лише на другу половину XV ст., збереглися особливості управління цими землями. Останні, зокрема, Волинська і Київська отримали особливі уставні грамоти, які фіксували норми місцевого життя у відповідності з їхньою удільною по суті "старовиною".

Проте, в XV ст. відбулися значні подальші зміни адміністративно-територіального строю українських земель, що завдало значного удару давньоруським традиціям управління князівствами, а згодом і землями, і фактично перервало еволюцію традиційних місцевих державних структур.

На українських землях, починаючи з XV ст., поступово вводиться восводське правління і відповідний адміністративно-територіальний поділ, який був запозичений із Польщі (прямо або опосередковано через ВКЛ). Одними з перших статус восводств отримали Галицька Русь та Західне Поділля в 30-і роки XV ст. Довше перехідний період від давньоруської схеми державних структур князівств і земель України до польської затримався на Київщині, Волині та Брацлавщині. Першою з них статус восводства отримала Київська земля у 1471 р., чим Казимир IV прагнув остаточно ліквідувати хоча вже й відносну самостійність цієї землі. Волинське та Брацлавське восводства виникли в результаті реалізації затвердженої віленським сеймом 1565-1566 рр. адміністративно-територіальної реформи.

В рамках воєводства існував повітовий поділ українських земель. Він почав складатися у другій половині XIV ст. в ході еволюції давньоруського волосного устрою, хоча з початку XV ст. зазнав і певного польського впливу. А згодом українські повіти старост-державців були повністю витіснені польською повітовою моделлю. У 1566 р. повіти Київщини, Волині, Брацлавщини, а в 1581 р. Подільського воєводства перетворились в типологічно польські повіти, які являли собою шляхетські судові округи.

Найменше зазнали іноземного впливу та зберегли давньоруські традиції управління на українських землях в XIV-XVI ст. органи місцевого самоврядування. У вказаний період в Україні існували в межах воєводсько-повітових структур волості, які являли собою не лише феодально-адміністративний підрозділ сільської місцевості, але й форму територіальної общини, корені якої ховались в періоді Київської Русі. Управління волосних общин являло собою осередки місцевого самоврядування. На чолі останніх стояли, як правило, волосні старці, яких обирали на загальних вічах. Великокнязівські намісники, щоправда, прагнули посилити свій вплив на волость шляхом нав'язування своїх ставленників на роль волосних старців, а з початку XVI ст. введенням плати з волості при виборах останніх та непомірним збільшенням таких виплат. Хоча з іншого боку збір подібної данини свідчив про визнання за старцями повноважень на управління волосною общиною з боку офіційного представника держави. Про певне значення старців у системі місцевих органів управління свідчив і той факт, що їхні імена стояли на першому, або ж на другому після намісника місці в великокнязівських посланнях у волость.

Для вирішення важливих питань волосного життя старці збирали волощан на віча. В особливих випадках на віча збирались жителі декількох волосних общин, як це відмічалось у документах XVI ст. на Волині. На подібних загальних зібраннях волощани колективно вирішували питання виплати волосних податків, долю спільних коштів волості, розмежування земель, розв'язували спірні питання, розслідували кримінальні справи та чинили суд.

Повсякденні нескладні судові справи (межові, братні спори, майнові сімейні конфлікти і т.п.) старці вирішували самостійно, інколи з допомогою "людей добрих".

Важливою функцією старця було регулювання збору волосних податків які, як правило, накладались на волость в цілому. Старець

робив розкладку податків, організовував їх збір та відправку до великокнязівського скарбу. Поряд з цим старець проводив збір загальних коштів на спільні "потреби волосні", зберігав та за порадою "мужів добрих" розпоряджався волосним скарбом.

Розглядаючи релігійний аспект проблеми слід зазначити, що інститут старців набув поширення у волостях Подніпров'я та Волині. І навіть у XVI ст. документи відзначали існування старців із широкими повноваженнями не лише на терені Київщини (Овруцька, Завшеська, Мозирська, Бчицька, Любецька та ін. волості), але й в сусідніх білоруських волостях (Бобруйська, Любошанська, Свислоцька, Кричевська, Пропойська та ін.) На Волині переважна більшість волостей перейшла у приватне володіння магнатів та шляхти, що значно обмежило компетенцію волосних урядів. У другій половині XVI ст. однією з небагатьох великокнязівських волостей при замку Володимирському залишалась Смідинська волость.

Особливістю устрою Галичини було те, що тут в процесі еволюції давньоруських волостей формувались також "ключі" й "країни". На чолі Галицьких країн, до складу яких, як правило, входили села волоського права, стояли крайники, котрих місцеве населення паралельно часто іменувало давньоруським терміном "староста". Останніх вибирали на загальних зібраннях общинників, які іменувались "збором" із числа князів-керівників окремих сільських громад.

Порівняльний аналіз свідчить про схожість не тільки волосних общин України і волоських країн Галичини, але й про ідентичність волосних старців та волосних віч Київщини, Волині й Брацлавщини з крайниками та вічами-зборами, які побутували в галицьких регіонах волоського та руського права.

Свосвідністю місцевого управління путивльських волостей було те, що на чолі їх громадського самоврядування стояли сотники. Зокрема, інститут сотників існував в Хотенській, Меленській, Биринській, Немирській та Золвяжській волостях, а також в Остерській волості. Сотенно-десятковий устрій з відповідними інститутами сотників та десятників, які стояли на чолі місцевого управління фрагментарно зберігався в Україні у XVI ст. Зокрема крім Путивльщини та Остерщини уряди сотників та десятників документально були зафіксовані в Правобережній Київщині (Білогородській десятку), Волині (Кременський та Володимирсь-

кий повіт) і Галичині, а також на сусідніх білоруських та російських землях.

Загалом же інститут старців, сотників, старост, як керівників місцевого управління українських земель, еволюціонували з періоду Київської Русі пристосовуючись до нових історичних умов та структури польських та литовських державних органів. Адже сотники поряд з тисяцькими були відомі вже за часів Володимира Святославича (980-1015). Згодом вказані уряди згадувались в XII та XIII ст. Зокрема, в грамоті волинського князя Мстислава (1294).

В цілому інститути громадського самоврядування волосних общин України в XIV-XVI ст., незважаючи на зміну верхніх державних структур та реформування адміністративно-територіального поділу (створення воєводств і повітів), зберігали свою етнічну самобутність, будучи генетичними послідовниками вічного устрою громадського життя періоду Київської Русі. Волосні общини, являючи собою більш-менш замкнуті соціальні утворення, потрапивши навіть до складу іноземних середньовічних держав (ВКЛ, Польщі та ін.), виявились стійкими осередками громадського життя, в яких збереглося традиційне звичаєве право та створені згідно останнього органи місцевого самоврядування, за якими правлячі кола відповідних держав визнавали всі повноваження органів місцевого управління. Проте, процеси зміцнення центральної державної влади (ВКЛ, Королівства Польського), що посилювало вплив на громадське самоврядування волостей з одного боку, а також перехід останніх у володіння світських феодалів та церкви з паралельним руйнуванням волосної альменди з другого, призводили до зростання залежності волосного управління від вищих структур державної влади. Тому з кінця XV ст. все більше спостерігалась двоїстість становища общинної адміністрації яка, з одного боку, як і раніше представляла інтереси волості, а з другого паралельно перетворювалися в посадових осіб королівського та великокнязівського адміністративного апарату, його нижчу ланку.

Внутрішні суперечності козацької держави Богдана Хмельницького і причини Руїни

1. Руїна Української національної держави - дуже специфічний період нашої історії, яким вона помітно відрізняється від історії сусідніх народів. І в них були моменти, коли однопонаціональна держава все ж розпадалася, руйнувалася з середини, не витримуючи внутрішньої статичної напруги. Так, у Росії саме це відбулося в "смутное время". Але Московія на той час вже біля століття існувала як російська національна держава, тому і в той період доцентрові сили врешті-решт переважили відцентрові. Особливістю ж ситуації на Україні було, по-перше, те, що тут руйнація держави почалася одразу ж після її створення, по-друге, в українській історії виявляється тенденція до репродукування усіх головних факторів Руїни і в майбутньому, про що свідчать події громадянської війни та загрозиливе сьогодення.

Специфічний український феномен Руїни, коли у щойно створеній державі переважають відцентрові процеси, є невід'ємною рисою української етнополітичної реальності.

2. Якщо зовнішньополітичні і соціальні фактори Руїни на сьогодні вивчено непогано, то цього не можна сказати про фактор міжрегіонального тертя на Україні. Між тим саме він виявляється найбільш інертним, найлегше відтворюється з мінімальними змінами-модифікаціями при відповідних обставинах, як це було потім і у 1917 році, і у наші дні.

3. Події, які традиційно іменуються "Визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького", були, крім усього іншого, спробою остаточно консолідувати українців у справді єдиний народ, завершити процес злиття етногруп у націю. Хоч процес цей на 1648 р. ішов уже кілька століть, проте умови, в яких він відбувався, не сприяли його успіхові. Більше того, останні десятиліття були позначені могутніми тенденціями денационалізації, роздроблення за територіальними критеріями. Визвольна війна ж призвела до стирання не лише чітких меж між різними соціальними групами України, але й до подолання самозамкнутості окремих регіонів - внаслідок викликаної воєнною необхідністю все

зростаючої мобільності козацько-селянської маси. Проте саме екстремальні умови складання цього етнорегіонального конгломерату робили досить проблематичним його існування у нормальних умовах.

Особливістю Хмельниччини було поєднання державотворення з націотворенням, причому у прискореному, мілітаризованому варіанті. Цим вона співставима з війною північно-американських штатів за незалежність у XVIII столітті. Але остання проходила у незрівняно сприятливішій для американців зовнішньополітичній ситуації, а також при наявності величезних неосвоєних земельних ресурсів, що відтягло громадянську війну у США аж на 1860-і роки.

Що ж до України, то її виключно цінне геополітичне положення означало абсолютну незацікавленість сусідів у виникненні на її теренах окремої могутньої держави, а виснаження після багаторічної війни вкрай загострило міжрегіональні суперечності.

4. В ході Визвольної війни Б.Хмельницького чітко визначилися три регіони України з трьома зовнішньополітичними орієнтирами:

- а) Правобережжя - на компроміс з Польщею,
- б) Лівобережжя - на злучення з Росією,
- в) Запоріжжя - гра на суперечностях між Росією-Польщею з одного боку, і Туреччиною-Кримом з іншого.

5. Безпосередньою причиною "воз'єднання" з Росією було те, що 1653 р. намітилося зближення Польщі і Криму. Відповідно Запорожжя приймало лівобережну орієнтацію. Це пересилило правобережні впливи, але ненадовго. З іншого боку, Богдан Хмельницький, прийнявши на себе відповідальність за стан справ у гетьманській державі, зіткнувся з її тріадичністю. Аби вийти з зачарованого кола й було розпочато контакти зі Швецією. Саме пошук загальноприйнятої для усіх трьох регіонів зовнішньополітичної орієнтації і характеризує усю українську дипломатичну історію періоду Руїни.

6. Наплив правобережної старшини після 1656 р. на Лівобережжя вкрай загострив суперечності між двома регіонами. До промосковських настроїв Лівобережжя додаються й антиправобережні. Слід брати до уваги не лише традиційно досліджувані соціальні фактори повстання Якова Барабаша та Мартина Пушкаря, а й етнорегіональні, тобто розглянути його як перший прояв громадянської війни між Правобережжям та Лівобережжям при підтримці останнього Запоріжжям.

7. Протистояння це має глибинні причини, які кореняться у традиційній троїчності України. Троїчність і, мабуть, імманентною геосоціальною особливістю України, на всіх етапах історії чітко поділеної на три регіони (Південь, Захід, Схід), хоча межі їх в різні періоди дуже різні.

8. Суть Руїни бачиться в першу чергу у зведенні рахунків всередині самого українського етносу - боротьбі трьох регіонів за лідерство, в якій спершу об'єдналися Запоріжжя та Лівобережжя проти Правобережжя. Боротьбу було ускладнено іноземним втручанням, але і без нього б вона точилася б, бо головні її причини - внутрішні. Все наступне протистояння Лівобережжя і Правобережжя в період Руїни було фактично боротьбою двох етнополітичних регіонів за союз з Запорожжям. Особливо яскравий приклад - складні взаємовідносини між П.Дорошенком та І.Сірком. Боротьба тривала допоки сили Запорожжя не були виснажені до краю. Саме після цього стало можливе укладення так званого Вічного миру між Польщею і Росією 1686 р.

Суть же відповідної політики І.Мазепи полягала у консолідації Лівобережжя та Правобережжя й відродженні Запорожжя. Мазепа намагався злучити триєдину Україну, консолідувати всі внутрішні сили виступом проти царя. Проте і ця спроба виявилася невдалою.

9. Які були наслідки Руїни? Вважається, що і поразки бувають корисними для нації - як та ж Полава для Швеції, яка після Північної війни більше не проводила агресій. На Україні ж після неї самостійницькі дії практично ідуть на спад, складається менталітет гнобленої нації. Але все ж Росія злучає до купи три регіони, хоч і не повністю. Злука відбулася багатоетапно, дуже суперечливо, але у загальноісторичному контексті це факт позитивний. Ті, хто не зміг бути єдиними у борні, стали єдиними у ярмі.

Якщо говорити про позитивні наслідки перебування українських земель у складі Російської імперії (потім - СРСР), то це саме досягнення соборності. Специфіка України в тому, що вона досягла своєї цілісності, будучи залежною територією. Цим вона співставима з Індією, об'єднаною англійськими колонізаторами. Після зняття колоніального статусу там відбувся неминучий розпад на індуїстську та мусульманську частини - розкол цей був поглиблений англійцями, але мав все ж імманентні причини. Аналогічні тенденції проступають у наш час на Україні. Сепаративні тенденції, активно підтримувані ззовні, все ж мають глибокі внутрішні

корні. Консолідація за допомогою образу ворога приречена на провал - цей образ різний для різних стигруп. Слід наголошувати на тому, що єднає усі регіони, тобто, мабуть, не на суто національному, а на загальнолюдському з національною специфікою.

*О.К.Струкевич
(Київ)*

Друга Малоросійська Колегія в українській історіографії

Спеціальних досліджень проблеми Другої Малоросійської колегії (Далі: II МК) поки що немає. Існуючі енциклопедії, підручники, довідники лише констатують факт заснування II МК, виходячи з маніфесту Катерини II "Об увольнении от гетманского правления графа Разумовского и учреждении Малороссийской Коллегии и Генерал Губернатора" та указу імператриці адресованого Сенату "Об учреждении Малороссийской Коллегии".

Перше тлумачення мети створення II МК ми знаходимо у збірнику документів "Экстракт ... 1786 года", де у вступі дано короткий нарис української історії між 1654 і 1786 рр. і висувається ряд аргументів на користь заснування колегії: це краща форма управління Україною порівняно з гетьманством; бо в ній присутні великоросійські персони; президент колегії отримує можливість на місці наглядати за вчинками старшин; в результаті чого Малоросія залишається непохитно вірною російському престолу; збір податків, нарешті, спрямовується в казну государя. Як бачимо, тут сформульована чітка великодержавна монарша точка зору, яка утворювалася перетином фіскальних інтересів та централістських прагнень абсолютної монархії, боротьбою її лідера з будь-якими проявами національного сепаратизму.

Нарис історії України додано до "Экстракта", очевидно, як офіційну реакцію на становий рух української старшини, яка добивалася нобілітації в російське дворянство, ґрунтуючи свої домагання на історично-правових доказах. Тому тема II МК їх приваблювала лише з приводу названих імперських актів,

Історики ліберально-демократичного спрямування, відчувши небезпеку для суспільства з боку руйнівного соціального вибуху, шукали шляхів виходу з соціально-політичної кризи у зростанні ролі держави як регулятора соціальних взаємин, нарощуванні її правового потенціалу. Їх пошуки спрямовувалися на дослідження державних органів в Україні, аналіз діяльності талановитих чиновників. Зачепивши питання ІІ МК у роботі "Южная Русь при Екатерине II" - 1893 р. - А.І.Маркевич знову ж таки опирався на відомий маніфест від 10 листопада 1764 р., але зумів виділити в ньому досить значущий нюанс: "Гетьманське звання було відмінено, а управління, з метою, за виразом маніфесту, "возвести малороссийский народ на высшую ступень счастья", знову передано було МК, з персважанням у ній великоросів і під головуванням генерал-губернатора, який незабаром замінив собою колегію". Автор звернув увагу на факт чисельної переваги росіян у колегії з тієї причини, що одним із засобів обмеження політичних прав України справедливо вважав "посилення в малоросійській служилій сфері великоруського елемента".

У 1913 р. Г.О.Максимович видав І том "Деятельности Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией", де він виділив особливу форму управління - генерал-губернатор і колегія. Така форма, на його думку, уже існувала з 1734-1751 рр. Визначаючи об'єм влади Румянцева, Максимович стверджував, що "влада Румянцева як генерал-губернатора в адміністративному відношенні була повністю незалежна від колегії, він міг діяти тут повністю самостійно, в межах даних йому верховною владою повноважень і підкорявся лише Сенату та імператриці. МК, на його думку, прирівнювалася до звичайної губернської канцелярії і повністю залежала від Румянцева.

Досліджуючи роботу центральних установ України XVII-XVIII ст., М.Е.Слабченко спробував дати порівняльну характеристику І і ІІ МК. Перша "з'явилась на зміну імперському міністру-резиденту в Україні, який, в свою чергу, замінив московського воеводу в Києві". Головна її функція - фіск. "Вдруге МК з'явилася після Розумовського, але уже не в якості контролюючого, а у вигляді вищого місцевого органу управління України".

М.С.Грушевський у своїх історико-популярних працях також торкався проблеми ІІ МК і вважав, що "ціла одначе та колегія не багато значила, зроблено її тільки для форми, а власти-

суспільно-політична цінність яких "любителями малоросійської старовини" визначалася вміщеною в них конкретною вказівкою Катерини II надати генеральним старшинам-членам II МК високі військові звання, які давали право на дворянство.

З другого боку, збирачі історичних реліквій були сучасниками II МК, а окремі працювали під її керівництвом, тому і залишили нам деякі фактологічні дані та оцінки цього органу. Окремо можна назвати Василя Ломиковського, який 1808 р. у "Словаре Малорусской старини" зробив спробу з'ясувати суспільно-політичне значення колегії як органу, що знаходився у віданні Сенату, підпорядковував собі всю Малу Росію і становив у всіх розуміннях верховне для нації місце. До того ж, автор визначав компетенцію та об'єкти управління колегії, виходячи з поділу її канцелярського апарату на 4 (за його уявленнями) експедиції. Що стосується закриття колегії, то Ломиковський вважав, що вона була закрита у 1782 р., тому що російські власті прагнули встановити одноманітну губернську систему.

Відмітимо також окремо роботу Опанаса Шафонського, який зробив свою спробу визначити суспільно-політичну роль II МК, яка "у всіх воєнних, державних, громадянських справах, не виключаючи і бувшої Запорозької Січі, стала вищим місцем присутності, куди у кримінальних та волокітних справах Суд Генеральний свої рішення за апеляціями на розгляд подавав, і колегія з приводу таких же у Правлячий Сенат свої надсилала". Генеральний Суд, Скарбову Канцелярію, Генеральну Лічильну комісію він називав департаментами колегії.

Народники, як відомо, ніколи не зосереджувалися на вивченні роботи державних органів, вбачаючи у їх функціонуванні лише антинародний аспект. І все-таки II МК потрапила в поле зору Ол.Лазаревського у зв'язку з написанням біографії П.О.Румянцева, особливо того її періоду, коли діяльність графа стосувалась України. Але залишаючись вірним своїй історичній концепції, Лазаревський не намагався глибоко аналізувати діяльність Румянцева як представника російської держави і очолюваного ним державного органу. Вдавшись до простої аналогії, він стверджував, що до відкриття намісництва у 1782 р. Румянцев був, так би мовити, тим же гетьманом, а II МК тією ж Генеральною Канцелярією і що "форми нового управління були дуже схожі на попередні".

вим правителем був Румянцев і йому цариця поручила сповнити свою програму: вести Україну до повного скасування українських порядків і заміни їх законами і порядками російськими".

Дмитро Дорошенко згадує про II МК знову ж таки коментуючи царський маніфест за 10 листопада 1764 р. Історик підкреслював, що фактично вся влада була зосереджена в руках генерал-губернатора Румянцева. Тому ведучи мову про події між 1765 та 1786 рр., Дорошенко саме у Румянцеві вбачав домінуючого суб'єкта політичного життя у бувшій Гетьманщині.

Нам важко прив'язати історичні оцінки Грушевського і Дорошенка до якоїсь суспільно-політичної течії, хоча вони були визначними політиками початку ХХ ст. Причину цього ми вбачаємо у тому, що їх історичні концепції своєю наскрізною ідеєю мали ідею національного відродження України в усій її повноті і не знаходились у безпосередньому зв'язку з конкретними потребами тих чи інших політичних сил.

Історики радянського періоду були позбавлені можливості широко і всебічно досліджувати проблеми української середньовічної державності. В останні десятиліття вони змушені були навіть відійти від тверджень про існування елементів української державності зафіксованих у офіційних тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією. За таких умов проблеми II МК, як надто вузької, ніхто не зачіпав. Серед українських істориків виключення у цьому відношенні становив Путро О.І., який називав II МК "центральним органом управління Лівобережної України на чолі з графом П.О.Румянцевим, призначеним одночасно і генерал-губернатором регіону", нашоухуючи таким чином, можливо на думку, що колегію як орган центрального управління Лівобережною Україною потрібно неодмінно розглядати у тандемі з генерал-губернатором як свосвідну форму управління. В ширшому контексті історичне значення II МК історик визначив у недавній статті про Кирила Розумовського, де він ліквідацію гетьманства і заснування II МК об'єднує у один ланцюг. "Отже, цілком очевидно, що ліквідацією гетьманства і створення Малоросійської колегії як найвищого виконавчо-розпорядчого органу на Лівобережній Україні, що був, власне, складовою частиною царської адміністрації, покладено край українській феодальній державності".

Даючи синтетичну картину адміністративних органів управління "Військом Запорозьким" у другій половині XVII-XVIII ст.,

В.В.Панашенко визнає, що ІІ МК підпорядковувала собі полкові канцелярії, магістрати, сотенні правління, суди. Разом з тим вона стверджує, що над колегією стояла, як вищий політико-адміністративний орган, канцелярія малоросійського генерал-губернатора.

Самою свіжою публікацією, де знову ж таки лише згадується ІІ МК, є популярний виклад історії України Ореста Субтельного. Колегія, на його погляд, допомагала Румянцеву "виконувати свої функції", зміст яких полягав у тому, щоб "підготувати ґрунт для скасування української автономії".

Отже, ми можемо констатувати практичну недослідженість проблеми Другої Малоросійської колегії. З'ясування причин її заснування та скасування, визначення функціональної ролі цього органу в системі існуючої адміністративної організації України зокрема і Російської імперії взагалі, її історичної ролі у тогочасних історичних процесах, вивчення різних аспектів діяльності колегії ще чекає своїх дослідників.

*В.І.Цибульський
(Рівне)*

Віленська угода 1656 року у зарубіжній історіографії

Протягом тривалого часу період після Переяславської ради 1654 р. розглядався у вітчизняній історіографії під кутом зору спільної боротьби російського і українського народів проти поміщиків та іноземних загарбників, а відносини між державами-союзниками змальовувалися безпроблемними і безконфліктними.

Переважна більшість зарубіжних вчених, навпаки, акцентує увагу саме на протиріччях та конфліктах, які мали місце в історії українсько-російських відносин. Дослідники пишуть про неминучість конфлікту між союзниками. Одні стверджують, що взагалі Переяславська угода не принесла миру, безпеки і автономії Україні, створивши передумови для війни, громадянських конфліктів і політичного занепаду (О'Брайен, Я.Качмарчик). Так, Януш Карчмарчик зазначав, що розрахунки Б.Хмельницького і козацької

старшини на допомогу московського царя були помилковими і в цьому населення України незабаром переконалося у найтрагічніший спосіб. Він пише, що "Переяславська рада через те не закінчила, а розпочала найкривавіший стап боротьби. Будучи її наслідком, війна польсько-російська, в основному в результаті каральних дій польсько-татарських військ, винищить Україну, перетворюючи її в руїну". Інші вчені вважають, що для царя договір був просто першим кроком у напрямку військової окупації земель України. Це була зустріч двох різних світів, які не дивлячись на спільну православну віру, не могли привести до союзу, а лише до хронічного непорозуміння і взаємних конфліктів (О.Прицак, Д.Решетар). Треті пишуть про безперервну боротьбу українців і великоросів протягом всієї історії їх існування, протиставлення козацької демократичної держави "варварській Московії" (Р.Бжеський, А.Шмідт).

Ці міркування узгоджуються з поглядами сучасних вітчизняних істориків, які вважають, що "Московське царство було за своєю природою і характером - унітарною абсолютистською державою, для якої Українська гетьманська держава - з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною, без феодалної принуки працею на землі, покозаченим селянством була своєрідною історичною антитезою" (О.Апанович).

Дослідники зазначають, що політика московського уряду (несвоєчасна військова допомога під час наступу на Україну поляків і татар у 1654 р., спроби насадження воєвод у головних містах Козацької держави, непорозуміння між союзниками у Білорусі тощо) привела до загострення відносин між Росією і Україною й значно ослабила надії українців на царя, як на "могутнього протектора". Тому Б.Хмельницький кардинально змінює своє відношення до московської держави. Він кладе кінець втручанням останньої у внутрішні справи, а щодо зовнішньої політики, то вважає потрібним відновити союз з іншими державами.

Про конфлікти між Московією і Україною стає відомо не тільки уряду Речі Посполитої, який пропонує гетьману розірвати союз із царем і з'єднатися знову з Польщею, але й Західній Європі. Англійська преса (Several Proceedings. - 1654. - 13-20 April) писала, що "непорозуміння між Хмельницьким і москвинами щодня зростають". Про "тріщини" між союзниками повідомляє "Gazette de

France" від 12 лютого 1656 року: "Великий князь Московський робить все можливе, щоб утримати Хмельницького в союзі з собою...".

Більшість вчених розглядає Віленську угоду 1656 року, як останній поштовх до розриву українсько-московського договору. Дії царського уряду були сприйняті в Чигирині як зрада і викликали шалений гнів гетьмана, який був готовий "відступити від руки царської величності".

Найбільш яскравим виразником подібної оцінки Віленської угоди є В.Липинський, який вважає, що вона порушувала найважливіші політичні інтереси Української держави. Москва, як він пише, ставала союзницею Речі Посполитої, а це означало, що мілітарний союз України з Московією, спрямований проти Польщі, втрачав будь-яке значення. Віленська угода руйнувала державні плани Б.Хмельницького, оскільки для об'єднання всіх українських земель царська протекція ставала не тільки зайвою, але небезпечною і шкідливою. Окрім того, українсько-московський договір, як символ незалежності від Польщі і визнання України іншими державам, вже відіграв свою роль. Нарешті, московсько-польська угода була спрямована проти нового союзника Б.Хмельницького - Швеції.

Головною метою гетьмана тепер, як стверджує В.Липинський, було: захистити свою державу від агресивної політики Москви; включити до своїх володінь західно-українські землі; зробити нешкідливим для України Кримське ханство; здобути міжнародне визнання династичних намірів. Для здійснення планів Б.Хмельницький приступив до утворення коаліції держав, куди входили Швеція, Семигород, Бранденбург, Україна, Молдавія, Валахія й Латвія. Цей союз був спрямований, з одного боку, проти Московської держави, а з другого - проти Польщі і Криму. "Відтягнути момент рішучої збройної розправи з Московією можливо до часу закінчення боротьби з Польщею і добитись нейтралітету Туреччини - таке було завдання української політики й дипломатії в цій коаліції". Подібних поглядів притримуються Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, І.Рудницький та інші. Наприклад, Н.Полонська-Василенко вважає 1656 рік переломним в історії Хмельниччини, оскільки "звільнена морально від обов'язків, зв'язаних з мілітарним союзом з Московією, Україна під мудрим провідом Бог-

дана Хмельницького стала осередком ряду коаліцій, які охопили всю Східну Європу".

Існують й інші оцінки Віленської угоди. Так, Д.Вернадський стверджує, що переговори у Вільно завершилися лише тимчасовим перемир'ям, без нанесення шкоди Україні. Тому, на його думку, гетьман з часом заспокоївся, хоча все-таки підозра залишилась. "Медовий місяць царської вірності закінчився".

Польський історик Я.Качмарчик вважає, що Б.Хмельницький спокійно сприйняв інформацію про події у Вільно. Він пише, що гетьман більше року чекав okazji, щоб "зірвати нещасливий для козаччини договір з царем і тепер її мав".

Щодо позиції російських представників у Вільно, то О.Пріцак і Д.Решетар пояснюють її тим, що Олексій Михайлович вирішив, що легше розширити свої володіння завдяки переговорам з Польщею, ніж ведучи війну. Тому він швидко забув про умови Переяславського договору й поспішив укласти вигідне перемир'я у Вільно, ігноруючи українців та їх інтереси.

Вчені наголошують, що український уряд не визнав укладеного перемир'я. Відбувається подальше зближення Козацької держави із Швецією. Переговори з Карлом X Густавом, як зазначає польський історик В.Серчик (його точку зору поділяють З.Вуйцік, Є.Топольський), свідчать про те, що в цей період (1656 - 1657 рр.) Б.Хмельницький намагався добитися повної незалежності України. Принагідно зауважимо, що більшість зарубіжних дослідників ідеалізує політику шведського уряду щодо України, не звертаючи уваги на "темні сторони". Особливо такий підхід проявляється у працях представників української діаспори. Певною мірою це зауваження стосується і політики Трансильванії (І.Вергун, М.Мельник).

Та цим планам не судилося бути реалізованими. Однією з причин, на думку вчених, була смерть Б.Хмельницького. Серед інших причин занепаду Української держави називають: республіканський, а не монархічний устрій, боротьба старшини за владу, протиріччя між "черню" і старшиною, позиція Запорозької Січі (З.Когут, В.Липинський). Іншої думки притримується К.Пиварський, який робить акцент на якісно новій ситуації, що склалась після Переяславської ради. Він стверджує, що Україна не могла домогтися повної незалежності, оскільки цього не бажали ні Росія, ні Польща, а також їй загрожували Туреччина і Крим. Подібну

думку висловлює П.Феденко, який пише, що "Україна не могла вийти із своєї трагічної геополітичної ситуації і руїна державності була так би мовити "запрограмована".

Звертаємо увагу, що серед сучасних українських істориків є ті, хто не поділяє висловленого у вітчизняній історіографії міркування, що через незрілість соціально-економічних і політичних умов Україна не мала шансів для самостійного розвитку. Однак для їх реалізації потрібні були сприятливі не лише внутрішні, а й зовнішньо-політичні умови". І саме відсутність останніх відіграла в історії України трагічну роль" (В.Степанков).

Дослідники зазначають, що після смерті Б.Хмельницького, яка "змінити політичний шлях України" (Д.Міршук), Росія негайно розпочала наступ на обмеження прав українського народу і знищення демократичних інститутів. Але вони, як правило, не вбачають у цьому вини Б.Хмельницького. "І не з вини нашого великого Гетьмана повстане згодом наша пізніша трагедія національна. Не він винен, що його нерозумні нащадки велику політичну ідею є в ропеїнізації козащини з нею і цілої України - ідею, яку він, Богдан Хмельницький, створив і в життя перевів, передадуть потім... у руки московські" (В.Липинський).

*М.М.Яцюк
(Красноармійськ)*

До історії організації Азовського козацького війська

До початку 20-х років XIX ст. економічне і політичне становище задунайських запорожців залишалось достатньо міцним і стабільним. Проте, починаючи з 1821 року, відцентрові тенденції в середовищі задунайських козаків різко посилюються.

З одного боку цьому сприяла затяжна війна Туреччини з грецькими повстанцями, в якій задунайські запорожці були вимушені брати участь на боці першої. Військові дії, які відбувалися на протязі семи років (1821-1827 рр.), не тільки в значній мірі підірвали сили запорожців, але й привели до відновлення еміграційного по-

току з Січі на російський берег Дунаю, так як чимало запорожців не бажали брати участь в ній з релігійних мотивів. Війна також дуже погіршила економічне становище Задунайської Січі через те, що негативно відбилась на торгівельних зв'язках з грецькими купцями, які були основними посередниками в торгівлі задунайських запорожців з іншими країнами.

З іншого боку уряд Росії, не зацікавлений в існуванні на своїх південно-західних кордонах непідконтрольної йому військово-політичної організації запорізького козацтва, розпочав організовувати численні спроби ліквідувати Задунайську Січ. Російський уряд неодноразово пропонував задунайцям повернутися на територію Російської імперії на основі повної амністії (маніфести Катерини II в 1779 і 1780 роках, маніфест генерала Міхельсона в 1807 р. і т.д.).

В 1828 р. австрійський консул в Галаці передав в запорізький кош листа російського коменданта в Ізмаїлі генерала Тучкова. В ньому повідомлялось про наближення війни Росії з Туреччиною і містилась чергова пропозиція про перехід на бік Росії. До цього часу в Задунайській Січі різко посилювався вплив прибічників повернення до Росії, котрим вдалося під час виборів нового кошового отамана в 1827 р. домогтись обрання кошовим свого ставленика - Й.Гладкого. Новоросійський генерал-губернатор Воронцов ще в 1826 р. повідомляв начальнику штабу російської армії Дібічу про наявність в Бесарабії "таких людей, котрі мають вплив на турецьких запорожців" і котрих можна використати для повернення їх в Росію, якщо на це буде отримано згоду уряду.

Однак в той же час значна частина задунайців виступила проти повернення в Росію, враховуючи втрату Чорноморським і Усть-Дунайським козацтвом традиційних прав і свобод запорожців, котрі вдалось зберегти на території Туреччини.

В цей момент кошовий отаман Гладкий вступає в таємні переговори з представниками російського уряду: комендантом Ізмаїлу Тучковим і помічником новоросійського генерал-губернатора Краєвським. Справжні наміри Гладкого знали нечисленні оточуючі його особу з числа курінних отаманів і козацької старшини.

На початку травня 1828 р. російська армія розпочала підготовку до переправи через Дунай. 9 травня кошовий отаман Гладкий та його небагаточисленні прибічники (близько 500 чол.) покинули запорізький кіш в Дунавці і на 42 човнах здійснили морський

перехід в розташування російських військ під Ізмаїлом. 12 травня генерал Тучков в своєму донесенні генерал-ад'ютанту Кісельову повідомив, що Запорізька Січ на Дунаї "цілком там знищилась" і що кошовий отаман, всі курінні отамани і осаули з військовими клейнодами, султанськими грамотами і бунчуками перейшли на бік Росії. Таким чином, це було не просто повернення частини запорожців в межі Російської імперії (а такі випадки мали місце й до цього), а політичний акт, який дозволяв турецькому уряду розглядати його як зраду. У відповідь турецькі війська зруйнували Задунайську Січ, інтернували козаків, котрі там залишились і піддали репресіям українське населення в Добруджі. Пізніше колишнім задунайцям було дозволено повернутися на свої землі в гирлі Дунаю, але тільки як звичайним поселенцям.

Цар Микола I та його оточення не приховували свого задоволення з приводу переїзду Гладкого і його прибічників в Росію та ліквідацією, що наступила після цього Задунайської Січі. 19 травня 1828 р. імператор відвідав запорожців, що знаходились в карантині, і вручив Гладкому золоту медаль зі своїм зображенням.

Незабаром Гладкий стає полковником, нагороджується Гергієвським хрестом і отримує дворянський титул.

Задунайські козаки на своїх човнах брали активну участь в переправі російської армії через Дунай, зігравши вирішальну роль у висадці десанту на турецький берег. 3 червня 1828 р. Микола I присвоїв запорожцям найменування Дунайського козачого полку і нагородив їх прапором з написом: "За хоробрість і старанність, надані при переході через Дунай 26 травня 1828 року". Полк було передано під командування генерала Красовського і в складі російської армії він брав участь в облозі і взятті турецької фортеці Сілістрії.

Після закінчення війни постало питання про подальшу долю Дунайського козацького полку. Микола I дозволив колишньому кошовому отаману Гладкому обрати землі для поселення задунайців на півдні Росії. На військовій раді більшість козаків висловились за приєднання до Чорноморського козацького війська і в 1830 р. Гладкий здійснив поїздку на Кавказ для вибору місця поселення. Однак його, очевидно, не влаштовував майбутній статус командира полку у складі Чорноморського війська. Гладкому вдалося добитися від Миколи I дозволу на створення самостійного

козацького війська з виділенням йому земель між ріками Бердой і Кальміусом.

27 травня 1832 р. послідував указ сенату, по якому Дунайському полку відводилось 7 тис. десятин в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, на колишніх землях Кальміутської паланки Запорізької Січі. Задунайським запорожцям було надано найменування "Азовського козацького війська", а Й.М.Гладкий в чині генерал-майора призначений його наказним отаманом. Гладкому вдалося зібрати і вивести на нові землі тільки 2 тис. чоловік, тому до складу війська через його малочисельність були включені Петровський міщанський посад, Новоспаське поселення казенних селян і Стародубська станиця, заснована переселенцями з Чернігівської губернії. Корінні запорожці заснували дві станиці - Нікольську і Покровську. До кінця 40-х років XIX ст. в станицях Азовського козацького війська проживало 9260 чол., в тому числі

	чол.	жін.
Станиця Петровська	778	708
- " - Нікольська	1430	1339
- " - Новоспасовська	1452	1451
- " - Покровська	692	621
- " - Стародубська	379	370

Головною галуззю господарської діяльності азовських козаків було хліборобство, в меншій мірі - тваринництво і рибальство. Рядовим козакам давалось по 15 десятин землі на душу, обер-офіцерам відводилось в наділ 200 десятин, а штаб-офіцерам - 400 дес. землі. Близькість азовського узбережжя і портових міст Бердянська і Маріуполя створювало сприятливі умови для збуту виробленої продукції та вигідної здачі військових земель в оренду.

В обов'язки війська входило спостереження за східним узбережжям Чорного моря з допомогою озброєної флотилії з баркасів для боротьби з турецькими контрабандистами і посилці військових команд для участі в бойових діях на Кавказі проти горців.

Військо було у веденні новоросійського генерал-губернатора, а внутрішнє управління знаходилося в руках наказного отамана і військової канцелярії (в посаді Петровськiм).

Таким чином, після повернення в Росію задунайських запорожців вони втратили свою традиційну воєнно-політичну організацію, історичні права і вольності, а утворене з них Азовське

козацьке військо перетворилося в іррегулярну частину російської армії.

*Р.Є.Делімарський
(Київ)*

Боротьба Київського магістрату з гетьманським урядом за свою автономію у 30-60 рр. XVIII ст.

Київ у XVIII ст. являв собою три окремі слабо пов'язані між собою частини: Печерськ, Верхнє місто та Поділ, кожна з яких мала власну адміністрацію. Верхнім містом керували Софіївський та Михайлівський монастирі і частково - командування розташованих тут частин російського гарнізону. Печерськ, куди після створення у 1708 р. Київської губернії були переведені адміністративні установи, підпорядковувався генерал-губернатору і частково Києво-Печерському монастирю. Подолом керував магістрат на правах самоврядування. Проте саме на Подолі зосереджувалась переважна частина населення міста (міщани) і саме він являв собою тип середньовічного міста, схожого за своїм устроєм на західні європейські міста. Подібно останнім Київ з XV ст. користувався магдебурзьким правом, наданим йому ще литовськими великими князями, яке з часом було підтверджено польськими королями та московськими царями. Правда, останні, формально визнаючи автономність міста, насправді мали на меті її повне знищення з часом. І це зрозуміло, бо самоврядовчі структури (магістрати) лівобережних українських міст, які зберегли свій устрій після вилучення Лівобережжя зі складу Польщі і переходу його території до Росії, ніяк не вписувались в централістичну політику Московської держави, а згодом Російської імперії. Слід зазначити, що російський уряд вбачав небезпеку як в самоврядуванні українських міст, так і в гетьманському козацькому правлінні. Тому російський уряд, в особі своїх представників в Києві: воєвод, губернаторів, а згодом і генерал-губернаторів, не намагався зупинити конфлікти, що давуо точилися між міщанами та козаками (військовими людьми), а "підігрівав" їх, виступаючи в

ролі арбітра. Надалі це мало нищівні наслідки для обох українських сторін.

На життя Кисва XVIII ст. значний вплив мала боротьба міщан на чолі з магістратом за свої права та привілеї, головним чином з козацтвом, яке користувалося підтримкою гетьманського уряду. Українські гетьмани намагалися підпорядкувати місто своїй владі, але російські царі, вбачаючи у козацтві більшу небезпеску для себе ніж у міщанстві, частіше стояли на боці київського люду.

Першим українським гетьманом, кому вдалося на незначний термін (4 роки) підпорядкувати місто своїй владі, був Данило Апостол. Незважаючи на жалувану грамоту, дану Кисву на клопотання вїйта Дмитра Полоцького (1700-1733 рр.) від цариці Анни Іоанівни 5.02.1730 р., він добився сенатського указу 10.01.1733 р. "о сохранении киевским мещанам их прежних прав и вольностей и о бытии им под ведением гетмана и киевских губернаторов". Це вело до великих зловживань. Вїйт подав через свого пана-гетьмана чолобитну, де скаржився, що полковник київський Танський висилас 230 міщан на "линсїную работу", що у місті квартирують вже кілька років кондуктори, а від 1731 р. три армїйські полки, і це тоді, коли місто знищено пожежею і навіть ратуш ще не респарований. До цієї чолобитної присднано другу, що її надали бурмистри Войнич та Кузьма Кричевець. Вони скаржились на київського полковника, що він вимагає від міщан збирати хлїб на податки до вїйськового скарбу і одвозити їх до Козельця; солдати, поставлені в Кисві, силоміць захоплюють квартири, гвалтують жінок, шинкують горїлкою, по заставах беруть хабарі; рейтари захоплювали сіножаті і т.їнш. Деякі з цих скарг було задоволено, інші передано на розгляд гетьману.

Після смерті київського вїйта Дмитра Полоцького у 1733 р. гетьман Данило Апостол, що під його владою був тоді Київ, запропонував міщанам обрати, по старому "обычаю", чотирьох кандидатів на вїйтїйство; проте сам вказував на бурмистра Кричевця. А київський генерал-губернатор фон-Вїйсбах виставив іншого кандидата - Василя Биковського, дід якого Іван був вїйтом в Кисві. Отже двос представників вищої влади, незважаючи на жалувані грамоти, втручалися у справу обрання вїйта. Сенат затвердив Кричевця, а Биковському відмовив, бо той мав вїйськову посаду. Але за якїйсь місяць цю постанову Сенату було скасовано, а міщанам наказано провести нові вибори вїйта. При цьому генерал-губернаторові був

наданий секретний наказ, щоб він "как возможно старался, чтобы выбран был из природных великороссийских людей, состоящих мещанами в Кисве". Але заходи фон-Вейсбаху не мали успіху: обрано було київського міщанина Павла Войнича.

Становище цього вїйта за тодішніх обставин було дуже важке, але він робив усе для того, щоб захистити права міста. Позбавлений вїйництва, Кричевець підбурював проти нього гетьмана Апостола, і той доручив Кричевцю контролювати прибутки і видатки міста. Але магістрат не допустив його до цього. Генерал Румянцев, який був при гетьмані, звелів заарештувати членів магістрату та одіслати їх до Глухова, а майно запечатати та приставити для нього сторожу. Наступник Румянцева, князь Барятинський, пропонував навіть одібрати у міщан усі жалувані грамоти, щоб вони не мали на що посылатися. Справа ця була передана до Сенату, що скасував усі розпорядження гетьмана та генералів, наказав звільнити з-під арешту членів магістрату, повернувши їм їхнє майно і звільнивши Київ з-під гетьманської влади.

Генеральна Вїйськова Канцелярія, що правила на Україні після смерті гетьмана Апостола, не звертала, проте, уваги на укази Сенату. Вона вимагала від міщан різних податків до вїйськового скарбу і навіть несподівано, прилюдно, наказала заарештувати Войнича, що був звільнений тільки за наказом генерал-губернатора Сукїна за вісім годин після арешту. З цього видно, що представники російської адміністрації в Кисві захищали права магістрату. Але цей-таки Сукїн, за наказом фельдмаршала графа Мініха, що мав тоді велику силу на Україні, вимагав від магістрату грошової звітності, що останній вважав за порушення своїх прав. На початку царювання Єлизавети Петрівни, що прихильно ставилась до України, Павло Войнич 10.10.1743 р. подав чолобитну і, скаржачись на різні утиски, прохав ствердити права Кисва. Сенат вирішив скласти і подати цариці до підпису жалувану грамоту на підставі грамоти Петра I 1710 р. і тим прохання міщан задовольнити. 24.10.1743 р. грамоту було підписано. Наступного року цариця приїздила до Кисва і прожила тут два тижні. Вїйт Войнич виїздив їй назустріч з міськими старшинами та знатними міщанами "при игрании на трубах и литаврах". Але цариця його жодного разу не прийняла, ні разу не відвідала магістрату. Таке прихильне ставлення Єлизавети Петрівни до міської влади пояснюється

відношенням до неї гетьмана Кирила Розумовського, що дуже хотів знову прибрати місто під свою владу.

Після смерті Войничача у 1751 р. міщани довгий час не отримували дозволу на проведення виборів нового в'їта. Тільки за два роки вони дістали від Розумовського імена чотирьох кандидатів, з яких гетьман рекомендував "гренадера лейб-компанії поручика Сычевського". Цариця затвердила Сычевського 30.12.1755 р. та дала йому жалувану грамоту на в'їтійство. Останній був підлабузником гетьмана Розумовського та ворогом магістратові. До Києва він приїхав аж за два роки після "обрання" та одразу поставився дуже вороже: він підписувався "определённый в'їт" замість "упривильованный", як писали досі. Суворо поставився і до членів магістрату, звинувачуючи їх у різних зловживаннях. Між тим гетьман Розумовський продовжував свої клопоти про передачу міста під свою владу. Нарешті цариця наказала дізнатися, чи був Київ під гетьманською владою за царювання Петра I, і коли довідалась, що ні, відмовила Розумовському, а Києву дала нову грамоту на магдебурзьке самоврядування 16.11.1760 р. По смерті цариці Єлизавети Петрівни, Розумовський вихлопотав таки у нового Петра III указ від 20.05.1762 р. про передачу Києва під владу гетьмана, чому Сычевський був дуже радий. Перебуваючи у столиці з депутатами задля вшанування нового царя і дізнавшись від Розумовського про цю новину, він депутатам "похвалялся и палочьем их бить, сказуя: что я хотел, то и получил". Але недовго довелось в'їту та гетьману втішатися: після перевороту 29.06.1762 р., що їм закінчилось шестимісячне царювання Петра III, його накази втратили силу, а 29.09.1764 р. Києву дано було нову жалувану грамоту на підтвердження старовинних прав. Після цього магістрат ще два роки боровся проти Сычевського і у 1766 р. добився його звільнення, як "явного киевскому магистрату и гражданам недоброхота и вредителя".

Таким чином, з вищенаведеного видно, що в боротьбі між українськими гетьманами і київським магістратом за владу над містом перемагав останній, не без допомоги російського уряду, який вбачав в козацькому устрою Гетьманщини більшу небезпеку для централізації всієї Російської імперії, ніж в самоврядуванні українських міст, зокрема Києва. Можна сказати, що козацький устрій України значно менше вписувався в річище традиційного російського життя, ніж цеховий устрій міщанства за магдебурзьким

правом українських міст, хоча жодне з міст власне Росії не користувались магдебурзьким правом і не мало цехового устрою. Але виступаючи в ролі арбітру у боротьбі українського козацтва з міщанством за краще матеріальне становище, російський уряд з часом знищив обидві українські сторони: у 1764 р. указом цариці Катерини II гетьманство було скасоване, а у 1775 р. вийшов новий її указ про приєднання Києва до Малоросії. 26.10.1781 р. за рескриптом Катерини II малоросійському генерал-губернатору графу Румянцеву усі маєтності київського магістрату передавалися у відання казенної палати щойно відкритого Київського намісництва, а за магістратом залишилась тільки судова влада над міщанами. Це був остаточний кінець самоврядування міста, на яке у 1785 р. розповсюджується, як і на інші міста Росії, нове "Городовое положение".

*М.В.Томенко
(Київ)*

Проблема співвідношення національного і соціального в народних рухах доби козацької держави

Загальний огляд історичної літератури з проблем козащини дозволяє означити щонайменше одну велику групу питань, котрі методологічно різнять підходи різних українських історико-політичних шкіл. Дана група проблем пов'язана з визначенням характеру національного руху в означений період, а відповідно з різними оцінками ролі певних соціальних верств та особливістю співвідношення національного та соціального в цій боротьбі.

Цілий ряд історико-політичних шкіл (народництво, марксизм, до певної міри національно-державні течії) виходять з того, що головною особливістю національного руху в часи Козацької держави, котра характеризує і сам тип козащини як феномену, є демократизм. Звідси демократичним є устрій, характер суспільно-політичних і економічних відносин та власне менталітет національної спільноти в даний період. З огляду на це, історичні події розглядаються з точки зору інтересу трудового народу, котрий

є "найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому народові не добре, се його право обраховуватися з нею". Дана теза характеризує принцип, за яким народний виступ соціального забарвлення є виявом історичної справедливості, виразом законного інтересу народу. Така ідеалізація народних рухів, і в той же час ствердження а рїогї демократичності (в розумінні прямої демократії, що переходить в охлократію) українського народу доби Козацької держави дає підстави для серйозної критики з боку консервативної (ряд істориків означають даний підхід терміном державницький) концепції.

В даному виступі за мету прийнято ознайомлення з головними принципами консерватизму щодо проблеми місця та ролі соціальних рухів у становленні Козацької держави. Одним із перших, хто скритикував ідеалізацію народних виступів, особливо часів Руїни був Пантелеймон Куліш. Він критикував українських вчених та письменників, що посилаючись на авторитет Шевченка писали про "благодать Руїни", жалкуючи при цьому, що плани Гонти, Залізняка і інших народних ватажків "у винищенні панства" не вдалося зреалізувати. Подібні позиції, котрі обстоював Куліш були не характерними для української суспільно-політичної думки XIX століття.

Проте в XX ст., особливо в 20-х роках, дані ідеї зайняли значне місце в поглядах консервативної школи (Вячеслав Липинський, Степан Томашівський...). Вячеслав Липинський, котрий в головних своїх роботах - "Листи до братів-хліборобів", "Україна на переломі", "Релігія та церква в історії України". критично поставився до рухів; що ґрунтувалися на соціальних гаслах, і як на нього, в абсолютній більшості випадків були антинаціональними в розумінні вартості для творення Козацької держави. З огляду на це, Липинський надзвичайно негативно оцінює народних ватажків, котрі під гаслами переділу землі чи награбованого піднімали людей на повстання. Серед типових прикладів антиподів в цьому ряду знаходимо Мартина Пушкаря, Семена Палія, Максима Залізняка, Івана Гонту, Павла Тетерю та інших. Тут же він надзвичайно критично оцінює ідею так званого демократизму українського народу (в розумінні правдивості влади чи думки більшості). "І не вірю в те, - пише Липинський, - щоб правда і добро ісходили від розпалених агітаторами хвилевих пристрастей випадкової арифметичної більшості, а навпаки вірю в досвід історії людства, який вчить, що

всі громадські цінності були завжди створені умійочого панувати над своїми та чужими пристрастями, організованою та непохитною в своїх переконаннях меншстю".

Степан Томашівський продовжує аналіз даної проблеми вже в іншому вимірі, вважаючи, що доки творча інтелігенція і витворені нею цінності будуть залишатися політичними орієнтирами для нації, доти руйнуючі сили будуть брати гору над творчими в державотворенні української держави. Автор тут опускає критику істориком Шевченкової оцінки козаччини - як теми окремої, але наголошує на одному суттєвому висновку Томашівського. Пріоритет національного типу українського героя, що перш за все ідентифікується з руйнівником - це найбільша трагедія, котра переслідує Україну від часів Козацької держави до УНР 1917-1918 років. "Виходячи з цього, - пише Томашівський, - коли цей тип удержиться в нас далі, то Петлюра у нас стане між національними героями нашої історії такими як: болохівці, Пушкарі, Ханенки, Гонти, Довбуші..., та разом з цим не буде української нації."

Такий огляд загальних підходів до проблеми співвідношення національного та соціального в народних рухах доби Козацької держави, є дуже важливим з точки зору переоцінки деяких методологічних принципів щодо становлення та особливостей держави Козацької доби. Крім того, це дасть можливість позбутися багатьох міфічних та ідеалізованих уявлень, котрі склалися в українській історичній школі і залишаються вельми популярними і сьогодні.

<i>В.А.Смолій.</i> Коліївщина 1768 р.: малодосліджені сторінки історії	3
<i>І.Л.Бутич.</i> Повстання 1768 року	12
<i>В.О.Замлинський.</i> Українське козацтво і Коліївщина	23
<i>В.С.Степанков.</i> Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648-1657) Постановка проблеми	28
<i>Р.Д.Лях, Л.М.Добробог.</i> Козацька держава в контексті історії України	33
<i>А.Ю.Чабан.</i> Виникнення та формування державотворчої ідеї української козацької держави	35
<i>С.А.Лепявко.</i> Козацькі війни кінця XVI ст. і Черкащина	39
<i>Н.Г.Пономаренко.</i> Коліївщина: прояви державотворчості гайдамаків	43
<i>В.Й.Борисенко.</i> Початок війни чи революція? (До постановки проблеми)	47
<i>Л.Д.Статі, Р.К.Бутенко.</i> Мелхиседек Значко-Яворський: історіографічний нарис	50
<i>В.М.Ричка.</i> "Цар схизматиків"	53
<i>В.В.Гоцуляк, В.В.Масненко.</i> Культурологічні, етнічні та етнопсихологічні аспекти гайдамацького руху та Коліївщини	55
<i>С.І.Головащенко.</i> Моделі церковно-державної взаємодії в Україні XVII ст. : особливості формування	59
<i>О.І.Путро.</i> Гетьман І.Виговський і Гадяцька угода 1658-1659 рр.	65
<i>М.М.Корінний.</i> Визвольні рухи народних мас на слов'янських	

зсміях XV-XVIII ст.	72
<i>П.М.Сас.</i> Економічні засади проекту Задніпровського князівства Йосипа Верещинського	75
<i>С.А.Кисіль.</i> Характер російсько-українських відносин у XVIII ст. та їх вплив на визвольний рух України того часу ..	78
<i>Т.В.Чухліб.</i> Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII - на початку XVIII ст.	81
<i>А.Г.Морозов.</i> Економічні передумови Коліївщини	86
<i>В.М.Матяш.</i> Відображення подій 1768 р. в Україні у журналі "Киевская старина"	88
<i>Л.Г.Мельник.</i> Дії гетьмана Пилипа Орлика і запорожців у 1710-1714 рр. та російська політика щодо України	93
<i>В.А.Брехуненко.</i> Невідомі джерела до історії української державності кінця 50-х - середини 70-х років XVII ст. в польських архівосховищах та відділах рукописів наукових бібліотек	99
<i>В.М.Горобець.</i> Реставрація гетьманської форми правління (1727 р.): причини та результати. (До питання про інкорпорацію Гетьманщини)	104
<i>Я.О.Федорук.</i> Туреччина, Крим і політика Богдана Хмельницького: перші місяці повстання	108
<i>Н.Мінська, С.Корнюченко, А.Ю.Чабан.</i> Роль Середнього Подніпров'я у формуванні козацької держави	111
<i>О.Б.Коваленко.</i> Українська козацька держава у науковій спадщині В.Л.Модзалевського	113
<i>Г.Я.Сергієнко.</i> Про принципи періодизації історії українського народу в працях М.С.Грушевського	116
<i>В.В.Панащенко.</i> Матеріали про Коліївщину	119
<i>О.П.Григоренко.</i> Поема Т.Г.Шевченка "Гайдамаки" в оцінці	

польської і французької наукової громадськості (1860-1900 рр.)	122
<i>О.Г.Перехрест.</i> До питання про роль і місце гайдамацького руху і Коліївщини у розвитку антифеодальної боротьби народних мас слов'янських країн у XVIII ст.	125
<i>В.П.Капелюшний.</i> Конституція Пилипа Орлика в українській історіографії	127
<i>І.В.Верба.</i> Запорозька проблематика в наукових працях Н.Д.Полонської-Василенко	130
<i>Ф.П.Коцур, Б.Ф.Білецький, В.П.Коцур.</i> Коліївщина в працях М.О.Максимовича	132
<i>В.І.Яременко.</i> Історіософські аспекти твору Тараса Шевченка "Швачка"	134
<i>В.А.Войналович, Ю.З.Данилюк.</i> З історії створення історико- культурного заповідника на базі комплексу пам'яток м.Чигири- на, с.Суботова і урочища Холодний Яр	139
<i>І.С.Стороженко.</i> Корсунська битва 1648 р.	142
<i>Л.А.Савенок.</i> Коліївщина в історіографії 1920-х років	146
<i>Н.В.Шевченко.</i> До питання про соціальний ідеал селянства та козацтва України другої половини XVIII ст.	150
<i>В.О.Щербак.</i> Становлення козацького права	157
<i>С.Ю.Гончаров.</i> Українська державність XVII ст. та козацтво у працях М.І.Костомарова	161
<i>М.Ю.Костриця, Б.А.Кругляк.</i> Гайдамаки в історії Житомирщини	165
<i>І.Г.Шульга.</i> До питання про формування українського внутрішнього ринку	169
<i>О.В.Русіна.</i> Традиція князівського правління на Київщині наприкінці XIV - першій третині XV ст.	172

<i>В.К.Міхєєв</i> . Про державотворчі процеси у населення Подоння та Приазов'я доби Хозарського каганату	176
<i>О.Б.Головка</i> . Племена торків у політичному розвитку Південно-Східної Європи (X-XI ст.)	178
<i>Ф.П.Шевченко</i> . Міжнародне значення повстання 1768 р. у Правобережній Україні	180
<i>А.О.Гурбик</i> . Еволюція інститутів волосного самоврядування XIV-XVI ст. в контексті становлення органів місцевого управління Української держави	181
<i>С.Д.Федака, В.Є.Задорожний</i> . Внутрішні суперечності козацької держави Богдана Хмельницького і причини Руїни	186
<i>О.К.Струкевич</i> . Друга Малоросійська Колегія в українській історіографії	189
<i>В.І.Цибульський</i> . Віленська угода 1656 р. у зарубіжній історіографії	193
<i>М.М.Яцюк</i> . До історії організації Азовського козацького війська	197
<i>Р.Є.Делімарський</i> . Боротьба Київського магістрату з гетьманським урядом за свою автономію у 30-60-х рр. XVIII ст.	201
<i>М.В.Томенко</i> . Проблема співвідношення національного і соціального в народних рухах доби козацької держави	205

Заказ № **947** от **8.05.1998**. Усл. печ. л. **132**. Тираж **90**

Подразделение оперативной полиграфии ЧеркасМЦНТЭИ:
257136, г. Черкассы, бул. Шевченко, 205.